

ВЯЧЕСЛАВ ПАЛЬМАН

СЛІДАМИ ДИКОГО ЗУБРА

СЕРІЯ «ПРИГОДИ. ФАНТАСТИКА»

ВЯЧЕСЛАВ ПАЛЬМАН

СЛІДАМИ ДИКОГО ЗУБРА

Роман

Для середнього та старшого
шкільного віку

Переклад з російської
Леопіда Василенка

Художник
Іван Гаврилюк

КИЇВ «ВЕСЕЛКА» 1983

События, полные приключений, охватывают последние годы существования на Кавказе великокняжеской охоты. Каждая такая охота — это десятки застреленных оленей, зубров, медведей, серн. Хозяевам охоты противостоят молодой егерь Андрей Зарецкий и его друзья, знатоки дикого зверя, влюбленные в природу.

Книга остросюжетна, в ней много захватывающих сцен, автор с любовью описывает природу, страстно выступает в ее защиту, создает интересные образы людей, сохраняющих мир зверей и леса, показывает нелегкую схватку с разорителями природы Кавказа.

Роман «По следам дикого зубра» является первой книгой дилогии о борьбе за сохранение кавказского исполина.

Перекладсно за виданням:

В. П а л ь м а н. По следам дикого зубра.
М., «Детская литература», 1978

П 4803010102—208
М206(04)÷83 204.83.

- © Издательство «Детская литература», 1978
- © Видавництво «Веселка», 1983, переклад українською мовою, ілюстрації

АВТОРОВА ПЕРЕДМОВА

Знайомство з лісовим Кавказом.— Місто на кордоні степів і гір.— Несподівані гості.— Три старі книжки в пошарпаних папітурках

Щасливий випадок допоміг мені написати цей роман.

Щоправда, задум книжки визрів багато років, у записниках по волі назбирувалися замітки й спостереження, почерпнуті під час мандрів по одному з найпринадніших куточків нашої країни — Західному Кавказу. Проте автор дуже довго не знаходив того сюжетного стрижня, довкіл якого мали вибудуватися картини природи, образи людей, сцени з тваринами, факти з життя. Аж після цього щасливого випадку провітлилася нарешті головна ідея, заради якої можна — й треба! — починати роботу.

Зайнятий повсякденною працею в степах прикубанської рівнини, я лише зрідка бачив далекі Кавказькі гори, що синім маревом поставали на обрії, куди ховалося вечірнє сонце. Зоря тихо згасала за спиною гір і на короткий час вирізнула

на червоному небі фантастичні зубчасті шпилі. Глибока синява вкривала їхні схили. Звідси, з далеких степів, Кавказ здавався чарівним краєм, сповненим чудес і загадок.

Таким виявився він і зблизька, коли мені вперше пощастило пройти через Головний хребет у тому самому місці, де природа обабіч гір заповідна й незаймано прекрасна.

Згодом почалися щорічні мандрі по Кавказу, близьке знайомство з лісниками, наглядчачами заповідника, вченими-біологами. Усе це дозволило авторові написати кілька книжок про людей, які не втратили гармонійного зв'язку з пречудовим світом зелені й свіжості, про тварин, яких ми досі мало знаємо, про благодатне зближення наше з природою, без якого годі сподіватися на гармонію в людському світі.

Звичайна річ, у автора з'явилися нові друзі. Бували читацькі конференції, зустрічі в школах і бібліотеках, пошта приносила багато листів — і приємних і не дуже, — авторові довелося поїздити по містах і станицях російського півдня.

Під час однієї такої поїздки й сталася зустріч, про яку ми згадали на початку передмови.

Не називаю міста на березі гірської річки, де я не раз бував. Квартали його розкинулися на межі степів і гір. За річкою і міським парком здіймаються косогори Передового хребта, досить дикуватий грабовий ліс. Признаюся: місто біля підніжжя гір я полюбив і не зрадив свою любов досі. Воно красиве, прохолодне й чисте. Його мешканці люблять

зелень, квіти, пісні й усю красу світу. Гамір від роботи й руху надвечір стихає так, що крізь відчинені вікна чути, як без угаву гомонить річка й шелестить листя білої акації на вулицях і в скверах.

Тут жили мої друзі — вчені заповідника. Звідси ми разом вирушали в гори.

Того разу, повернувшись з читацької конференції, я вже збирався до знайомого біолога, коли це в номері задзвонив телефон і адміністратор готелю сказала, що до мене прийшли.

— Хто? — запитав я.

— Троє учнів, а з ними вчителька.

Через дві хвилини гості сиділи в номері.

— Знаєте, — почала вчителька, — ми до вас із знахідкою. Не знаю, як ви до цього поставитесь, але нам далєбі здається, що знахідка незвичайна.

Один хлопчик розгорнув щось закутане в газету.

Три старі, на вигляд конторські книги завбільшки з журнал «Вокруг света», але досить грубі, в цупких палітурках з чорними матер'яними корінцями й чорними витертими ріжками. Одна цеглисто-червоного кольору, друга — темно-зеленого, третя синя. Та кольори ці ледь угадувались — такі були потерті, заяложені книги. По краях крізь рваний коленкор жовтів розтріпаний картон.

— Ми збирали макулатуру, — почав хлопчик, який дуже доречно вирішив спочатку розповісти, як і звідки потрапили до них ці старі книги. — На вулиці Гоголя хазяйка послала нас на горище, а там весь закуток завалений усяким мотлохом...

Я розгорнув червону книжку. Старий рукопис із напіввицвілими рядками фіолетового чорнила на пожовтілому з країв, проте все ще дебелимому папері. Перші рядки навскісно-го й твердого почерку пощастило розібрати без мороки: «Я народився тут неподалік, у передгірному селищі Псебай, і був єдиним сином у сім'ї. Мабуть, тому мої всіма шановані батьки безмежно любили мене. Та я не був пестунчиком, справедливий і суворий батько тримав мене в межах».

Учителька зауважила:

— Здається, тут щоденники єгеря дореволюційних Кубанських ловів. Там навіть дату зазначено: десятий рік нашого століття. Ось чому ми вирішили, що рукописи можуть знадобитися. Все-таки історія Кавказу...

Книги належали одному авторові — в усіх почерк був той самий, тільки в останній він ставав не такий розбірливий. Справді, схоже на історію Кубанських ловів — предтечі нинішнього заповідника. Якщо вона написана очевидцем подій, то це, звичайно, цікаво.

Проте якогось особливого ентузіазму ці думки не викликали. Історію писати я не мав наміру, але познайомитися з нотатками про природу минулого не відмовився. Я сердечно подякував моїм гостям.

— Якби не Вітя Сьомін, — учителька показала на балакучого хлопчика, — якби він не заглянув у ці книги й не показав їх мені, то опинилися б вони на складі в купі непотрібних паперів.

Ніяковість перших хвилин зустрічі минула, ми посиділи, поговорили, я ще раз подякував друзям, сказав, що обов'язково почи-

таю і поверну їм знахідку. Ну, хоча б для шкільного музею.

— Який там у нас музей, що ви! — Учителька відмахнулася. — Можете лишити, на те й прийшли, щоб віддати. А раптом знадобиться...

Ми розпрощалися. Вони пішли.

Книга, яку я почав читати, так і лежала розгорнута. Ось що писав далі невідомий автор:

«Коли я закінчив сільську школу, батько віддав мене до гімназії в місті Катеринодарі. Вчився я добре, й нагородою за мою сумлінність став Санкт-Петербурзький лісовий інститут, куди, на радість батькові, мене послала канцелярія наказного отамана Війська Кубанського. На той час мене зарахували в козачий полк охочим, а це означало, що в інституті я утримуватимуся на кошт військової скарбниці. Зате під час відпусток я мав обов'язково відбувати табірні збори, де нас навчатимуть військової справи.

У нашій північній столиці я так само лишався старанним, друзів не бракувало, розваг у великому місті також удосталь. Очевидно, тому й дні збігали навдивовижу швидко. Після зимових занять на мене чекала поїздка додому, козачі табори, а потім благодатне дозвілля, походи з друзями в гори й у ліс.

Такі мандри дарували радість, ліс я завжди стрічав, як лагідного друга.

Тоді, як спраглий мандрівець, я на багато днів занурювався в зелену прохолоду гущавини й почувався дуже щасливим.

Після гамірної столиці, моря людей, хо-

лодно-суворого, хоча й красивого каміння на проспектах і площах, після напружених лекційних занять і метушливого студентського життя задумливий гірський ліс із своїм завжди духмяним, я б сказав, веселим повітрям і мелодіями пташиних пісень здавався мені місцем, створеним виключно для щастя людського.

Ці дні минали в далеких походах до перевалів, у неодмінному вистежуванні дичини, за життям якої так цікаво підглядати, біля нічного багаття в глухому урочищі.

Вражень від походу завжди було багато, але поверталися ми додому далеко не обтяжені ними, поверталися, щоб другого дня йти на збір охочих Лабінського кінного полку, на стрільби й кінні ігрища. Батько, сам колись завзятий любитель джигітовки, нетерпляче чекав на мене, і ми, гаряче напучувані матір'ю берегти себе, разом вирушали до станції Лабінської.

Хлопчаком я добре джигітував, любив коней, ризик шалених перегонів, навчився непогано володіти козацькою шаблею, але найбільший успіх мав у стрільбі з гвинтівки. Ще до Лісового інституту я не раз здобував на ігрищах першість. Коли мені було п'ятнадцять років, одержав іменну гвинтівку з викарбуваним написом, де під лоскітними для честолюбства рядками стояло прізвисьце наказного отамана Війська Кубанського.

Ось така юність запам'яталася й ніколи, звичайно, не забудеться. Усе ясно, чисто й добре. Якихось особливих крутих поворотів не передбачалося. Ще одна зима, весна, я закінчу інститут і вернуся на Кавказ, щоб роз-

почати службу лісничим у рідних краях, недалеко від стареньких батьків.

Та якраз в останній рік навчання і сталися зміни.

Згадую теплу й суху осінь вирішального для мене року. Серпень брався до кінця, а разом з ним закінчувалися й канікули.

Отоді-то й відбулася та знаменна розмова з батьком...»

Так закінчувалася сторінка, на якій я зупинив своє читання. Текст займав лише її половину. Нижче чорнилом була незграбно намальована гора, поряд невиразна дівоча голівка, крива козацька шабля — одне слово, чисте місце автор використав явно задля забави. Здавалося, що й усе написане — просто хлоп'ячі пустоці.

Гортаючи щоденник далі, уже в кінці другої, зеленого кольору книги, я знайшов кілька злежаних аркушів поштового паперу. Почав читати — і вже не відривався, аж поки дочитав останній. На мене війнуло життям далекої, ще незнайомої родини, натугою якоїсь особливої, незвичної праці, пережитими небезпеками. І скрізь думки, розмови, справи, пов'язані з дикими зубрами. Слово це траплялося найчастіше. Незнаного, цікавого тут було стільки, що весь щоденник і листи здалися мені справді дуже важливою знахідкою, може, навіть неоціненним дарунком самої долі.

Тут доречно сказати, що вже тоді я почав збирати все, що стосувалося зубрів; записники мої були переповнені розповідями про цього звіра, його долю, переслідувачів і рятівників... Наступного дня пощастило знайти

моїх нових знайомих — милу вчительку і кмітливих хлопців. Разом побували в будинку на вулиці Гоголя й поговорили з господинею.

— Папери? — перепитала вона. — А хто їх знає! Споконвіку лежали на горищі, там мишам таке привілля! Кожнісіньку ніч шаруділи. До нас тут он скільки люду жило... А ми з сином недавно оцей будиночок купили. Син мій до паперів, до книжок усяких неохочий. А як того пожилця звали, чиї папери zostались, ти дивись, забула, таке у нього прізвище довге, російське...

— Зарецький? — підказав я.

Вона так і не згадала...

Сказати, що знайдений щоденник Андрія Михайловича Зарецького увійшов до цієї книжки у своєму первісному вигляді, було б неправдою. Проте незаперечно: він спонукав автора розпочати нові пошуки в архівах, примусив копатися в бібліотеках, шукати зустрічей з ученими, імена яких так чи інакше пов'язані з описаними подіями, і, звичайно, додумати ситуації, коли бракувало історичних даних і фактів.

Щоденник виявився тим сюжетним стрижнем, якого бракувало авторові для повноти зображення подій, для вираження основної ідеї, необхідної кожному художньому творові,

КНИГА В ЧЕРВОНІЙ ПАЛІТУРЦІ

З а п и с пер ш и й

Почесний конвой його імператорської ви-
сокості.— Влучний постріл.— Поїздка на
Уруштен.— Великокняже полювання й
перший кавказький зубр.— Єгер Чебур-
нов

1

Рано-вранці наша сім'я, як зав-
жди, зібралася на веранді. Відчи-
нили вікна, свіже лісове повітря
приємно холодило ноги. В садку
ледь-ледь ворушилося обважніле
над осінь виноградне листя, пахло
стиглою «ізабеллою». На столі пе-
ред мамою шумів пузатий самовар
з медалями на мідному боці. Вона
розливала чай. Нарешті тато від-
сунув стакан, підвівся і якимось особ-
ливо пильно подивився мені в очі.

— Ти коли їдеш? — запитав
він.

— Через два дні, тату,— відпо-
вів я й усміхнувся.

Він запитував про день мого
від'їзду вже втретє на цьому тиж-
ні. Мабуть, забував. За останні ро-
ки він дуже постарів, розгубив ко-
лишню впевненість. Зраджує, зви-
чайно, й пам'ять.

Треба сказати, що мій батько,
штабс-капітан у відставці, хоча й

не мав зв'язків у високий колах, але авторитет його серед товаришів по службі був незаперечний. За довгі роки життя він виявив себе людиною порядною. Служив свого часу в знаменитому Севастопольському полку, що в шістдесятих роках минулого століття воював на Кавказі між річками Білою і Лабою, багато псебайців — колишніх сева-стопольців — знали його як гарного коман-дира. Коли на початку століття почалося заселення північних відрогів гір козаками й служивими, батько один з перших вирішив перебраться з моєю матір'ю в Псебай. Я народився за кілька років до цієї події.

— Через два дні... — Батько задумливо повторив мої слова. — Через два... А завтра сюди завітає вельми поважний гість. Його імператорська високість великий князь Сергій Михайлович. Отак-то...

Коли він говорив ці слова, то весь підібрався й виструнчився. Обличчя його змінилося, стало суворо-врочистим, сиві вуса ледь піднялися догори. Поштивість до найяснішої особи світилася в кожній рисочці його обличчя. Великий князь! Я запитав:

— А чого він їде сюди? По службі?

— Він їде полювати, відпочивати. Хіба ти не знаєш, що великий князь — хазяїн усього Західного Кавказу? Ще в дев'яносто другому році він перекупив Кубанські лови у своїх найясніших родичів, а ті ще раніше арендували ліси й гори в міністра державних маєтностей і в Кубанського військового правління. Великий князь не раз полював неподалік Псебая, але ти був тоді в столиці.

Мені розповідали, що князь вряди-годи

наїздив сюди, та, чесно кажучи, це одразу забувалося. В центрі Псебая нещодавно спорудили гарний мисливський будинок для князя. Будинок порожнював. Тепер господар обновить його. І цього разу мені не доведеться побачити гостей, їхнє знатне полювання. Цікаве, напевно, видовище!

Батько підняв палець, закликаючи до уваги:

— Ти знаєш, я проти бодай найменших порушень дисципліни, але заради такого випадку ти маєш право затриматися. Вчора увечері урядник Павлов запитав мене, чи не може мій син разом з командою молодих козаків зустріти високого гостя в Лабінській і супроводити сюди. Від нашої станиці формується почесний конвой.

— А кінь? — вихопилось у мене.

— Ну, якщо справа тільки в коневі... — Батько поклав руку мені на плече: — Ти згодний? Тоді миттю в станичне правління, доповіси Павлову, там тобі дадуть і коня, і все інше. Не гарячкуй, сину мій, тримайся гідно. Ти можеш відзначитися. Непогано джигітуєш, добре стріляєш. У тебе, на щастя, зовнішність приваблива, якась культура мови. Усе це чимало важить. З великим князем приїздить принц Ольденбурзький, власник лісів по той бік гір. Може, в Лабінську над'їде й генерал-губернатор краю Михайло Петрович Бабич, з чиеї волі ти навчаєшся в інституті. Будь чемний, уважний.

Повчання я пропустив повз вуха, зате уявив скачку до Лабінської й назад, нові враження. Ради всього цього можна й пропустити кілька занять. А взагалі, епізод —

як фінальна сцена у виставі. Буде про що розповісти друзям в інституті, особливо Сашкові Кухаревичу!

Не описую метушливих годин збору, настанов, репетицій. Ми виїхали в дорогу, тільки-но почала спадати спека. Тридцять хлопців у доладних черкесках, при зброї, на гарних стройових конях. За Псебаєм затягли пісню, потім пішли розгонистою риссю під зоряним небом, яке ще не охолело на заході. «Ой, Кубань, ты наша родина, вековой наш богатырь...» Коні стригли вухами; йшли бадьоро під цю величну козацьку пісню.

У Лабінську приїхали пізно. Станиця ще не спала. На перехресті основних вулиць гримів військовий оркестр. Козаки прогулювалися перед будинком Войнаровського, де зупинилися гості. За ворітьми цього будинку виднілися небачені досі нами розкішні екіпажі. Вікна на обох поверхах великого будинку були яскраво освітлені. Очевидно, гості щойно прибули з Армавірської, куди їх доправив поїзд.

Ночували ми за річкою, на луках. Пустили коней, розклали вогнища, зварили куліш із салом, трохи поспівали, потім слухали з того берега гарну, дещо сумну козацьку пісню: то виступали співаки, прислані з Катеринодара.

Піднялись удосвіта, сполоснулися в холодній Лабі, одяглися й оглянули один одного. По команді вишикувалися й виїхали на станичний майдан чітким строем, підтягнуті, чубаті, молоді, як команда Чорномора. Наш урядник був задоволений бравим виглядом псебайського конвою.

Біля будинку, де ночували гості, походжало дуже багато солдатів і козаків.

Ми спішилися, вишикувались навпроти парадного входу. Кожен тримав коня за вуздечку.

Незабаром з будинку вийшов літній генерал, хтось прошепотів: «Це Косякін, начальник Майкопського відділку». Він якусь мить роздивлявся і рушив просто до нас.

— Стру-у-нко! — гучно й дещо злякано скомандував урядник.

Ми виструнчилися й завмерли. Косякін поздоровкався, оглянув стрій і сказав:

— Великий князь буде задоволений. А ось і він сам...

На ганок вийшла група військових і цивільних. Попереду широко виступав дуже високий чоловік у маленькому кашкеті й довжелезному легкому плащі. На його білому обличчі, ледь опушеному світлою обрідною борідкою й малопомітними вусами, було якесь дитяче здивування, наївний захват від усього баченого. Коли він вище підбив кашкет і відкрив великий лоб з глибокими залісинами, цей вираз ще посилився. Рухався він до смішного нерівно, довгі руки висіли самі собою, ноги йшли начебто також самі собою, чіпляючись коліньми. Враження незлагодженості всіх частин тіла геть позбавляло постать великого князя будь-якої величі. Лише очі дивилися розумно й привітно — знайомі з портретів ясно-голубі романовські очі.

Він зупинився за п'ять кроків од нашого строю, картинно розкинувши розстебнутий плащ.

— Чиї козаки-молодці, генерале? — стиха запитав через плече в Косякіна.

— Псебайський конвой, ваша імператорська високість! — Генерал відповідав гучно, розкотисто, як на рапорті.

— Гарні хлопці. А воювати вони вміють? Полювати вміють? Чи це тільки парадний конвой?

Ніхто не знав, що відповісти й чи треба відповідати. Наш урядник почервонів і часто кліпав очима.

Великий князь погладив двома пальцями ніс, вираз його обличчя змінився. Він стояв майже навпроти мене. Тепер це було ображене, надуте лице вередливого хлопчака, якого обдурили. Ніхто не ризикував порушити напруженої тиші. Раптом великий князь пожвавішав.

— Ось ми перевіримо, які в Псебаї воїни й мисливці. — Очі його жваво окинули майдан і намацали ціль: на димарі станичної управи красувався задерикуватий, вирізаний із бляхи півень; фігура повільно оберталася на вітрі. — Хто вцілить?.. — І повів тонкою шиєю з флангу на фланг.

До урядника нарешті повернулася мова, враз спітнілим обличчям повернувся до мене.

— Андрій Зарецький! — хрипко, навіть злякано вигукнув він.

Я машинально ступив крок уперед. Косякін виручив урядника, тихо мовив до мене:

— Його високість воліє знати, як ти стріляєш. Доведи, що козак гожий не лише до парадів.

На мить мене скував переляк. А раптом

схиблю? Яка ганьба! Я глибоко зітхнув і подивився на мішень. Кроків сто тридцять. І тут раптом заспокоївся. Неначе й не було навкруги нікого. Тільки задерикуватий півник над дахом та добре пристріляна гвинтівка за плечем, яка, я певен, не підведе. Зиркнув на князя й водночас підняв гвинтівку, приклався, зачаїв подих. Постріл. Півень дзигною завертівся на осі.

— Уцілив! — тонко й весело закричав князь. — Прекрасний постріл, юначе! Що скажете, генерале?

Хтось подав князеві бінокль. Але й без бінокля можна було розгледіти рваний отвір у бляшаній мішені. Я був щасливий. Не зганьбив честі станиці.

— Усі козаки так стріляють? — Князь походжав уздовж строю.

— Так точно, ваша імператорська високість! — молодецьки гаркнув урядник.

— А ви, Ютнер, скаржилися... — Князь обернувся до свого почту. — Ви мені казали, що в ловах бракує путніх єгерів! Дивіться, кожний з цих молодців... Чим займаєшся? — запитав мене без будь-якого переходу.

— Студент, ваша імператорська високість! — Урядник Павлов випередив мене, розмова з князем явно була йому приємною.

— Студент? — недовірливо перепитав князь, і його очі похолодніли. — А чому на тобі козача форма?

Очевидно, ці два поняття — студент і козак — він ніяк не міг поєднати. Особливо після дев'ятсот п'ятого року, події якого були ще свіжі в пам'яті високородних офіцерів.

— Охочий Лабінського кінного полку, стипендіат канцелярії наказного отамана Війська Кубанського! — одним духом випалив я, дивлячись прямо князеві в очі.

Схоже, князь заспокоївся.

— Ютнер, — вередливо звернувся князь до огрядного чорноголового полковника з почту, — це для вас суцця знахідка! Освічений лісничий, місцевий, прекрасний стрілець. Чого вам ще треба?

Ютнер, згоджуючись, нахилив голову й відповів з легким акцентом:

— Молодик цей через кілька днів має слухати лекції в навчальному закладі, ваша вишуканість. Його місце в аудиторії, а не на ловах. Хіба що потім, коли скінчить навчання...

— Усе це ми владнаємо, — навіть не затнувшись, мовив великий князь. — Запишіть його в мисливці. А ви, Шільдер, потрудіться сповістити нашу волю в навчальний заклад.

Він знову звернувся до мене:

— Ти задоволений, козаче-студенте?

— Так точно! — як автомат відповів я, навіть не подумавши тієї миті, що означає ця пропозиція.

Князь ставив запитання таким чином, що відповіді вони не потребували. Мені здається, він і уявити собі не міг, щоб хтось опротестував його думку або зважився сказати «ні». Я злякався вже потім. Невже моє «так точно» означає згоду кинути навчання й лишитися в ловах? А чи це тимчасово? І нікого запитати — князя й почту вже не було. Усі пішли в церкву.

Подальше життя мені уявлялося в роже-

вому тумані. Підходили й вітали хлопці, якісь офіцери. А невдовзі почалися збори. На вулиці зійшлася велика юрба станичників, князь із почтом повернулися з молебня. З двору вже виїжджали екіпажі, конвой вишикувався, ми опинилися в самому хвості довгого поїзда. Знову вийшов князь, тепер уже без плаща. Юрба розступилася. Гості повсідалися. Кавалькада швидко рушила під вигуки козаків.

Ось і остання ділянка рівного степу. Блакитнувато-розмиті обриси гір напливали на нас. Над горами збивалися білі, по-літньому тугі хмари. Погода видалася гарна. Гості поспішали. Їм уже нетерпеливилось щонайшвидше пірнути в лісову гущавину, зустрітися із звіром, пригодами. Це був мисливський азарт, який не зрівняти з жодним іншим почуттям.

Не можу тепер згадати, радів я чи був пригнічений несподіваною переміною, шкодував, що не встигну вчасно в інститут, чи був задоволений з того, що лишаюся. Одне тільки знаю: те, що сталося, не засмучувало, не пригнічувало. Влучний постріл, князева увага...

Ось і наш Псебай, де кавалькаду давно чекали. Юрба з хлібом-сіллю. Священик поперед, шановані станичники при всіх орденах і медалях, а між ними — високий сивовусий штабс-капітан, мій добрий батько.

2

За годину я сидів дома й з подробицями розповідав, що сталося в Лабінську.

Батько радів. Очі його блищали, він промовисто презирався з мамою, яку останнім часом став називати тільки повним іменем — Софієчкою Павлівною. Вона сиділа напружено й не знала, чого їй чекати від несподіваних подій: радощів чи смутку. Одне було очевидне: треба лаштувати сина в гори. Там холодно й трапляються всілякі пригоди. Вона, звичайно, вже вирішила зробити все можливе, аби мені було затишно й безпечно в поході.

Увечері ми з батьком охнули, коли побачили гору наготованих речей.

— Ну, Софієчко Павлівно, нашому синові бракує лиш карети під отаку поклажу.

— А чого ти хочеш? — у свою чергу здивувалася вона. — У таку далеч та без нічого? І не думай, Андрію, з самою рушницею і розхристаного я тебе не пущу!

Після нетривалої суперечки ми разів у чотири зменшили купу речей, потім усе необхідне убгали у дві присідельні торби й невеликий згорток. А на теплій одежі наполягли обоє — батько й мати. Знайомий черкес приніс легенькі капці з кабанячої шкіри шерстю назовні; коли в такій узуванці сходити під гору, коротенька шерстка не дає ковзати вниз, нога в ній уловлює найменші нерівності дороги. І затишно, і тепло.

Пізно увечері до нас постукали. Увійшов досить молодий осавул з тонким рухливим обличчям і жагучими очима, що засвідчували кавказьку кров. Він коротко відрекомендувався батькові:

— Улагай, скарбовий лісничий. — А далі заговорив, начебто, окрім батька та його са-

мого, в кімнаті не було нікого: — Я за дорученням управителя ловами пана Ютнера. Він сповіщає вашого сина, що виступаємо завтра, рівно о дев'ятій ранку. Єгеря Зарецького зачислено до команди мисливців при особі великого князя, і він тепер підлягає ад'ютантові його високостві полковникові Володимирі Олексійовичу Шільдеру.

— Шільдеру? Володимирі Олексійовичу? — Батько пожвавішав, приємно вражений звісткою.— А чи це не той самий, що служив на Балканах в останню кампанію?

Осавул сухо мовив:

— Так, Шільдер воював на Балканах.

— Господи, та ми ж стрічалися з ним, знайомі! Як же я не пізнав його! Неодмінно треба побачитися з однополчанином, два роки в окопах просиділи...

— Якщо дозволите, — так само сухо й чемно сказав гість, — я перекажу полковникові ваше бажання.

— Так, так, буду дуже вдячний.

Улагай чітко повернувся й вийшов. Мені він не сподобався. Надто вже самовпевнений. Очевидно, вдачу має зухвалу, самолюбивий. Приємна, навіть інтелігентна зовнішність нічого не міняла. Зате батько був прямо-таки розчулений. Ім'я Шільдера розбурхало в ньому стільки спогадів! Я забіжу трохи вперед і скажу, що ад'ютант великого князя так і не зволив зустрітися із штабс-капітаном Зарецьким, який старіє в глушині відставником.

Того вечора батько ще раз згадав про сухуватого гостя.

— Як мені відомо, — значуще сказав він, — в Улагаєвому лісництві перебувають

усі ліси Лабінського відділку Війська Кубанського. Якраз після закінчення курсу потрапиш під оруду пана осавула. Не забувай про таку можливість. Очевидно, Улагай не всім до вподоби, та що вдієш, життя таке складне... Мені сказали, що його старший брат наближений до двору.

Я лише кивнув. Батько не вперше заводить мову про чиношанування й протекції. Робить це він з найкращих спонукань, та, слово честі, мені від його слів прикро...

Ще до світанку, коли я вийшов за ворота, старий лезгин Пачо прогнав до перевалів невелике стадо — чотирьох корів з телятами й десятків зо три баранів. Попереду виступав сердитий бородатий козел.

— Шашлик пішов,— скупю кинув Пачо і значуще тицьнув палицею в бік гір.— Много народ кормить будем!

Експедиція вийшла чимала, сотня набралась. Усі мисливці були верхи. Великий князь сидів на тонкономому вороному коні, одягнутий був просто і якось недбало: сірий мундир з низько нашитими кишенями, чоботи з невисокими халявами, напівпапах, через плече мисливський ніж у розкішній оздобі. Він ні на кого не дивився й нікого не бачив. Замкнувся. Мій начальник Шільдер, огрядний і міцний чоловік з широким спокійно-задумливим обличчям, вказав мені місце позад себе й цілу дорогу або мовчав, або коротко відповідав Ютнеру, який їхав поряд і також не відзначався велемовністю. Можливо, вони просто не виспалися. Козаки з охорони тихенько перемовлялися про вечерю в мисливському будинку князя, що затяг-

лася до пізньої пори. Одне слово, гості були в кепському настрої.

Долина Лабенка дедалі більше звужувалася. Нарешті впоперек неї виповз довгий кам'яний косогір, густо вкритий лісом. Лабенок ревів тут щосили, ледве пробиваючись крізь вузьку щілину під кам'яною громадою.

Кавалькада втяглася в ущелину. Волого й терпко ударило в ніс лісом, прілим листям. Одразу похолодало — була близько вода, і потемніло від щільно зсунутих, порослих буйною зеленню крутих схилів. Зелена вода, подекуди вкрита клаптями піни, могутньо й нестримно котилася кам'яним річищем, заваленим уламками скель. Війнуло дикістю, суворим повітрям первозданності.

Я побачив, як пересмикнув плечима великий князь. Одразу ж до нього підскочив камердинер і, перепитавши дозволу, накинув йому на плечі хутрянний жупанець. Щоб якось підняти підупалий настрій гостей, в колоні козаків, позаду затягли похідну пісню.

Як на угорському тартаку при вході в ущелину, так і в Бурному, другому селищі біля порогів, нас зустрічали прибрані мешканці. Стояли натовпом з хлібом-сіллю, глечиками з квасом, з яблуками, сливами. Про все це дбав наш Павлов. Він виїхав ще вчора, щоб перевірити безпечність дороги. Під час таких зустрічей князь не сходив з коня, лишень легенько піднімав папаху й завчено усміхався. Поспішав. Жадане полювання було близько.

Навіть на останньому кордоні, де до Лабенка люто вривався сивий від піни Уруштен, не зупинилися на перепочинок, лише

дехто зійшов з коней, оглянув підкови, поправив в'юки. Вперед! Вперед!

Стежка почала круто братися вгору.

Сонце хилилося до заходу, ущелина виповнилася блакиттю, потім якимось таємничим стемніло. Та мисливці вже встигли піднятися високо над річкою і невдовзі опинилися на майданчику серед величезних останців¹. Звідси відкривався краєвид на всі боки.

Ліс, ліс і ліс. Чорний, де ялиця, прозорий, налитий світлом у букових заростях, затягнутий серпанком у низинах і перепадах. Він розступається тільки там, де голі скелі гордовито зводяться вгору, гидливо очищаючись від усього живого, або де чорніють провалля. Жодного рівного місця. Гори уверх-униз, круто, похило, одна вершина за другою, сплетіння хребтів, косогорів, розітнутих широкими тріщинами. Мерехтіння засніженого зубчатого Головного хребта вдалині. А над цим здибленим світом — лагідне вечірнє небо, підфарбоване призахідним сонцем.

Коли мисливці піднялися на майданчик, там уже стояв курінь із свіжих дощок, горіли багаття. Пахло смаженим. Кухар його високості, що поїхав уперед, встиг приготувати шашлики для стомлених мандрівців. Ми пустили коней, посиділи, спочиваючи. Я підійшов до самого краю рожевої скелі й задивився. Подумалося, що немає у світі місця, кращого за Кавказ. Сюди приїжджати за щастям і спокоєм. Велич гір спонукає краще пізнати себе, позбутися всього поганого, на-

---

¹ Останець — ділянка, що збереглася від руйнування більшої території.

носного, стати таким, який ти є насправді. І на наш табір я раптом глянув по-новому: адже ми приїхали сюди вбивати!

— Чого задумався? — чиясь рука лягла мені на плече.

Я обернувся. В тонкі закручені вуса посміхався Семен Чебурнов, єгер великокняжих ловів, великий майстер на всяку звірину. Він був років на чотири старший за мене. В Псебаї його знали як відчайдушного мисливця.

— Гарно, — сказав я, ще раз окинувши оком темніючі гори.

Він примружив очі.

— Не про те думати треба, юначе. Ти, можна сказати, відзначився добряче. Ну, то гав не лови, поміркуй, як діяти. Якщо покажеш себе на полюванні, далеко підеш, згадаєш мене! Він такий, імператорська високість, бровою поведе — і злетиш до небес. Пальцем ворухне — і бувай здоровий, тільки тебе й бачили, студенте. Косякін уже нашіптував нам: постарайтеся, братці, наведіть господаря на зубра, він так обдарує всіх, що повік не забудете.

Од великого багаття почувся посвист. Чебурнов озирнувся.

— Нас кличуть. Схоже, чарка перед вечерею. Ходімо.

За саморобним низеньким столом сиділи гості. Вони вже повечеряли. Тут стояло три чи, може, чотири наполовину випиті пляшки з красивими наклейками. Навколо зібралися і ще підходили козаки, єгері. Полум'я довгого вогнища витанцьовувало на бородатих обличчях. Усі дивилися на великого князя.

А він очікувально дивився на Ютнера. Отямившись, різко підвів голову й швидко заговорив:

— Завтра виходимо на місце полювання. Та перш ніж тягти жереб, щоб розійтися шукати удачі, давайте послухаємо настанову, яку хоче виголосити наш управитель. Говоріть, Ютнер.

Управитель підвівся, ясні очі його ковзнули по обличчю князя. Коротко кивнув і шанобливо почав:

— Наш господар і гість його імператорська високість великий князь Сергій Михайлович відомий у колі мисливців як прекрасний стрілець і вдумливий бережливець природи. Він тонко знає мисливство, бачить далеко вперед. Свідченням того є багаторічне керівництво високою російською комісією для складання законів про мисливство, а також збереження наших Кубанських ловів, де ми нині маємо честь вітати його високість. На спільну радість нашу можу доповісти, що за неповні два десятиліття існування Кубанських ловів дичини в горах помітно збільшилося. Але вчора ми радилися, і великий князь вельми слушно відзначив, що доля гірського зубра й далі непокоїть учених нашої країни. Зубри лишилися тільки в межах Біловезької Пущі та зовсім незначна кількість на Кавказі. Його високості вже доповіли, що на території Кубанських ловів ми зараз налічуємо близько семисот зубрів. Стадо їжне зросло, але не досягло кількості, потрібної для збереження звіра. Отож дозвольте запитати: чи можемо ми, вірні вихованці високого господаря нашого, стріляти без роз-

бору все живе, що потрапить на очі завтра й далі до кінця полювання? Хочу нагадати нашим мисливцям і всім присутнім тут, що великий князь дозволив полювання на зубрів лише для двох гостей, що вперше приїхали на Кавказ.

— Додамо, що з метою вивчення, — вставив господар ловів і для переконливості підняв довгу руку з вказівним перстом.

— Щасливі обранці, — вів далі Ютнер, — це принц Петро Олександрович Ольденбургський і полковник лейб-гвардії Володимир Олексійович Шільдер. Якщо їм поталанить, вони можуть узяти по одному зубру. Шкури й кістяки цих тварин підуть на виготовлення чучел, які будуть подаровані імператорській Академії наук. Препаратор Академії пан Проскурін — серед нас. Що стосується полювання на іншу дичину, то її багато, і це дозволяє уникнути заборони. Хай щастить вам, панове, у полюванні на сарну, оленя, кабана, ведмедя, гірського птаха. — Ютнер уклонився князеві й сів.

Великий князь поглядом пошукав когось у натовпі. Наперед одразу ж виступив капельдинер, і він наказав йому:

— Усім по чарці до вечері. З приїздом!

Вечеряли поквалливо й весело. Чебурнов не відходив од мене й підморгував, задоволений з того, що його пророкування збулося.

Поступово вогнища згасали. Форкали спочили коні. Стихав бівуак. Далеко від нас, десь на горі за ущелиною, почулося тужливо-закличне ревіння оленя. Усі прислухалися, пожвавішали. Князь вистромився із свого куреня. Голова його, покрита в'язаною

шапчиною з китичкою, повернулася на поклик оленя.

— Чуєте, кличе! — мовив він і зітхнув, ледве стримуючи бажання зразу мчати на поклик тварини.

— Рано вони почали цього року, — зауважив Ютнер. — Зима холодна буде, ваша високість.

— А нам хоч погода дозволить полювати, як ви гадаєте? Може, востаннє, — обізвався господар ловів.

— Та ще невідомо, чи востаннє, — відповів Ютнер.

На той час мало хто знав, що рада Війська Кубанського, яка не раз у своїй самостійності насмілювалася виступати на захист власних інтересів навіть проти осіб імператорської фамілії, вже винесла ухвалу обмежити термін великокняжої аренди до кінця 1909 року. І хоча ухвалі ради довго чиниться опір, остаточно розв'язка подій непокоїла великого князя. Розпрощатися з таким прегарним місцем йому явно не хотілося. Проте конфліктувати через лови з кубанськими козаками царська фамілія також не мала бажання. Якраз козачі полки щойно придушили революцію, багато з них ще й нині «наводили порядок» в горах або охороняли поміщицькі садиби в селах Росії. З «оплотом трону» Романови пов'язували своє майбутнє й тому ладні були поступитися Війську Кубанському. Господар ловів це розумів.

Нам дозволили відпочивати до ранкової зорі. Чебурнов одразу ж розіслав на землі свою бурку, скинув пояс, розстібнув комір сорочки й ліг, загорнувшись полою тієї ши-

роченної бурки. Невдовзі він захропів. Коло ближніх і дальніх вогнищ перемовлялися, сміялись. Біля струмка бряжчали казанки. Лише десь опівночі, коли чорне небо ясно визорилось і на далеких вершинах холодно засяяли льодовики, бівуак угомонився. Я ліг біля свого коня, примостившись на повстяному пітнику, пропахлому міцним кінським потом. Перш ніж заснути, ще раз подивився в бік дощаного куреня, де спочивав князь. Там перед входом горів похідний ліхтар, скуппо освітлюючи постаті двох козаків. Вони сиділи, обійнявши гвинтівки. У своїх чорних бурках козаки скидалися на чавунні статуї.

3

Поспати пощастило не більше трьох годин. Передранковий холод розбудив не лише мене. Заворушився весь табір. Ніч танула, і з її глибокої синяви впливали темно-сині обриси однієї вершини, другої, третьої. На траві, листі берізки, на лапах ялиці срібно й рясно лежала щедра роса. Кухарі мовчки й спритно клопотали біля вогнищ. Козаки вискакували з-під бурок і підходили до вогню погрітися, натужно позіхали і, поглядаючи на княжий курінь, кашляли в кулак.

Нарешті прокинулися високі мисливці, сіли до столу. Ми стоячи снідали біля вогнищ. Поспішали.

Після сніданку тягли жереб — куди і з ким іти. Кожний гість у супроводі двох-трьох егерів і козаків з в'ючними кіньми вирушав у своє урочище або на свою гору, що випала за жеребом.

Разом із Семеном Чебурновим я попав до принца Ольденбурзького. Наш маленький караван рушив у бік Мастакану, де, на думку Чебунова, були зубри.

Гладкий, квапливий у рухах, кругловидий, із жвавими, хитрими очима, принц у своєму опушеному хутром жупані дуже нагадував спритного купця першої гільдії. Та на коні сидів ладно, навіть молодцювато.

— Ти бачив зубрів? Сам бачив? — раз по раз питав він єгеря.

— Цілими сотнями бачив, ваша високість! — Круглі нахабнуваті Семенові очі чисто й чесно дивилися на принца. Брехати він умів, про те вся наша станиця знала. — Цілими стадами ходять звідціль на Бомбак і назад. А то ж де їм і бути, як не біля лугов. Мошви на верхотурі менше, та й трава... Не майте сумніву, знайдемо і вистрелимо, порожняком не вернемося.

Ми передали коней козакам і наказали їм іти долиною, а самі втрюх почали підніматися зарослим схилом до межі лісу й луків. Ішли тихо, принц посередині, дещо відставши від Чебунова. Не встигли пройти й версти, як Семен подав знак і присів. На узліссі, де скелі осипалися жорствою і розривали гущавину ялицевого лісу, налякано переступали з ноги на ногу чотири сарни.

— Жерани, ваша високість, — прошепотів мисливець. — Бийте першу, а ми вдаримо по тих двох. — Він навіть упрів од хвилювання, так йому хотілося вистрелити.

— Не смій! — Принц суворо замотав головою. — Завертай лівіше. Постріляємо цей дріб'язок, а зубрів налякаємо. Не по це йдемо.

— Таж синиця в жмені краще, ніж журавель у небі.

Але принц розгнівався, аж притупнув.

Потім напали на самотнього шписака — торішнього оленя з тоненькими ріжками — і також не зачепили. Утомливо довго ішли вздовж заваленого уламками скель крутого схилу. Гори наче вимерли. Тихо. Сонячно. Свіжо. А над величним Ачижбоком уже закручувалися густі хмари. Схоже, там бралося на дощ. Він часто йде в горах опісля полудня.

У марному пошуку минуло три, а то й чотири години.

День уже хилився надвечір. Небо заволокло, краєвид навколо посуворішав, настрої у принца зіпсувався. Здається, він уже шкодував, що не взяв сарн. Двічі або тричі десь дуже далеко вдарили з гвинтівки. Звук цей розбурхав задрість.

Семен увесь час виривався вперед, принц добре-таки стомився, поли розстебнутого жупана його намокли й метлялися. Зрідка Чебурнов оглядався, обличчя його тепер не було таке самовпевнене.

— То де ж зубри, єгерю? — всоте перепитував принц, коли зупинялися на короткий перепочинок. — Де оті сотенні стада, що ти їх бачив, обманщику?

— Не враз, ваша високість, — коротко й чемно відповідав Семен. — Поспішати в горах — штука мудра.

— Знайдеш — озолочу, — рішуче мовив принц.

Семен промовисто подивився на мене.

З неба посіяло. Спершу знехотя, рідко, по-

тім дрібний дощ шепеляво й настійливо зашелестів по листі, хмари опустилися геть низько, й здавалося, що вони зовсім не падали тільки тому, що їх утримували верхівки ялиць. Принц дедалі частіше поглядав на годинника, зіщулювся, був стомлений і невдоволений. Полювання явно не складалось.

Особливо обережно проходили ялицеві зарості. Серпанок від дрібного дощу та й самий дощ дуже погіршували видимість. Я відхилився дещо лівіше по схилу, зупинився, очікуючи на інших, і сперся плечем на теплий стовбур дерева. Щось неначе підштовхнуло мене глянути вперед. З-за поваленого стовбура старої ялиці, вкритого смарагдово-зеленим мохом, горбато здіймалася чорно-брунатна холка небаченого звіра з широко поставленими рогами. Зубр... І всього кроків за сімдесят.

Звір не вгледів мене і не вчув. Найперше треба було перехопити гвинтівку, приготуватися. Вражений, навіть наляканий цією зустріччю, я озирнувся й побачив за п'ятнадцять кроків Семена. Єгер присів і подавав принцові знаки, а той, виставивши поперед себе магазинний маузер, виряченими, нетямущими очима дивився то на Чебурнова, то на ліс, куди той показував, і ніяк не міг збагнути, чого від нього хочуть.

Шиплячий звук нарешті досяг його слуху:

— Зубра дивиться, ваша високість...

У затіненому просвіті між тонкими стовбурцями ялиці вимальовувалася ще одна темно-кудрата голова з широким лобом і товстими рогами. Голова була низько нахилена, над рогами бугрився могутній загривок.

Я перевів погляд. Мій зубр спокійно лежав на місці.

Пролунав різкий постріл, ближній зубр схопився й круто повернувся на місці. Затріщали сучки. Здалося, що за ним побіг хтось маленький із світлішою шерстю, але тут загриміли ще й ще постріли. Чебурнов із збитою на потилицю шапкою, з обличчям напруженим і озвірілим бив раз за разом по тварині, що бігла під гору. Звалити — ось чим жив цієї миті захоплений полюванням егер.

Ми спотикалися й падали, біжачи за пораненим звіром. Що він поранений, ніхто не мав сумніву. Кров на землі, шмат вирваного кулею м'яса...

— Я бив у бік, під лопатку! — хрипів на ходу принц.— Ця куля була хороша, він далеко не втече.

Пораненого зубра побачили біля струмка, в самому низу. Звір стояв, низько нахиливши голову, неначе прислухався до землі, що так довго його берегла. Побачивши людей, тварина не зразу побігла далі. Життя залишало її. Чебурнов приклався з коліна, вистрілив ще й ще. Принц розрядив, здається, весь магазин. Буквально зрешетований кулями, зубр ступив ще кілька разів, ноги його підкосилися, він упав на коліна й голосно замукав од нестерпного болю й смертельного жаху. Наступної миті його туша важко й незграбно повалилася на бік.

Ніяк не думав я, щоб цей високосвітський чоловік міг так дико витанцьовувати навколо забитого звіра! Мабуть, саме так танцювали люди кам'яного віку біля поваленого

мамонта або печерного ведмедя. Принц вимахував руками, маузером, підкидав ноги і, забувши про втому, кричав щось по-російському й по-німецькому, прославляв себе і весь свій рід до сьомого коліна. Потім згадав про Чебурнова, потягся рукою за борт жупана, дістав кредитку й величним жестом простяг її єгереві:

— Обіцяв? Бери. Спасибі тобі, козаче!

Семен, вклонившись, узяв крупну купюру, швидко мовив:

— Мені б ще братуху влаштувати в лови, ваша високість. Ванька́.

— Зроблю й братуху, коли вже така удача. Все зроблю!

— Вельми вдячний! — Хитрюча єгерева морда підморгнула мені: проси, мовляв, поки він добрий...

Я промовчав. На душі було дуже кепсько.

4

Перший зубр, якого я бачив. Мертвий зубр. Легендарний звір. Могутній гірський домбай.

У великих і темних, осклянілих очах його застигли здивування й докір. Що лихого зробив він людям? Хіба нам так уже тісно на землі, що хтось неодмінно повинен зникнути? Чи людям нічого їсти й ми, володарі природи, змушені вбивати, щоб не померти з голоду? Ні, не те, не те...

Єгері Кубанських ловів, які наглядали за зубрами, вважали, що цей звір лишився тільки між Лабенком і Білою, у важкоприступних прадавніх лісах. Тут остання їхня твер-

дня, останній притулок. Далі зубрам іти нікуди. Скрізь люди, повсюди в лісах стук сокири, з-за кожного дерева визирає гвинтівка.

А тепер ось і тут, в останньому притулку...

Натішившись учиненим, принц послав мене шукати коней. Почало швидко темніти, а ночувати в мокрому лісі йому не хотілося.

Семен показав, де шукати козаків. Я швидко подався в тому напрямку. Та завдання несподівано спростилося. Козаки почули стрілянину з гвинтівок і самі їхали назустріч, посвистуючи, щоб не розминутися.

Переказуючи розпорядження принца, я послав одного верхового до табору передати, щоб препарат готувався до роботи завтра зранку, а сам з двома козаками повернувся до забитого зубра.

Чебурнов уже тельбушив звіра. Робив це він уміло і, як б сказав, не без задоволення. Така гора м'яса! Єгер вирізав печінку й добрячий шмат м'якоті, запхнув усе це в мішок, потім накидав на тушу ялицевих гілок і наказав козакам zostаватися, щоб «добре берегти принцову здобич».

Споночілим лісом ми їхали в бік табору.

Семен непомильно знаходив стежку. Він користувався якимись звіриними ходами, бо без них, наспростець, через густий ліс і кам'яні завали не лише проїхати, а й пройти неможливо. Тим більше вночі. Принц похитувався в сідлі від втоми. Семен раз у раз обертвся:

— Обережно, ваша високість, гілка нахилилась.

Коли темінь стала непроглядною, егер, не сходячи з сідла, дістав з підсумка висушені соснові корінці й запалив їх. Червоне курне полум'я освітлювало дорогу всього на три кроки. Проте коні пішли впевненіше.

Нарешті ми почули протяжний звук мисливського рога. Він часто повторювався. Це в таборі давали знати запізнілим мисливцям. Хвилин через тридцять ми в'їжджали в табір.

Принца вітали як переможця. По команді Шільдера його зняли з сідла й на руках понесли до столу. Там уже красувалася велика, загорнута у фольгу пляшка. Проте за столом ще не було великого князя. Його чекали з хвилини на хвилину. Принц весело розповідав, як він послав «хорошу кулю» під лопатку дикому звіру, й позирав на вогнище, де смажили зубряче м'ясо. Решта мисливців повернулася також не без здобичі. Шільдер уполював ведмедя й двох сарн, ще один гість, імені якого я не знав, поклав сарну й ведмедя. Лишалось довідатись, яка удача випала великому князеві.

І ось показалася процесія. Попереду двоє козаків несли ліхтарі. За ними виступав князів кінь, потім їхали егері. Князь був щасливий, на його обличчі не лишалося й тіні завсідної невисловленої образи. Тільки-но він скинув із сідла свої довгі ноги, зразу ж похвалився:

— Прекрасний олень трапився, панове! Шістнадцять відрогів, можете собі уявити! Чудова прикраса для нашого мисливського залу в Боржомі. І ще сарна й тур, теж з гарними рогами. Я пригадую, що в Швейцар-

ських Альпах найдосвідченіші мисливці після тижневого блукання можуть нарешті підійти до сарни. А тут у перші години полювання раптом бачиш прегарну мордочку сарни всього за сотню кроків, б'єш на вибір. Ютнер, моє шанування вам! Ви маєте слухність, звирини тут примножилося. І після цього віддати лови в інші руки?..

Князь гречно привітав принца з удачею.

— Тепер черга за вами, Володимире Олексійовичу,— нагадав він Шільдерові.— Семеновські гвардійці не можуть підкачати!

Стрельнули корками пляшки. Вечеря при світлі ліхтарів проходила весело. Семен крутився біля столу й добряче напробувався хмільного. Перед сном він знайшов мене й розповів про свою удачу:

— Чуєш, а я братуху свого, Ванька, прилаштував. Принц уже сказав великому, а той кивнув, і Ютнер записав. Ванько надто охочий до рушниці. Ну, тепер законно в ловах. А ти дав маху. Гребя було б і тобі стріляти. Хоча б у небо. Дивись, і кредитка припливла б. А чи ти прогавив зубра?

— Бачив. Іншого.

— Іншого? А чом не бив?

— Дозволили тільки одного.

— От пацан! — Семен навіть сплеснув у долоні.— Ну хто принца лаяти стане, коли він двох покладе! Та хоч би й трьох! Це сказано — одного, а де один, там, значить, бий, поки є набої.

Семен ще довго й охоче патякав, і я зрозумів, що єгерські обов'язки не дуже стримували його, коли під час обходу йому стрічався звір. Таке ніяк не вкладалося в моїй

голові, і я сказав Семенові, що так чинити нечесно, що тварин треба берегти.

— Для кого? — несподівано люто запитав він.— Для їх високостей та дармоїдів усяких? Вистачить їм. Приїдуть тут з ліхтариками, з новенькими маузерами, з бургундським, а ти гони на мушку йому, наводь на звіра! Та коли їм можна, то нам і сам господь-бог велів. Хто господарі в цьому лісі, скажи? Ми — господарі!

Він затнувся й пильно, враз протверезили очима подивився на мене. Злякався своєї відвертості. Помовчав, подумав і все-таки застеріг:

— Ти той... Знаєш, почув — і забув. Мало про що буває мова між друзями, втямив? Уже коли до нас попав, будь своїм, зрозумів?

Навіть іскорки звичайної людської любові до тварин не можна було вловити в словах Чебурнова. Я згадав, яке в нього було обличчя, коли він всаджував у зубра кулю за кулею. Яка там жалість!

Другого дня принц на полювання не поїхав. Семен з прихованою посмішкою сказав, що «його високість зар'яв», тобто перевтомився. До нього прибув спеціальний службовець у формі штабс-капітана й пошта. Ми також лишилися в таборі.

Несподівано вістовий вигукнув моє прізвище. До принца. Звелено негайно. Семен проводжав мене стривоженим нашорошеним поглядом.

Його високість сидів у затінку крислатої дикої груші, загорнувшись у теплий гарний халат. Сонце пряжило, але з вершин повівав

досить свіжий вітер, і принц остерігався його. Штабс-капітан шанобливо стояв поряд.

Не підводячи очей від паперів, принц запитав:

— Ти в Лісовому інституті навчаєшся? Скоро скінчиш?

Я відповів. Так, у Лісовому. Так, скоро. Через рік.

— Отже, щось тямиш у нашому ділі. Ось мій управитель лісами абхазької дачі,— тут він кивнув на штабс-капітана,— подав угоду з лісоторговцем на предмет вирубки лісу. Хитрий купець не підписав: надто жорсткі вимоги. Прочитай і скажи свою думку.— Він підсунув до мене великий аркуш паперу.— Сідай, у нас нарада. За свій ліс дбаємо. І за червінці, звичайно.

Принц сказав це сміючись. Та коли я прочитав перші рядки угоди, то зрозумів, що високе придворне становище власника багатющих лісових дач на березі Чорного моря не заважає йому бути й господарем, і скупим торговцем.

В угоді на продаж лісу з гагринської дачі, складеної від імені принца Ольденбурзького штабс-капітаном Воршневим, було сказано:

«Контрагенту, купцеві Оркіну, надається право вирубувати всі букові, ясеневі, кленові, карагачеві дерева діаметром шість і більше вершків на висоті грудей (чотири фути над землею) і всі ялицеві — діаметром дев'ять і більше вершків... Усі перестоялі дерева діаметром вісімнадцять і більше вершків. Контрагент зобов'язаний біля кожного зрубаного дерева засівати насіння тієї самої по-

роди на десяти площинах не менше одного квадратного фута кожна. За неприбрані ялицеві верхівки та обрубки від кори контрагент сплачує по одному карбованцю з кожного дерева. За неприбрані дерева, що впали на візирі й дорогу, — по три карбованці за дерево.

Угоду цю обидві сторони зобов'язуються виконувати свято й неухильно».

У документі відчувалася міцна хазяйська хватка. І турбота про ліс. Повага моя до штабс-капітана зросла.

— Що скажеш? — Принц глянув на мене хитрими очима.

— Угоду складено розумно, у повній відповідності до законів лісовідновлення, — відповів я впевнено, тому що нас так учили. — Та, коли ваша високість дозволить, я запропонував би доповнити її.

— Ну-ну...

— На Кавказі в місцях порубок дуже швидко піднімається всяке лісове сміття. Ожина, бузина, кропива, всіляке різнотрав'я. І все це в перші два роки напевне заглушить посіви. То, може, варт покласти на контрагента відповідальність за ріст посіяних культур хоча б протягом оцих двох років? Прополювання, розпушення. Тоді лісовідновлення буде успішне.

Принц подивився на штабс-капітана. Той понуро обізвався:

— Оркін і без цього наші умови піддає сумніву.

— Він з кожної десятини візьме не менше як півтори тисячі золотом чистого прибутку! — закричав раптом принц. — Скажи йому, що ми не поступимося ні на йоту! Вне-

си доповнення про відповідальність за посіви. Якщо ж пручатиметься, то нагадай, між іншим, що лісоторговець Мезерінг від голландського кораблебудівного товариства через самі лише каштанові дерева хоч завтра підпише з нами цю угоду. Він знає, з чого витесані крокви Реймського собору і в яких бочках італійці тримають свої кращі вина. Моїй деревині немає ціни, а він ще торгується! Отак. А тобі, студенте, спасибі. І хоча в зубра ти вчора не стріляв, бачу, голова твоя на місці. А чому не стріляв, скажи? Розгубився? Не встиг?

— Жалко,— тихо відповів я і густо почервонів.

Принц хотів був щось сказати, але раптом зціпив зуби й замислився. Через якийсь час, відпускаючи мене, нагадав:

— О третій поїдемо глянути, як розпорядилися шкурою.

З а п и с   д р у г и й

Вовки на скелях.— Ютнерова розмова з господарем ловів.— Велике вогнище в ялицевому лісі.— На Умпир по зубрів.— Барс у капкані.— Задум великого князя

1

Хрусткий вересневий день розкрив нам високогір'я у всій його лагідній і яскравій красі.

Прибиті першими морозами ліси створювали пречудесну, немов чарівником намальовану картину. Додайте до цього високе, ду-

же голубе небо, неймовірну прозорість повітря, близькі — рукою подати — скелясті вершини у снігових шапках, так велично вписані в крайнеба, і тоді творить у своїй уяві такі пейзажі, кращих від яких, мабуть, немає в цілому світі.

Табір, закинутий на висоту майже двох верств над рівнем моря, в цей полудневий час щедрого сонця і яскравих барв жив неквапним малолюдним життям. Усі поїхали на полювання. Лише біля вогнища клопотав кухар з помічниками та байдикувало кілька вільних козаків із обслуги.

Неподалік від табору пастух Пачо уклав свою отару на спочинок і тепер доїв третю корову, відганяючи гортанним криком нетерпляче теля, що настирливо пнулося до вимені.

Я спустився до пастуха. Старий лезгин неквапно, з гідністю процідив молоко, відстебнув од свого ременя великий мідний кухоль із пом'ятими боками, зачерпнув ним пінявої вологи й подав мені:

— Пий, юний джигіте, поправляйся.

Молоко видалося надзвичайно смачним. Воно увібрало в себе аромат різнотрав'я тутешніх лугов і чистоту крижаних ручаїв, народжених недалекоми льодовиками.

Пачо стояв, широко розставивши ноги в шкіряних капцях. Горець склав на перехрещених ремнями грудях натруджені руки й задумливо дивився на скелі, на небо. Суворі складки на його темному зарослому обличчі розгладилися. Щось дитяче, лагідне прозирнуло в людині, що прожила довге життя.

— Ва-ах! — на повні груди і з неприхова-

ною радістю видихнув він. — Прегарне все в горах! Ось чому в горців багато пісень і голосистих співаків. Гарні пісні. Їх не треба придумувати, вони в'ються скрізь, як вільні птахи. Усе співає, ти чуєш? Ліс співає. Квіти співають. І каміння співає. Як же людині не співати, га? Тільки в горах великий аллах! Тут його домівка.

Пачо подивився навкруг з якимось забобонним подивом, неначе сподівався побачи-

ти отут, на галяві, вседержителя мусульман. Потім підвів голову з невимовним захопленням в очах і так з піднятим до неба обличчям пішов лугом, аж поки зник за густими кущами неопалого жасмину. Я, не поспішаючи, повернувся до табору.

Наш принц уже походжав одягнутий у мисливський костюм і підганяв козаків. На мене він ледь глянув. Я швиденько осідлав коня, перекинув в'ючні торби й опинився поряд з Чебурновим.

Семен проспав під буркою всі ці години, але зібрався неймовірно швидко. Він сидів у сідлі набряклий, сонний і силкувався стримувати позіхи.

Принц так і не глянув на свій почет, торкнув коня, хоча навряд чи знав, де шукати нашу нічну стежку й куди їхати. Чебурнов мовчки випередив його, і наш нечисленний караван почав спускатися схилом до урочища, що темніло вдалині.

Збоку й вище по горі почулися голоси, і тут ми зійшлися з групою вершників. То був великий князь із своїми єгерями. У його групі був і осавул Улагай. Вони міняли місце сьогоднішнього полювання.

— Невдача, Петре Олександровичу, — сказав князь. — Ходили, бродили, але так нічого й не знайшли. Налякали вчора дичину, зійшла геть. Переходимо в інший район. А по дорозі вирішили на вашого зубра глянути.

— Я дуже радий, ваша імператорська високість! — Принц звівся в стременах і скинув капелюха. — Вперед, єгері!

Чвакаючи копитами, коні перейшли через болітце. Вервечка вершників вийшла на

сухіший, порослий дрібними деревами схил. Якийсь час їхали виступом глибокого провалля, з острахом позираючи вниз. Другий хребет здіймався ліворуч, навскіс до нашої стежки. Його скельні луки яскріли під сонцем барвистим різнотрав'ям.

— Не всіх наполохали, ваша високість, — сказав раптом єгер Телеусов із князевої групи. — Звольте подивитися... — І руків'ям нагайки показав на гребінь освітленого хребта.

Рельєфно вирізняючись на тлі густої небесної сині, зрізом хребта неквапно ступало кілька вовків. Хижаки, очевидно, були ситі, важкі й тому не дуже обережні. Та й побачити людей унизу, де стояла тінь від лісу й скель, не так-то просто. До них було не менше восьмисот кроків.

— Яка прекрасна ціль! — пожвавішав князь і вмить скочив з коня.

— Тільки з упору, ваша імператорська високість, — застеріг Телеусов. — Звольте переставити планочку на вісімсот.

Великий князь довго цілився — надто вже йому хотілося звалити вовка й влучним пострілом надолужити прогаяний день. Прогриміло. Вовки зупинилися, потупцяли на місці, занепокоєно озираючись, жоден з них не постраждав. Але звук пострілу, розмножений багатоголосою луною, не дозволяв визначити місця небезпеки. Пролунав ще один постріл. І знову мимо. Вовки побігли, проте не за хребет, а паралельно до нашої стежки. Гучним шепотом князь наказав:

— Та стріляйте ж! Втечуть!

Найшвидше спустив курок Улагай. Його куля просвистіла перед мордою одного вов-

ка, всі побачили, як хижак кинувся назад, ближче до нас. Чебурнов так і не скинув гвинтівки з плеча, він байдуже стежив за стрільцями.

— Давай ти, Андрію. Покажи, як наші вміють,— стиха мовив він.

Я поклав ствол гвинтівки на товстий сучок берези й перевів мушку на аршин перед наполоханим вовком. Ударило прикладом у плече. Хижак обкрутився круг себе й мертвий посунувся вниз по кам'яному осипу. Решта вовків додали ходу.

— Ще, ще! — кричав князь.

Знову вистрілив Улагай. Його загострене, напружено-зле обличчя промайнуло збоку. Він усе-таки поранив другого. Вовк уповільнив ходу і скосбочився, пробуючи дістати язиком рану на стегні, але біг далі. Підбадьорений першим успіхом, я прицілився й вистрілив двічі підряд. Звалився ще один. Далі стріляти не було сенсу — хижаків вже дісталися кущі.

Князь обернувся і, прищулившись, дивився на мене.

— Пізнаю, пізнаю! Недарма взяли ми тебе, студенте, в наші лови!

По вовків кинулося двоє козаків. Я лишився на стежці чекати їх. Решта поїхала далі.

— Здоровий, чортяка,— сказав перший козак, скинувши на стежку забитого вовка.— Пудів зо три. А то вовчиця: бачиш, світліша шерсть. Куди їх теперечки?

Я не знав — куди, і хлопці розпорядилися самі: здерли з обох шкури й повезли препараторові. Даремно лазили за ними, чи що? А може, й купить?

Ми під'їхали до забитого зубра, коли всі давно вже були на місці. Люди встигли ви-топтати всю галявину. Потріскував хмиз на великому вогні. Солодко пахло вареним м'ясом. Осторонь під наглядом досвідченого академічного препаратора розбирали зуброву голову, ще троє натирали квасцями важку розіслану шкуру. Принц уже вкотре розповідав, як він убив цього звіра. Бородатий Ютнер сидів позаду князя і чогось був задумливий.

— Ну що там вовки? — запитав без особливої цікавості.

— Та ось привезли шкури. Один здоровий. Куди накажете?

— Препараторові. Він подумає, що з ними робити. Не дуже стомилися?

— Мені подобається, ваше превосходительство.

— Що подобається? Полювання? — Темні Ютнерові брови звелися догори.

— Усе подобається. Життя в горах, пригоди.

Він гірко усміхнувся.

— Вам подобається... Добре роздивляйтеся навколо, юначе. Особливо на звірів дивіться. Коли ваша голова посивіє, ви вже не знайдете того, що бачите зараз. Звір гине. Ми самі винні в тому. Ось на одного зубра поменшало. Завтра ще. Так настане кінець. Щезнуть зубри, як століття тому щез у Європі чорний тур. Це вам також подобається?

Я стояв і відчував, як нестримно червоніють, навіть пашать, мої вуха, щоки, чоло. Управитель знову зітхнув. Ніколи не думав, що він, Ютнер, здатний отак переживати. І де? На полюванні, яке сам організував і те-

пер скеровував. Хіба ж не Ютнер позавчора сказав: «Хай щастить вам, панове, у полюванні на сарну, оленя, кабана, ведмедя, гірського птаха»? Заохочення мисливців не завадило йому висловити зараз своє справжнє ставлення до того, що відбувається. Щось схоже народжувалося і в моїй голові. Набагато більше, ніж просто жалість до тварин...

— Чого задумався?—раптом запитав Ютнер.— Не зрозумів мене, дволикого Януса? Ні, юначе, якщо співставити охорону Кавказу з отакими, як оце, наїздами, то охорона переважить. А з цим...— він кинув погляд у бік вогнища,— з цим доводиться миритися. Бо інакше не буде й охорони. І тоді почнеться огульне нищення. У першу чергу загине зубр. Ти тільки починаєш службу, і тобі треба з першого дня зрозуміти це. А за вовків спасибі. Потім, коли гості поїдуть, ми знайдемо час ще поговорити з тобою.

Він усе це казав упівголоса. Неважко було здогадатися, що Ютнеру повсякчас доводиться балансувати на небезпечній грані. Навряд чи він зможе сказати таке великому князю.

Усіх покликали до вогнища куштувати зубряче м'ясо. З круглого казана виловлювали великі шматки й, замість тарілок, клали на лопухи. Брала руками, по-дикому заганяли зуби в м'якоть, обгризали кістки. М'ясо було цупкувате й трохи гірке. Жир не топився. Жовтий, як віск, він майже одразу тужавів. Одне слово, не вельми там яка гастрономія.

Полковник Шільдер витер рукавом жупана масний рот і сказав:

— Згадую, ваша імператорська високість, війну. Коли ми тіснили з гірських аулів черкесів, то знаходили в копильнях цілі склади сушеного і в'яленого зубрячого м'яса. Воїни Шаміля стріляли їх десятками, щоб забезпечити свої загони харчами. Отож, покінчивши з війною, ми якоюсь мірою сприяли збереженню цього звіра.

Ютнер невесело посміхнувся.

— Ви, Володимире Олексійовичу, забули про спустошення, що їх спричиняла війна. За наказом командуючого військами в Черкесії генерала Євдокимова в горах вирубували й випалювали тисячі десятин лісу, позбавляючи зубрів домівки, заганяючи їх у неприступні міжгір'я. Цей звір, дозвольте мені нагадати, загине не так від куль, як від небажаної зміни умов життя...

Великий князь засміявся. Його дрібненьке личко зіщулилось.

— Панахида над рештками твого першого і, мабуть, останнього зубра, Петре Олександровичу! Не осанну тобі співає Ютнер, а нагороджує геростратовою пам'яттю. Отак-то за твою хоробрість і удачу. Та годі, панове, заупокійної співати. Справу зроблено, і чучело цього звіра незабаром з'явиться в залах імператорського музею. Тепер твоя черга, Шільдер. Чи після проповіді управителя твоя рука на зубра не підніметься?

— Навпаки! — коротко кинув ад'ютант. — Жадаю здобичі.

— Зостається дрібниця: знайти цю здобич. Так, Шільдер? Бачу, що ти не побоїшся геростратової слави. Хвалю! Бери собі мого сгеря, він знавець зубрів, наведе тебе на ста-

до. І його, — князь тицьнув пальцем у мій бік, — студента візьми. Коли що, то гвинтівка цього влучного стрільця допоможе тобі здобути жаданий приз. А м'ясо нагадує лосине, чи не так? Мене не полишає думка, що ми їмо зараз доісторичну їжу, якою харчувалися люди кам'яного віку. Так, здається, ти пояснював мені, Ютнер?

— Так, ваша імператорська високість. Зубр — давній мешканець на землі. Гуляє мільйони років. Сучасник мастодонта й шаблезубого тигра.

— От бачите! Знаю, що грузинські князі з особливим задоволенням пили в старовину та й донині п'ють вино із зубрячих рогів. Цінують їх.

— Князь Іслам в Абхазії у своєму наборі мав шістдесят отаких кубків, а на бенкетах у князя Дідіані, володаря Мінгрелії, їх налічували до сімдесяти, — докинув Шільдер.

— Звідки така обізнаність? — Князь примружився.

— Читав нотатки домініканського ченця Де-Люка про його мандри по Кавказу, ваша імператорська високість. Він описував і полювання на адомеїв, як тут називають зубрів, і княжі бенкети.

— А чи можна вірити ченцеві, та ще й католикові, га? — Князя вже тіпало від сміху. — Чи міг він відрізнити зубра від звичайного вола?..

Плескалося на лісовій галявині червоне полум'я вогнища, реготали задоволені собою мисливці, мовчки робили свою справу препарататор з помічниками. Уже ніхто не їв, по-

наїдалися. Семен Чебурнов діловито різав з туші довгі шматки м'яса й чіпляв над вогнем — готував про запас, не пропускав нагоди наповнити свій речовий мішок.

Поволі розмова згасала, обличчя мисливців ставали задумливими. Може, то глухий ліс так діє на людей, нагадуючи їм про вічність, про швидкоплинність життя людського перед цією вічністю — перед величезними віковими ялицями, нетлінними червоними скелями, одвічно гуркотливою річкою?..

Князь уперся долонями в гострі коліна, важко підвівся. І зразу весь табір став на ноги.

— В дорогу, панове, сьогодні відпочинемо, а завтра вдосвіта роз'їдемося шукати мисливського щастя, — мовив він.

Поки сідлали коней, мисливці юрбою підійшли до наполовину розтерзаної туші й мовчки дивилися на це непривабливе видиво, яке зовсім недавно було могутнім красенем звіром.

І тут принц мовив, високо звівши від несподіваної думки, що прийшла йому в голову, свої руді брови:

— А пригадуєш, Сергію Михайловичу, розмову в Гатчині з нашим государем імператором? Коли ми зустрілися там, що він зволив сказати? Бачу, ти забув. Тоді дозволь нагадати. Розмова була якраз про кавказького зубра. Так-так! Государ сказав, що не бачив ще гірського зубра, хоч і полював на зубрів біловезьких.

— Пригадую, але який зв'язок?..

— Треба спіймати мале зубрення й переправити до царського мисливського парку.

Ото зрадіє государ, коли вздріє досі небаченого звіра! Можна виконати його бажання?

Великий князь запитливо зиркнув на Ютнера.

Той нахилив голову:

— Ваше веління для мене закон. Дам вказівку єгерям.

— І щоб якнайхутчій. У тебе, Петре Олександровичу, блискуча пам'ять!

Уже звечоріло, коли наш загін прибув до табору. Князь одразу ж зник у своєму курені. Стомився. Біля входу всілося двоє козаків з гвинтівками й при шаблях. Шільдер зайшов до куреня й одразу ж повернувся, покликав кухаря:

— Його імператорська високість зволять вечеряти у себе. Хутко!

За кілька хвилин до куреня подалися один за одним чотири прислужники з тарелями на випростаних руках.

Сім чи вісім вогнищ горіло на галявині. Біля одного вечеряли з вином принц та інші князеві гості. Навколо інших — юрмилися козаки, прислуга, єгері. І тут ходила чарка по колу, але великого гомону, як звичайно, не було, усі намагалися говорити упівголосу. З куреня винесли посуд. Туди знову зазирнув Шільдер, вийшов, підкликав урядника Павлова:

— Співаків. Щоб тихо й розлого.

Десь із п'ятнадцять присланих з Катеринодара козаків умостилися неподалік куреня, перемовилися між собою, і раптом доладно, багатоголосо, але тихо заспівали відомий романс «Ночевала тучка золотая...». Мелодію вели двоє тенорів; їхні чисті голоси злітали

над приглушеними басами, тремтіли, линули над галявиною, натрапляли на скелі й багатоголосою луною відбивалися в осінньому повітрі. Усе стихло й засумувало. Вогонь витанцьовував на бородатих обличчях. Гори суворо слухали чудову пісню, співзвучну їхньому простому й величному життю.

Коли скінчилася пісня, ніхто й не ворухнувся. Коні збилися за вогнищами, стригли вухами, але не форкали, не рухались, заворожено дивилися на вогонь.

До куреня обережно зазирнув лікар. І з того, як він багатозначно підніс догори палець, усі зрозуміли: князь спочиває.

Нечутно пересуваючись, гості й козаки почали вкладатися спати.

Ми з Чебурновим лежали поряд.

Стомлений Семен незабаром почав дихати рівніше, глибше. Заснув.

Далеко протрубив олень, потім закричала, неначе скривджена дитина, сіра сова. Знизу, від річки, підіймався туман, невдовзі він досяг нашого табору, окропив кущі, бурки й кінські спини сизою росою, змусив щільніше загорнутися в одежу. Я зігрівся й також заснув.

2

Хтось торкнувся мого плеча. Лагідний голос сказав:

— Вставай, Андрію. Збираємось.

У передранковій сині наді мною стояв Телеусов. Він був уже з гвинтівкою і при повній викладці.

Тільки тут я згадав, що сьогодні ми з Олек-

сієм Уласовичем супроводжуємо Шільдера, шукаємо зубра для полковника. Схопився, побіг до струмка, хлюпнув на обличчя крижаною водою і кинувся по коня. Через десять хвилин, тримаючи за гнuzдечку свого гнідого Алана, я стояв разом з Телеусовим біля кошлатого — з гілок — полковникового куреня і слухав, як той бурчав на свого денщика, одягаючись при кволому світлі гасового ліхтаря.

Шільдер вийшов, потягнувся, запитав:

— Куди в такий туман? Чи ж знайдемо дорогу?

— Знайдемо, ваше превосходительство, — заспокоїв його Телеусов. — Нам не первина. Дозвольте, я potrимаю стремено.

Телеусов був старший за мене років на шість чи сім. Навдивовижу спокійний, приємний на вигляд, з лагідною усмішкою на вустах, йому годилося б священиком бути, а він егерем став. У душі він, очевидно, був доброю людиною. У розмові, навіть коли сперечався, ніколи не підвищував голосу, не гарячкував. Рухи його були плавні, усе він робив без поспіху, але по-мужичому ґрунтовно. Одне слово, зарекомендував себе артільною людиною, товариською, гарною. Ненав'язливо Телеусов одразу ставав товаришем і другом. Навколо нього завжди відчувалася атмосфера взаємоповаги. Невисокий на зріст, худорлявий, з довгообразим обличчям, на якому темніли вузенька, голена на щоках борідка й тоненькі вусики, він був завжди в оточенні друзів. Ворогів, схоже, не мав.

Коли ми вже були на лісовій стежці й рухалися в непроглядному молочному тумані,

Шільдер підкликав Телеусова, і вони довго їхали поруч. Полковник недовіжливо випитував, куди їхати й чи далеко звідси. Олексій Уласович спокійно й докладно відповідав. Його тенорок діяв, очевидно, заспокійливо, одначе, коли я почув, що їдемо на Умпир, то подумав, що ночуватимемо не в таборі. Це було верст за двадцять від бівуака, за двома перевалами. Та на той час я ще не оцінив здібностей слідопита-єгеря, який знав усю округу, як свою долоню, і міг при кончій потребі скоротити віддаль мало не удвічі.

За нами вервечкою їхало ще п'ятеро вершників.

Зійшло невидиме сонце, туман побілів і захитався. Повіяв холодний вітерець. Певно, ми були ще високо, бо раптом побачили чисте небо, далекі гори й глибоченне провалля праворуч. Там погойдувався густий, схожий на вату туман, а під цією ватою гуркотіла річка. Прямовисні стіни падали вниз на добру півверству.

Попереду відкрилася долина, оточена горами.

Я не зразу пізнав у поріділому мороці цю знайому мені, оточену з усіх боків долину. А я був тут, був! Яке диво оті групи товстих, могутньокронних дубів посеред ледь пожухлого, але ще барвистого, шовкового луку! А які розкішні черемхи уздовж берегів трьох річок, що зливаються тут! Якими прекрасноплавними уступами сходять у долину високі гори, убрані в зелень усіх відтінків! А рожеві й брунатні скелі в шатах з обрідного сосняка! З'юрмлєні на північному схилі гори

клени, над якими незайманою білиною вирізняються березняки...

Телеусов зупинив коня. Караван наш збився, коні затупцяли по м'якій хвої; їм нетерпеливилось вниз, до лугів, звабливі пахощі яких подразнювали їхні ніздрі.

Блакитні єгереві очі усміхалися.

— Чистісінький рай, ваше превосходительство,— сказав він просто й простягнув руку в бік долини.— Отут жити й утішатися, а ми сюди із смертю завітали.

Шільдер сердито подивився на нього:

— Мене цікавлять зубри!

— Вони оце якраз напаслись і лежать десь на лісовій галявці. А ми поїдемо краєм долини, спішимося он біля тих кленів, залишимо коней і далі — покрадьки, аж поки надібаємо якесь стадо. Корів не бийте, ваше превосходительство. Пізнаєте їх по рогах: вони у маток тонші й дужче вгору загнуті. Ну й тілом корови дрібніші. А бик, той, значить, темніший, шерсть у нього начебто ведмежа.

Спішилися, віддали коней і втрюх із рушницями наготові пішли лісом. Телеусов виступав сажнів за десять попереду. Там, де ми проходили, нишкли птахи, тікали звірі, ліс позаду лишався мовчазний і похмурий. Цей ліс уже бачив війну, знав, що таке рушниця. Півстоліття тому тут маршем на південь пробивалися батальйони російської піхоти, щоб, як сніг на голову, впасти з висот перевалу на гірський аул Ачіпсоу, де нуртувало войовниче плем'я медовіїв. Потім там урочисто відзначили кінець зтяжної кавказької війни. На честь цієї події селище нарек-

ли містом Романовським, а потім — Красною Полянню.

Минуло півгодини, година. Ми все кралися ялицевим лісом, сповненим невиразних шерехів. Полковник уже нервував, різко відкидав рукою низько нахилене кленове гілля. Раптом Олексій Уласович зупинився, присів. Пригнувшись, ми обережно наблизилися, присіли навпочіпки, зачалися. Телеусов простяг руку вперед і вліво. Дивіться...

За сотню кроків від нас ясніла невелика галявка. Край неї у затінку дубового молодняла бугрилися темні спини звірів. Подекуди трава майже зовсім ховала зубрів, виднілися тільки роги. А посеред галявки бавилося троє зубренят. Зростом хіба що до пояса людині з тупомордими голівками і вже примітною борідкою, кольором світло-коричневі з кучерявими лобами. Бавилися вони по-телячому, безшумно, але весело. Телеусов дивився й усміхавсь. Шільдера аж у піт кинуло від напруження. Він якнайзручніше прилаштував свого крупнокаліберного маузера і, намацавши ціль, владно глянув на мене. Я приготувався.

— Б'ємо переднього, — прошепотів він. — Того, що з високими рогами. Стріляй одразу після мене, чуєш? Для певності.

Телеусов приклав долоні до грудей.

— Ваше превосходительство, то ж зубриці... Не можна, управитель заборонив.

Шільдер неначе й не чув. Він прикипів до англійського маузера, поводив стволом і натиснув на спуск.

Курок сухо клацнув. А постріл не пролунав. Осічка. Полковник схопився розлюче-

ний, одкинув геть маузер і хрипким від хвилювання голосом гаркнув:

— Чорти б її вхопили, цю нікчемну зброю! Вдруге підводить! — І, налившись кров'ю, гукнув мені: — Чого вуха розвісив? Бий!

Та було пізно. Нікого бити.

Сухий удар курка долинув до вуха тварини, яка чує звуки й запахи краще, ніж бачить предмет. Стадо неначе розчинилося в лісі. Лише тріск розлягався.

— От і добре, от і гарно, — примовляв Олексій Уласович й усміхнено, начебто нічого й не сталося, дивився на Шільдера. — Осічка, ваше превосходительство, то перст божий. Природа не дозволила переступити закон, загубити життя материнське. Не гнівайтесь, хай уже... Коли б забили, сумління не дало б спокою. Втекли, ну й гаразд, не одне стадо тут, знайдемо биків, отоді... Дозвольте вашу зброю, я подивлюся, чого б то...

Слова ці, а може, й суть їхня дещо остудили розлюченого полковника, та на мене він усе ще дивився суворо — презирливими очима: чому не вистрілив, не підстрахував? Я й сам не знав — чому.

А тим часом Олексій Уласович добув з магазина патрони, оглянув їх, розібрав затвор і показав Шільдеру:

— Мاستила багато, ваше превосходительство, звольте глянути: повний обідок. Загусло. Зброя ваша пречудесна, тільки вона чистоту любить і щоб сухо... А тут мастило, та й повітря в горах дуже вологе; буває, що механізм і забастує. Ось на привалі, коли ласка, я налагоджу вашу машинку, осічки не да-

ватиме. А поки що протру гарненько ганчірочкою, та й підемо далі по здобич.

Шільдер мовчав. Його повне обличчя з подвійним підборіддям начебто аж потемніло. Як він переживав невдачу! Навіть не подякувавши, схопив маузер і пішов далі.

Телеусов підморгнув мені, наздогнав полковника, потім випередив. Ми пішли один за одним, піднялися до березняка, і тут я зрозумів, що зубрів нам більше не бачити. На межі лугів удень вони не лишаються. Телеусов мав якийсь інший план. Який?..

Хвилини через сорок Олексій Уласович розсунув ліщину й подивився з виступу вниз. Ми стиха підкралися, витягли шії.

— Уже й не знаю, як і назвати це, чистісінський подарунок... Он туди дивіться, де два куці шипшини. — Він шепотів Шільдеру в самісіньке вухо.

Осторонь густого, схожого на зелену кулю куца визирала голова крупного оленя. А над головою галузилися прегарні величезні роги з численними відростками, які аж світилися на кінцях. Самець!

У Шільдера, мабуть, зайшлося серце. Він раптом сів і приклав руку до грудей. Навіть очі заплющив. Уявив цю величаву голову над столом у кабінеті...

— Стрілятимете? Рогач спить, прогуляв нічку, сердешний, зморився. Уві сні й смерть не страшно буде йому прийняти. Відпустило, ваше превосходительство? Та ви не кваптеся, переведіть дух, щоб без поспіху. Тільки тоді вже ніякої надії на зубра. За п'ять верстов звірину піднімемо.

Тепер Шільдер уже не звернувся до мене.

Він улігся зручніше. Телеусов розгорнув гілля ліщини, підсунув під ствол плаский камінець, щоб точніше, з упору.

Олень спав, схиливши голову.

Пролунав постріл, різкий і сухий. Рогача підкинуло майже на три аршини над землею, він ще спромігся двічі стрибнути, та все це зопалу. Його ноги підкосилися, він упав головою вперед, проорав рогами землю і вщух.

У далекому кінці луку тінями промайнуло кілька оленців. Тривожно закаркали ворони в ялицевому лісі. Сердито прокричала жовна, тікаючи від небезпечного місця.

Шільдер підвівся й перехрестивсь. Дякував богові за вдале убивство? Чи вимолював собі прощення? Великою хусткою витер чоло, шию і вперше за цілий день усміхнувся.

План Олексія Уласовича вдався. Десь у цій долині zostався жити приречений зубр.

Ми спустилися на луг, підійшли до забитого оленя. Він лежав, відкинувши голову.

Кілька хвилин Шільдер мовчки роздивлявся жертву. Сказав, показуючи пальцем на круглу дірочку за дві чверті від передньої лопатки.

— В серце. І все-таки двічі стрибнув. От сила!

— Жити хотів, ваше превосходительство. Хто ж не хоче? Кожне створіння тікає від смерті, та не кожному втекти щастить.

— Розбирайте, — сухо наказав Шільдер. — Хоч не з порожніми руками повернемось. А чи знайдуть нас козаки?

— А то ж як! Вони вже поспішають на постріл.

День переступив за обідню пору. Навпроти височіла полога гора з пікоподібною скельною вершиною. Її називали «Сергієвим гаєм», там колись щасливо полював великий князь. З нашого берега уздовж річки пролягла мисливська стежка з місточками й відсипкою. Очевидно, назад ми поїдемо цією стежкою. Хоча й далі, зате безпечніше.

Коли підійшли козаки, ми з Телеусовим майже скінчили свою роботу. Полковник лежав осторонь розпластаний, підстеливши під себе плащ і жупан. Його очі дивилися в небо. Відпочивав, потішаючись наперед тріумфом, який чекав на нього, коли повернеться в табір з отаким оленем.

Роги впольованого звіра просто вражали. Між їхніми кінцями було точно півтора аршина. Двадцять відростків мала корона. Як тільки він носив їх, бідолаха, не заплутуючись у лісі. А вони-таки й згубили його, сердегу.

Уже горіло вогнище, нашвидкуруч смажилось свіже м'ясо, щоб підкріпитися перед дорогою. Отоді-то Шільдер і сказав:

— Ночуватимемо тут, хлопці. Чогось я дуже стомився.

Він і досі лежав. Козаки швидко натирали шкуру сіллю, давали лад голові. Вечірня зоря забарвила кам'яні вершини Цахвоа з льодовиком у глибокій чаші, білий хребет Великих Балкан і до верхівки зелений Алоус. У природі знову запанував спокій. Неначе й не гримів постріл, не багрилася трава пролитою кров'ю.

Олексій Уласович попросився відлучитися зі мною, щоб піднятися вище й оглянути да-

лекі косогори. Шільдер, не розплющуючи очей, буркнув «гаразд», і ми пішли вгору.

— Розумний ти чоловік, Олексію Уласовичу,— почав я, маючи намір якось подякувати йому за все те, що сталося.

— Та де там розумний,— обізвався він.— Тут великого розуму не треба. Зубрів на білому світі дедалі менше й менше стає. Кожного звіра обчислено. За ними слідом смерть так і ходить. Принц поклав одного — й годі! Ми з тобою вберегли другого, оленем розквиталися, і то на душі тепліше. А коли гості поїдуть, думаєш, тихо буде? Авжеж, чого захотів! Ти тут, а вже якийсь там Лабазан на Бомбаку з гвинтівочкою нишпорить. Ти бігцем туди, а тут уже абхазці з мушкетами зубрів пантрують. Чого тільки, гади, не коять! Заб'ють звіра, з шкури реміння наріжуть, м'яса того візьмуть пуд-другий, роги відіб'ють, а решту — шакалам...

— А реміння нащо?

— Пояси, розумієш, роблять і продають. Повір'я у них є: з отаким поясом породіллям-бабам буцімто простіше, легше дитину народжувати. Великі гроші за цей пояс беруть. Ну й роги, кубки, значить. Оправлять сріблом, відполірують чи що там зроблять — і князеві своєму з поклоном. Той грошей за такий дарунок не шкодує. Нагайкою треба, а він грошима віддячує, темнота. Зубрів меншає, їм уже й дихнути ніде, Умпир-долина та Кіша лишилися, ну, Молчепа ще, Абаго. Затиснуті з усіх боків.

— А що то за Лабазан, я вже давно чую...

— Цього нехриста так просто не зловиш. Уже скільки років по ловах лазить. Хитрий

і спритний, як рись. Не знаю, куди там поставить тебе Ютнер, а вже коли б нам удвох супроти нього, то можна було б і одвадити. Не добром, так боєм.

— А Чебурнов не допоможе?

Телеусов навіть зупинився і раптом посваривсь на мене пальцем:

— Ти з ним обережно, Андрію. Мозок у нього щурячий. Закладе й перезакладе. Влітку я сказав йому: «Ходімо, Семене, зловимо Лабазана й провчимо». Крутив, вертів, викрутився, не захотів. У Семена серце жорстке, копійчину страх як любить. Ванько, його братуха, такий самий. І ось, на посаді нині...

Ми здерлися на останець; заввишки він був сажнів на сто, не менше. І почали обдивлятися.

Сонце вже заглянуло в долину, промені ковзали тільки по верхівках гір. Далеко на сході палали багрянцем дві шапки Ельбрусу. Ще далі невиразно вимальовувався в небі Казбек. Око схоплювало гори на багато верст довкола.

Телеусов обережно дістав із свого речового мішка старанно загорнений бінокль, здмухнув з нього пил, протер скло м'якою ганчіркою і тільки тоді приклав до очей. Бінокль був старенький, потерта мідь його блищала. Єгер ставився до «інструмента», як він називав його, з надзвичайною повагою.

Він довго розглядав хребти й долини з боку Сергієвого гаю, потім опустив бінокль і зітхнув.

— Душа моя неспокійна, хлопче. Ми тут ходимо з їх високостями, а на Білій і Кіші ніякої охорони. Ото дали собі волю тепер

охочі до всякої дичини козаки з підгірних станиць! Вони вже скористаються з моменту, це напевно. Ось і зараз димок там намацав. Хто такий? Нащо вогнище в лісі? Скоріше б полювання скінчилося та своїм ділом зайнятися! Ти з принцом ходив, нічого такого не казав — коли додому збираються?

— Не було й натяку.

— А тут погода, розумієш, як назло. Хоча б хмару на гори нагнало. Ураз подалися б звідси.

Він знову зітхнув, потім заходився витирати бінокль, загорнув, зав'язав його і поклав у мішок.

Швидко темніло. Ми почали спускатися.

— Ет, дарма ліхтаря не взяли! Хоч навпамацки злазь! — І з'їхав, не шкодуючи штанів, по осипу, в кінці якого лежала вивернута з коренем сосна.

Я спустився за ним.

Біля сосни Телеусов роздивився, топірцем нарубав підсохлих коренів, розщепив їх, зв'язав горстку завтовшки з руку і завдовжки з аршин, підпалив з одного краю і переможно підняв яскравий смолоскип над головою. Питьма розступилася, під ногами стало видніше.

Пішли швидше, а коли увійшли в негустий ліс, то в нерухомому повітрі смолоскип засвітився ще яскравіше.

Попереду на карячкуватому грабі в цьому світлі блиснуло двоє круглих зелених очей.

— Хто там? — Я зняв з плеча гвинтівку.

— Певно, хазяїн тутешній, барс. Не бійся, Андрію, на вогонь він не кинеється. Він рідко коли на людину нападає. Ну, якщо там йому

хто дорогу переступить або зобиджений чимось. А так він до вовків і сарн більше охочий.

— До вовків?

— Атож. Для барса це першорядний харч. Думаєш, хто в горах цих хижаків прочищає? Наш брат єгер? Отож-бо й ні! Барси. Це їхнє діло. Ось і поміркуй, ворог він природі чи друг. Тільки їх тут у ловах раз, два — і годі. Отут, та ще на Балканах, там на перевалі сліди трапляються. Більше ніде. Шкура, знаєш, дуже гарна. І не силою винищили, а хитрістю. Пастками, а то й просто зашморгом.

Смолоскип ще не догорів, а ми вже підходили до свого тимчасового табору.

Для полковника козак поставили курінь з ялицевих гілок. Коні паслися розсідлані, але стриножені. Нащо їх триножити, якщо вони й так не йшли від вогнища? З лісу на них без кінця напливали страшні запахи ведмедя, барса, вовків. Тільки й захисту, що людина з вогнем.

Шільдер сидів біля вогнища навпочіпки і вечеряв, знімаючи ножем із саморобного шампура засмажені з цибулею шматочки оленячого м'яса. Перед ним стояла пляшка з французькою наклейкою і гарна срібна чара. Він прикладався до чари досить часто й, може, тому стрів нас добросердо й привітно.

— Сідайте, лісники, шашликів багато, ось скуштуйте — бургундське. Гей!..

Денщик підскочив, у руках його з'явилося два мідних кухлі, незвичайно високі й вузькі, і ще одна пляшка. Кухлі одразу ж наповнилися.

— За удачу, хлопці! — Полковник підняв свою чару.— І щоб не останню!..

Ми випили, я до дна, охоче, а Телеусов тільки пригубив і байдуже поставив вино.

— Ти що це? — здивувався Шільдер.—
Таке вино...

— Не споживаю, ваше превосходительство.

— Старовір, чи що?

— Ні.

— Тоді ж якому богові ти молишся, лісниче? Якщо православний, то не борониться. «Веселие Руси в питии есть...» — так пишеться в старовинних книгах. Сам святий Володимир, перший на Русі християнський князь, на своїх учтах приклад подавав.

— Я також, ваше превосходительство, хрещений і в християнській сім'ї народився, а коли ви вже спитали, якому богові молюся, то, сказати правду, цьому — найвеличнішому... — І широким жестом обвів довкола себе.

— Чорти батька знащо! — пробурмотів Шільдер. — А то ж як тебе розуміти, козаче? Хто найвеличніший? Увесь світ? Природа?

— Вгадали, ваше превосходительство, саме вона і є. Нічого вірнішого, красивішого і правдивішого за неї на світі не знайдеш. Поклоняюся відтоді, як пізнав. Вірю, дивлюся й не надивлюся, зберегти стараюсь.

Шільдер раптом зареготав:

— Пантеїст! Японець на Кавказі! Послідовник Спінози! Ніяк не чекав! Росіянин у княжих ловах і з такою релігією! Ну, знаєш, не сміши. І нікому більше не кажи, коли ти

серйозно. Природа — природою, а віра — вірою. Ти хоч ікони визнаєш?

— А як же! І до церкви ходжу. І дитя моє хрещене, і жінка. А от душа — шукає головного і знаходить його тільки в природі. Я з дитинства в лісах, ваше превосходительство, може, тому й утвердився у своєму нинішньому розумінні.

— Гаразд, пантеїст, чи ще як там, але якоюсь мірою я розумію тебе. Буває, що сам ладен перед такою красою на коліна стати. Оце зараз сиджу, п'ю, а за красеня оленя, що згубив, душу млоїть. Розумію, що криваве полювання — річ негідна, та пересилити себе не можу, руки до маузера так і тягнуться. Християнин! — Це слово він вимовив якомсь іронічно, та зразу ж глянув на пляшку, різко перекинув її над своєю чарою, так що вино хлюпнуло через вінця, і, задерши бороду, випив до дна. Подивився на мене: — А ти чого не п'єш, студенте?

Я слухняно випив.

— Ну, а пісню ти можеш, лісничче? Повинен уміти, коли красі поклоняєшся.— Він дивився на Телеусова якомсь по-іншому, ніж до цієї розмови. Шанобливіше, чи що.

Олексій Уласович не відповів, уместився зручно, подумав і тихо, неначе для себе самого, заспівав. Що далі, то зворушливіше, задумливіше:

Радію я, що серце ясно
Розквітло світлом у п'їтмі,
І вість про радість ту живу
Я всім живим, щасливий, шлю.
І радий я, що тут живу я,
Що землю і тебе люблю...

Козаки підійшли до єгеря. І хоча мелодія була їм знайома, слів вони не знали, чекали, коли почне іншої, щоб підхопити. Це була імпровізація на вірші Семена Астрова, відомі в Петербурзі. Телеусов змовк, усміхнувся, неначе вибачався перед козаками, і приємним тенорком заспівав козацької пісні про розлуку з нареченою. Ми всі підхопили, полковник також, пісня була гарна, брала за серце.

Ближче підійшли коні. Їхні милі морди з вологими очима, в яких витанцьовувало відбите полум'я, похнюпилися, вуха нашорошились.

Скінчили пісню. Шільдер підвівся, і ми всі підвелися. Захмелілий, він підійшов до Олексія Уласовича, мовчки поплескав його по плечі, начебто відпускав гріхи, мовчки відійшов, скинув жупан і поліз у свій курінь.

Ми закуталися в бурки й одразу ж поснули.

3

Караван рухався в густому тумані. Вологе повітря відчувалося обличчям, руками. Одежа, зброя, кінська шерсть — усе вкрилося краплинками води. Серед тиші глухо цокали по камінню копита.

Праворуч гримів Лабенок, хоча ми його й не бачили. Була година п'ята, не пізніше. Позаду лишилася пречудова долина. Попереду стояли високі Балкани. Стежка відхилялася від річки, перегук води вщухав. Дорога ставала крутішою. По кінських боках шмагало галуззя густого й мокрого жасми-

ну. Важко за такої погоди зрозуміти, який починається день — погожий чи дощовий.

Лише коли піднялися досить високо, повітря почало очищатися. Туман пішов хвостами, попереду в небі визирнула білокамінна, майже доверху одягнена в зелень гора. Вона йшла по ліву руку в далеку безкрайність, а по праву твердь раптом обривалася прямовисною стіною. А за сотню сажнів од прірви, вже на протилежному березі річки, майже так само прямовисно в небо здіймалася друга гора. Весь її бік обрідними плямами вкривали сосонки й хащі глоду. Знаменита ущелина на Малій Лабі. Зелена вода цієї річки тут клетотіла в безодні, запнутій пасмами туману.

На самому верху зійшли з коней, дали тваринам відсапатися після затьяжного сходження. Шільдер роздивлявся навкруги, обличчя його було задумливе. Потім зупинив свій погляд на Телеусові. Хотів зрозуміти, чи що...

Олексій Уласович оглянув тим часом у коней підкови, похитав головою. Стерлися не тільки шипи. Від товстого обода zostалися лише тонісінькі смужечки.

Спускалися, ведучи коней за повід, сковзалися на мокрому камінні, хапалися за кущі. Коні хропли, боялися. Нарешті стежка підвела до самої річки і стала м'якшою.

Попереду почулися голоси, з-за повороту шпарко вихопилися двоє вершників на легких грайливих конях.

— Ось вони! — радісно закричав передній.

Це були козаки з табору, вислані на пошу-

ки нашої групи. Перекинувшись десятком слів і пересвідчившись, що допомоги ми не потребуємо, розвідники розвернулися на вузькій стежці й поскакали назад.

Шільдер прибрав поважної пози в сідлі: уявив, як-то стрічатимуть його в княжому таборі. Караван пішов швидше.

Через якийсь час зробили привал, щоб нашвидкуруч поїсти й дати перепочинок коням.

Умиваючись на березі Лабенка, я звернув увагу на тонесеньку смугу вдалині над річкою.

— Що то? — запитав я Телеусова.

— Висячий місточок для переходу. Ми через нього на Білу ходимо. Одна така переправа на цілих півста верстов. Зараз ми з тобою сходимо до нього.

Він попросив дозволу в полковника.

— Нащо? — поцікавився той і дістав з кишені годинника, щоб нагадати про час. Він хотів устигнути до вечора.

— Барса подивитися треба, ваше превосходительство.

— Подивитися? Може, вистрелити надумав?

Він запитував з потаємною надією. Ще б пак! До оленя — та красиву шкуру дикої кішки...

— У жодному разі! — якось аж злякано відповів Телеусов. — Ми їх бережемо, барсів тобто. Корисний хижак, вовків вигублює. На цьому місточку їхній перехід, переправа, значить. Вони плавати не охочі, як і всі кішки, та ще в такій річці. А на другий берег є нужда переправлятися. Ось по цьому міс-

точку й ходять, навіть сліду людського не бояться. Тут лиходії всякі примудряються на барса пастки ставити. Я не раз капкани викидав. Туди не тільки барс — наш брат єгер потрапити може. Гадаю, і тепер щось є, давно не дивився.

— Зроби ласку. Та не баріться!

Коли ми під'їхали до місточка, в куцах на тому боці хтось натужно завовтузився. Телеусов пильно глянув на мене:

— Попався звір...

Місточок був з тих, які примушують подумати, перш ніж ступити на нього. Та ще коли небезпечний звір на самому виході. Тонкі поперечні дошки на шість четвертей у довжину були погано прив'язані до двох сталевих канатів, покритих густою чорною іржею. Над настилом — по пояс людині — тяглися два тонші канати, через якісь там проміжки, рідко з'єднані просмоленими вірьовками з самим містком, щось на зразок поручнів. А внизу, десь за сім-вісім сажнів, під хистким переходом шаленіла пінява вода, накидалася на берегове каміння. Потрапити в неї все одно, що стрибнути в могилу.

Схожий на довгу колиску, місток легенько погойдувався.

— Ось що, друже, — сказав Телеусов, — ставай до того каменя й бери на мушку куц, а я переходитиму. Ну, а коли вже що — сам розумієш...

— А хто там може бути?

— Не видно звідси, на землі лежить. Якийсь звір. Воно байдуже, коли вовк або лисиця. А якщо барс? Та хоч би хто. Рятувати треба.

Він узяв гвинтівку під руку, глибше насунув картуз і ступив на хистку споруду.

Куц знову ожив. Я взяв його на приціл.

Телеусов просувався обережно, весь час збивав крок, щоб не дуже розхитувати місток, і обіруч тримався за поручні. Куц увесь цей час ворушився. Я побачив, як Телеусов зупинився, скинув гвинтівку, поклав її, непотрібну заваду в ближньому поєдинку, на місток, вийняв кинджал, стрибнув і опинився на тому березі, трохи правіше куца. Ніхто не вискочив, не напав на нього. Єгер повільно випростався, так само повільно ступив два кроки назад і потяг за ствол до себе гвинтівку.

Махнув мені: іди сюди.

Не без страху переходив я річку. Крутилася голова, місточок розхитувався і, здавалося, ось зараз упаде в прірву. Останні два чи три сажні я йшов замружившись, до болю стискаючи в долонях холодну сталь гнучких перилець.

Телеусов узяв мене за рукав. Я розплющив очі. Отоді-то й пролунало низьке басовите ревіння, що закінчилося жалібно-грізним високим нявканням.

У понівеченому куці глоду, незвичайно вигнувшись, лежав барс.

Звір, якого я бачив уперше.

— Капкан,— мовив Телеусов.— І скільки він тут мучиться, бідолаха, ніхто того не знає. Проте сила ще є, бачиш, як голос подає. Вчасно ми з тобою прийшли!

Він говорив, а сам уже готувався діяти. Кинджалом вирубав кийок у руку завтовшки й аршинів зо два у довжину. Потім

зрубав сосонку трохи тоншу, обрізав гілки, і вийшла довга жердина.

Я стояв і дивився на полоненого барса.

Залізні зуби капкана, прив'язаного до пенька просто на виході з містка, захопили ліву передню лапу звіра. Барс намагався вирватися, кружляв навколо пастки, поламав і погриз усе віття, нескінченно падав, уставив і зараз лежав, згорнувшись клубком, не зводячи з нас жовтих, нещадно лютих очей, готовий гідно прийняти смерть, що була, як він розумів, уже поряд.

Світло-жовта на животі й по горлу шерсть його, м'яка навіть на вигляд, брунатніла з боків, на спині, на довгому й сильному хвості, що невпинно метлявся з боку на бік. І по всьому тілі — де рядочками, а де без будь-якого порядку — чорніли кружальця, нагадуючи дві товстенькі, зведені до купи коми. Дрібні й крупні плями ці так вдало на коричневому тлі зливалися із землею, вкритою листям, глищею, дрібноземом, що якби барс лежав нишком і заплющив очі, можна було б пройти повз нього, не помітивши, навіть переступити.

Під плямистою шкурою вгадувалося міцне, мускулясте тіло. Короткі ноги здавалися товстими й пазурилися відполірованими вершковими кігтями. Кругла, зверху приплюснута голова з ошкіреною пащею, де ширилися два ряди різновеликих ікол, була уособленням люті, зла, готовності до бою, нещадності. Звірині було і в очах, і в прищулених вухах. Барс важко дихав, тіло його напружено здригалось. Недешево віддасть своє життя.

— Значить, так, — почав Телеусов, подаючи мені довгу соснову жердину.— Заходь звідси, ставай за кущем. Бачиш оту залізяку? Там збоку в ній замок, он планочка довгенька. Я відвертатиму його увагу, а ти упрись жердиною в цю планочку і щосили натисни. Зуби розійдуться, і звір висмикне ногу.

— На тебе кинеться...

— Дарма. У мене теж кілок. Закриюся, не дістане. А коли що, ти на підмогу до мене з жердиною. А там буде видно. Він усе-таки ослаб, нога, певно, затерпла, не дуже прудкий.

Телеусов щільніше застебнув жупан, поплював на долоні, як перед роботою, і, далеко обійшовши звіра, опинився з другого боку. Барс косив очима на мене, напівзаступленого кущем, і водночас пильно стежив за Телеусовим, шкірив вусатий рот і сичав по-зміїному.

Олексій Уласович підійшов ближче, простягнув свій кілок просто до паці. Барс ударив по дереву вільною лапою, вчепився зубами й люто почав гризти, бризкаючи слиною і давлячись.

Я намацав планку замка. Жердина ковзула по ній. Довелося підійти ближче. Барс шарпнувся, ударив лапою по жердині, і я ледве втримався.

— Спокійно, Андрію. — Телеусов знову перейняв барсову увагу, штурхонувши його по шиї.

Гострі зуби вп'ялися в дерево, полетіли тріски.

Я нарешті щосили натиснув на жердину;

відчув, як планка подалася, потім знову ковзнула. Та цієї миті зуби капкана все-таки ослабли, барсова лапа звільнилась. Звір, що весь час тягнув її, упав на спину, перевернувся і, спритно відштовхнувшись від землі, скочив до Телеусова. Той устиг виставити палицю перед обличчям. Права барсова лапа лише легенько торкнулася вуха й щоки єгеря. Та наступної миті барс упав на землю — недужа лапа підвела його. І знову, вже лежачи, він повернув до нас ошцирену пащу: добивайте...

Промайнуло кілька безмовних секунд. Ми не зводили очей з готового до стрибка звіра. Жовтими очима він гіпнотизував нас.

— Дряпнув усе-таки, дурний, — стиха мовив Телеусов і долонею витер кров, що закапала з пораненого вуха. — Ну, біжи, ловкач, ніхто тебе не тримає. Біжи, куди хочеш, і помолися своєму богові, що перші прийшли сюди не хазяї капкана.

Барс не рушив з місця. І сичати перестав. Телеусов сів на камінь, дістав з кишені хустинку й приклав до вуха. Барс змикитив, що ця поза менш загрозлива, й улігся зручніше, зиркнувши на ліву лапу, досі неслухняну, чужу.

— Ти дивись, уже здогадався, що ми поганого йому не вчинимо, — прошепотів єгер. — Не поспішає, волоцюга.

Визволений звір раптом заплющив очі. Морда його впала на лапи. Якесь мить темряви, безсилля. Він одразу ж прочумався, лизнув недужу лапу, глянув на нас іншими, нелютими, а просто настороженими очима й позадкував.

— Іди, гуляй, небораче. Не зачепимо,— спокійно мовив Олексій Уласович і засміявся.— Ставай на лапи, не бійся. Чого пузом землю скородиш? Іди сміливіше!

Барс неначе зрозумів ці слова, обережно підвівся, та ліву передню одразу ж підібгав. Болить. Або вивихнута. Подивився на нас очікувально. Ще позадкував. Тепер тільки на трьох лапах. Відійшов сажнів на чотири, постояв, оцінюючи ситуацію, і пішов на гору так, щоб увесь час тримати нас у полі зору.

Ми дивилися на нього, і, їй-богу, нам обом здавалося, що барс усе розуміє. Він кілька разів зупинявся, якимось роздумливо дивився в наш бік. Чи не збирався повернутися й лизнути руку Олексія Уласовича, подякувати за визволення, а водночас і покаятися за подряпані щоку й вухо? Ні, не вернувся. Але пішов без страху.

Телеусов гмикнув:

— Тепер ляже недалечко зализувати рану. А заодно й за нами назирати, аж поки підемо за річку, геть за очі. Та й тоді не перестане стежити.

— А як він дивився, Олексію Уласовичу!

— Кебету звір має. Спершу вирішив, що вбивати прийшли, а воно, бач, як обернулося.

— Тільки от лапа його...

— Та-ак... На трьох так може й зостатися. Та я гадаю, й на трьох не пропаде. Спритний у полюванні. Він, бач, не дуже бігає за здобиччю. Здебільшого робить усе покрадьки, підстерігає, щоб напевно. Здереться на дерево, витягнеться над стежкою, де сарни хо-

дять або вовки бігають, і так дочекає хоча б цілу ніч. Блискавкою упаде згори — й рятунку нема. На трьох воно, звичайно, гірше, а прожити — проживе. Сім'ї він не визнає, годує сам себе. Йому простіше жити...

— Самець?

— Молодий ще, досвіду мало, от і потрапив у капкан. Видно, коли з місточка стрибав.

Згадавши про капкан, Олексій Уласович добув кинджал, обрубав припони, підняв це жорстоке знаряддя відлову, розмахнувся і кинув у річку, примовляючи услід:

— Туди тобі й дорога, чортів виплід...

Ми пішли назад. Знову місточок, знову крутилася голова, і ми вже на своєму березі. Лише на кілька хвилин затрималися біля річки. Олексій Уласович змив засохлу кров та заклеїв подряпини листочками чистотілу, що його зірвав тут, на березі.

Шільдер зустрів нас невдоволений, сердито сопів. Демонстративно дістав годинника й довго крутив на золотому ланцюжку.

Телеусов не вимовив жодного слова, він спритно затяг підпруги, оглянув коней, поклажу, підвів полковникові коня:

— Прошу, ваше превосходительство!

І тут Шільдер побачив подряпану щоку.

— Що це? Хто тебе?

— Барс, ваше превосходительство, не остерігся.

— Кинувся на тебе?

— Було таке...

— І ти не стріляв?

Телеусов винувато знизав плечима:

— Без рушниць був, з дрючком.

— Ану, розповідай до ладу.

З усього почутого Шільдер зробив для себе висновок: барс сидів у капкані, можна сказати — в руках мисливців, а ці диваки замість того, щоб узяти звіра, відпустили його на волю та ще й ляпаса заробили.

— Так тобі й треба! — розгнівано закричав він. — Подумати тільки, йому леопардової шкури не треба! П'ять червінців одразу дав би! Чи тобі, пантеїстові, й червінці зайві? Чого ж ти стирчиш у ловах!

І ще безліч найобразливіших слів вихлюпнув розгніваний полковник. Уся лайка дісталася Телеусову як старшому в нашій експедиції. Прогавити таку шкуру, такий чудовий трофей! Та коли б він привіз леопардову шкуру в табір, його вітали б як тріумфатора!..

Олексій Уласович стояв і мовчки слухав, тільки повторював, розводячи руками:

— Винуватий, винуватий, ваше превосходительство...

Нарешті Шільдер ущух, трохи охолонув. Караван рушив, набрав ходу. Телеусов поперед, надолужував прогаяний час.

Востаннє я оглянувся, щоб подивитися на висячий місточок, з яким тепер була пов'язана історія визволення барса, або кавказького леопарда, одного з небагатьох уцілілих.

Тільки-но ми перевалили другі Балкани, як пішов неприємний холодний дощ. Він шмагав по обличчю, примушував відвертатися. Захистилися хто буркою, хто накидкою. Коні почали сковзатися: по мокрій глині й без шипів... Та лишалося зовсім небагато. Ось полога гірка, за нею півверстви йшли по

ущелині, а там кам'янистою доріжкою піднялися на висоту, де був наш табір.

Загавкав пес пастуха Пачо, капловухий Гера. Хтось протяжно й весело крикнув: «І-ідуть!..» Крик повторили далі, ще далі. Шільдер перекинув за спину обважнілу бурку, щось сказав через плече денцикові, той кинувся до козака, що віз рогату голову оленя. Козак відв'язав трофей од в'ючного сідла, узяв на руки й підняв над головою.

Зустріч була весела й гамірна.

Біля великого вогнища, дарма що лив дощ, зійшлися всі лови, стоголова юрба. Попереду стовпом височів великий князь, поряд стояли принц Ольденбурзький, Ютнер та якийсь новий у ловах чоловік, головатий і товстоплечий, з випнутим животом, перехопленим широченним ремнем із патронташем. А за ними півколом дещо віддалік товклися козаки, слуги, єгері.

Телеусов пропустив уперед полковника й козака з оленячою головою.

— Ур-ра лейб-гвардії славному офіцеру! Ур-ра панові полковнику! — вигукував осавул Улагай і, повернувшись до натовпу, вимогливо здіймав руки.

Козаки відповідали дружним «ур-ра», хтось цигикав на дудці, бухкали в барабан,— одне слово, гамір зчинили добрячий. Великий князь тримав наготові пляшку шампанського, з неї витікала біла піна, і камердинер князя вже простягав чари.

Шільдер скочив з коня, взяв у козака оленячу голову, важко підняв її щонайвище і, підійшовши до князя, поклав на траву. Кінці рогів майже сягали грудей його високості.

— Усіх перевершив славний лейб-гвардієць! — вигукнув князь тоді, коли йому й Шільдеру вже подавали наповнені чари. — Такий трофей не гірший від зубра. Міряли?

— Двадцять три вершки, ваша імператорська високість! — сказав Ютнер, який на той час закінчив обмірювати.

— Ого! Прекрасний трофей, ваше превосходительство. Вам доведеться прийняти поздоровлення двічі.

Шільдер зніяковів. Коли козаки називали його, полковника, «ваше превосходительство», тобто як генерала, це можна було якось вибачити, та воно й приємно. А коли сам великий князь...

— Панове! — Голос князя піднісся, як на урочистій церемонії. — Панове! Я щойно одержав звістку з Петербурга. Лейб-гвардії полковнику, моєму ад'ютантові Володимирі Олексійовичу Шільдеру височайшим повелінням присвоєно звання генерал-майора! Віват генералові, найбільшому щасливцю в наших ловах!..

Можете уявити собі, як розгорталися події далі! Обійми, вигуки, барабанный бій, пісні козаків. Бахкали пляшки з шампанським, дзвеніли чари, палали жаркі вогнища, різкий запах шашликів плив у повітрі. Бенкет відсунув холодну ніч, змусив забути про гнилу осінь і тривав багато годин, добре, що дощик ущух, а вогнища розгорілися ще яскравіше.

У цій піднесеній атмосфері Шільдер, звичайно, забув про неприємну для нього історію з барсом. Забув і про нас. Але не забув

краси Умпирської долини й захоплено розповідав про неї. Очевидно, він усе-таки якось згадав про зустріч із зубром, а пояснюючи невдачу, переклав її на єгерів.

Ми з Олексієм Уласовичем уже спорудили собі нашвидкуруч курінець, вкрили гілля плащем і вже влаштувалися спати, як раптом поряд з нашим притулком виросла постать. Вимогливо прозвучав безбарвний Улагай голос:

— Єгер Телеусов і єгер Зарецький — до його імператорської високоності!

Ми схопилися, привели до ладу одягу. Улагай нетерпляче чекав. І пішов за нами, як конвоїр.

Високі мисливці густо сиділи за розкладним столом між двома бездимними й гарячими вогнищами, в яких горіли ялицеві дрова. Усі гості були напідпитку, чекали розваг.

Ютнер схилився до князя; очевидно, сказав, що прийшли.

— А-а, ось вони!.. Ну, генерале, твоя воля — карати чи милувати. Відповідайте негайно: чому не добули зубра його превосходительству? — Тільки тут він зволив глянути на нас і пізнав мене.— Ти ж прекрасно б'єш, студенте! Тим більша твоя вина... Чом не стріляв у зубра, коли генерал наказав?

Я проковтнув гіркий клубок, що стояв у горлі. Але все-таки сказав:

— Не міг, ваша імператорська високоність.

— Тобі було наказано!

— Тільки після пострілу його превосходительства.

Гримнув сміх. Мабуть, Шільдер уже розповів про осічку свого маузера.

— Що скажеш, генерале? Студент має виправдання...

Мисливці загомоніли, розмова перейшла на інше, ми стояли, освітлені полум'ям вогнищ, але на нас уже ніхто не звертав уваги. Лише Ютнер часом позирав у наш бік.

Коли за столом трохи вщухло, управитель ловами підняв чару:

— Я п'ю за успішне ваше полювання, панове, цього разу на Мастакані й Умпирі. За подальше збільшення дикого звіра на Кавказі, за наших помічників — єгерів, за дбайливого господаря ловів, який однаково мудро одержує задоволення на полюванні й зберігає рідкісних звірів!

Знову завирувала, закружляла хмільна веселість за столом. Телеусов смикнув мене за рукав, ми відійшли в тінь і, зачекавши якийсь час, пішли геть.

Коли полягали, Олексій Уласович з жалем мовив:

— Виходить, лови переїзять на Умпир. Я так почув, Андрію? Управитель точно назвав місце?

А ми сподівалися, що гості скоро поїдуть! Шільдер, напевно, підлив масла у вогонь, розпалив князя своїми оповідями про чудову долину. На жаль, саме там і на сусідній Кіші зараз основні стада зубрів і оленів. Було чого тривожитися.

— От кепсько, от кепсько! — Цю фразу Олексій Уласович повторив не менше п'яти разів. І все повертався, ніяк не міг заснути.

З а п и с т р е т і й

Несподівана прихильність осавула Улагая.— Сан-Донато.— Велике полювання на схилах Алоусу.— Випадок на льодовику.— Гори в снігу.— Покарання Чебурнова.— Ми проводжаємо високих гостей.— Почесне призначення

1

Прокинувшись, за звичкою, удосвіта, ми спочатку не помітили якихось змін. Козаки ліниво вставали, йшли до струмка, кидалися шукати коней. Ядучий запах махорки стояв у непорушному, насиченому вологою повітрі. Нетерплячі уже з'юрмилися біля артільного казана. Смачно булькала пшоняна каша з яловичиною, грівся у відрах чай. Генерал Косякін і псебайський урядник Павлов давали наказ командирові загону, спорядженого в Псебай по провіант і пошту. «Десять відер горілки»,— почувся бас Косякіна, і ми з Олексієм Уласовичем перезирнулися. Так багато? Отже, полювання продовжать на невизначений час.

Лише коли прокинувся Ютнер і біля його куреня побували Улагай і Косякін, по табору ніби судома перебігла. Усе заквапилося, забігало. В похідній кузні задзвенів молот: там перековували коней. Чистили гвинтівки, витрушували одержу, ремонтували сідла й зброю. Виявилось, ще вночі, при ліхтарях, у долину Умпира вирушила команда теслярів. Їм наказали спорудити будиночок для князя. Лаштування для козаків, що звикли до похідного життя,— річ недовга. Увесь та-

бір до світанку був на конях. Старий Пачо прогнав своє стадо. Високі мисливці тим часом снідали, похмелялися.

Новий чоловік у ловах, якого ми помітили вчора, опасистий, по-панськи поважний, одягнутий значно розкішніше, ніж принц або великий князь, — в жупані, гаптованому гарним шитвом, із срібними бляхами на поясі, в капелюсі з пером, — цей чоловік уже з самісінького ранку був добряче п'яний. Він чіплявся до офіцерів, сміявся, як ситий Гаргантюа, тримаючись товстими руками за живіт. Скрізь на його адресу можна було бачити глузливі посмішки. Ось хто настріляє дичини!

Телеусов, що ходив до Ютнера узнавати, до кого нас послали сьогодні, але так і не взяв, розповів мені:

— Знаєш, хто цей новий пан? Я чув управителяву розмову з Шільдером. Величать пана «його ясновельможність», із графів, значить, він. А кличуть, дай згадати... кличуть не по-російському. Сан-Донато, ось як. Проте називають начебто Петром Семеновичем. І, кажуть, багатий він до дідька. Учора все благав великого князя продати йому лови, ну, як я розумію, поступитися, значить, за великі гроші. Я, каже, тут палац собі збудую, кращий, ніж в Італії.

— Не сторгувався?

— Посміялися, потішилися. Мало що чоловік напідпитку наверх. Від нього вранці навіть рушницю сховали, розкішну, кажуть, рушницю, в каменях і золоті. І нащо рушницю прикрашати, тямку не доберу!

Пролунала команда вирушати. Ми їхали

недалеко від управителя ловами. Бачили, як попереду біля Сан-Донато дзигною вертівся Семен Чебурнов. Він і попону графську поправляв, і коня за гнuzдечку вів на спусках, і все щось розповідав, руки широко розводив.

— Грошики чує, — посміхнувся Телеусов. — Нутро своє вивернути ладен, сучий син...

Пропустивши почесних гостей, до нас несподівано підїхав скарбовий лісничий. Ми вклонилися один одному. Телеусов відстав.

— Як почуваетесь? — запитав Улагай.

Я стримано відповів, додавши «пане осавуле».

— Ви можете називати мене простіш: Керімом, — дозволив він. — Ми обидва молоді й можемо дозволити собі... До того ж споріднені професією люди — лісники.

Він був красивий, цей офіцер. Сухолиций, спортивно підтягнутий, по-чоловічому суворий, чистий усім виглядом своїм, з гордим поглядом темних очей під рівними дівочими бровами. На коні сидів хвацько, з гірською недбалістю закинув назад бурку. Козачий чекмень підкреслював тонкий стан. І кінь у нього був чудовий, призовий скакун. Поряд з ним мені було ніяково за свій пожмаканий мисливський костюм, за широке простакувате обличчя, на якому щомиті міг спалахнути сором'язливий рум'янець — моя вада.

— Про вас гарної думки Ютнер, друже мій, хвалить за спритність, кмітливість, за любов до природи й звіра. Усе це, як я розумію, правда. Якщо ви в Лісовому інституті, то, очевидно, пішли туди за покликанням.

Чи не так? До речі, ви маєте намір закінчувати курс?

Я не знав, що відповісти. Сказав перше, що прийшло в голову:

— Не вільний розпоряджатися собою, Керіме. Як закрутило мене з першого дня в ловах з волі великого князя, то й досі не знаю, що буде завтра. Хотів би скінчити навчання.

— Правильно мислите. При нагоді я підкажу цю думку Ютнеру. Якщо, звичайно, дозволите.

— Я сам хотів просити його.

— Тільки перед кінцем полювання. Зараз не можна. У вас тут своє місце, свої обов'язки. Мисливців додалося. Ось зволив приїхати, як сніг на голову, граф Сан-Донато. Його ясновельможність просто з Італії.

У голосі Улагая вчувалося явне глузування. Я наважився запитати:

— Хто ж він такий? На посаді якійсь чи так?

Улагай хихикнув:

— Нувориш, розумієте? Він нащадок відомих за Петра Великого й Катерини Другої гірничих магнатів Демидових. Правнук чи пра-пра... Графський титул подаровано ще першому Демидову за розвиток залізобудівних заводів на Уралі. Один з Демидових організував Зоологічний музей у Москві. А щодо самого Сан-Донато... Він наказав іменувати себе так, коли купив у Італії місцинку з такою назвою і побудував там замок. Звучить, чи не так: граф Сан-Донато! Бретер, шукач розваг, грошовий туз. Вовка від лисиці не відрізняє. Ніяк не процвиндрить дідівських мільйонів. Мені він неприємний. Великий

князь ставиться до нього з поблажливою по-смішкою. Терпить. — І, презирливо стуливши губи, змовк.

Сам Керім Улагай походив, як я довідався потім, із стародавньої княжої родини, відомої в історії черкесів. Народився в аулі на лівому березі Кубані, неподалік станиці Кримської.

Після короткої мовчанки він раптом сказав:

— Я буду дуже задоволений, Зарецький, якщо ви після інституту згодитесь працювати в скарбових лісах Кавказу.

— А як же лови?

— Лови незабаром припинять своє існування. Станичні юрти настійно вимагають арендовані князем ліси й гори назад. Або інші, не менш багаті землі замість цих. Наказний отаман таких земель не має, тому й підтримує станичників. Так що тиск козаків великий, князь довго не витримає. Віддасть лови.

— Що тоді буде з дикими звірами? — Я тільки уявив собі заповідні ліси під владою козаків, де кожний має гвинтівку і вважає за велику втіху полювання на звіра, хай то буде ведмідь або борсук, зубр чи гірська індичка.

— Не знаю, не знаю. Але уявляю собі... Отож ви подумайте над моєю пропозицією. Мені потрібні освічені й ділові лісничі. Я на вас, щиро кажучи, розраховую.

Він приклав руку в рукавичці до своєї гарної синьої кубанки й смикнув повід. Кінь виніс верхівця далеко вперед.

Я дуже засмутився. Невже лови з такою

суворою охороною незабаром перестануть існувати? Тоді, безперечно, будуть забиті останні зубри. Не уникнуть винищення й олені. Невже в Росії не знайдеться сили, що могла б захистити останніх диких зубрів Кавказу? Це одне з небагатьох місць, де фауна по-первісному розмаїта й численна. І як на цю загрозу подивиться науковий світ Петербурга, нарешті сам отаман Війська Кубанського поштовий генерал Бабиць?

— Чого похнюпив голову, Андрію? — Телеусов під'їхав справа і прилаштувався поруч. — Чи то невеселі новини повідав тобі скарбовий лісничий? Правду казати, недолюблюю я цього осавула. Погорди в ньому по вінця. Чи не образив, часом, тебе?

— Новини справді невеселі. — І я розповів Олексієві Уласовичу про можливість закриття ловів.

На мій подив, Телеусова це не засмутило.

— Ти не дуже турбуйся, хлопче, — сказав він. — Один хазяїн піде, другий знайдеться. Ти майкопського лісничого не знаєш? Шапошников його прізвище. Так ось він, кажуть, уже пітерським ученим відписував про заповідник, і там тепер мізкують, як зробити, щоб і надалі охороняти звіра. Таку красу під сокиру й на розгульну стрілянину не віддадуть. Та й ми самі... Ну, коли вже війна або якесь там ще лихо — тоді інша річ. Тоді свої голови бережуть, а не зубрячі. І ліс можна димом пустити, аби ворога викурити. А за мирних часів... Ні-і, не вірю я в Улагаєві казки. І ти не журися. Давай угадаємо, до якого мисливця нас з тобою підкинуть.

Усі помітили, господар ловів поспішає, щоб дістатися до Умпиру за один перехід. Біля Малих Балкан зробили тільки коротку зупинку. Не минуло й години, як знову пролунала команда: «По конях!» І знову потяглися знайомою стежкою, та на підйомі зупинились. Попереду впав в'ючний кінь, збіглися козаки. Із сміхом, незлобливою лайкою підняли бідолашу, ляснула нагайка, зачеркали по камінню підкови. Сходили під гору не в сідлах, а йшли за кіньми, тримаючись за хвости.

День минув — і не помітили. В сутінках спустилися в знайому долину й поскакали до того місця, де річка Ачипста впадала в Малу Лабу. Звідти й досі долинав стукіт сокир: теслі клали останнє вінце в піднятий зруб, рихтували крокви, щоб швидше вкрити їх брезентом.

Уздовж берега запалали вогнища. Від князя надійшло розпорядження: зараз ночівля, а вранці всі розійдуться по висотах над долиною, де мисливці пробудуть два-три дні.

Пізно увечері нас покликали до великого князя.

Біля новенького будиночка, в якому були вже вставлені вікна й навішені двері, палало велике вогнище, а на колодах сиділи мисливці. Князь провадив велику раду. Тягли жеребок, кому й куди йти. Розподіляли єгерів.

Як і слід було чекати, Демидов — Сан-Донато випросив собі єгеря Чебурнова з помічником. Вони йшли в бік Алоусу.

— А при мені, — вередливо мовив стомле-

ний з дороги князь, — будеш ти, Ютнер, і — де він? — отой молодець з вусами разом із студентом.

Паличкою, якою ворухив палкий жар у вогнищі, тицьнув на Телеусова й на мене. Ми виступили вперед.

— Підемо в бік Мастакану, потім повернемося через річку й зійдемо на висоти, щоб глянути на милу моему серцю Кішу, яка не скривдила нас у минуле полювання. Потім, панове, якщо звір не затримає нас, підемо через перевал на південь. Нас чекає Сочі, звідти ми вирушимо в благодатний Боржом, у твоє гніздо, старина Ютнер. От і все. Вважаю раду закінченою. Володимире Олексійовичу, розпорядися, будь ласка, ночівлею, а ми поговоримо з єгерями про завтрашній маршрут.

Ютнер подав знак іти за ним. Ми обережно просунулись у вузькі двері нового будиночка.

Князь вказав Ютнерові на табуретку, сів сам. Ми стояли біля дверей, виструнчилися, гвинтівки віддали при вході, де вже з'явилися охоронці.

— Мені потрібний олень, — сказав князь. — Навіть два олені. Як у Шільдера. Або ще кращих. Сподіваюся, ви їх знайдете. Завтра ми піднінемося вище, влаштуємося там, а надвечір ви повернетесь з розвідки і вранці поведете мене з Ютнером на наших оленів. Шільдер розповідав мені, що ти, — він дивився на Телеусова, — великий природолюб, якоюсь мірою пантеїст. Усі ми, коли хочеться, також пантеїсти. Але я хочу бачити природну красу перед собою частіше, ніж буваю

тут. Оленячу голову з гарними рогами на стіні свого кабінету. Ти розумієш? А ти, студенте, ще раз доведеш своєю влучністю й хваткою, що ти передусім козак, а потім студент. Тобі доведеться жити тут довго, працювати в охороні. Доведи, що ти готовий до цього.

Ми завмерли, намагалися не кліпати. Князь стомлено додав:

— Маршрут визначите самі. Вам краще знати, де шукати оленів. Все. Я покладаюся на вас. Можете йти.

Ми вийшли, взяли в охоронців гвинтівки, мовчки рушили до свого вогнища.

— Так, значить. — Телеусов почував потилицю. — Оленя. Для краси. Для їхньої особистої потіхи. І яка краса в мертвій голові над столом? Та гаразд, зробимо йому оленя. Збирайся, Андрію.

— Зараз?

— А коли ще? Над північ будемо біля скель. Згори на світанку все побачимо, якщо буде година. І визначимося.

Коли я сів на свого Алана, кінь сердито косився на мене: після одного переходу зразу другий?..

2

У непроглядній темряві ми залишили тимчасовий табір. Коні йшли знехотя, форкали, лякалися темряви, лісу. Знову Телеусов дістав із сідельної торби горстку смолистих коренів, запалив їх. Тремтливе світло розсунуло темінь. Листя здавалося чорним, а тем-

рява з боків відчувалася як фізична твердь, як стіна. І в тій стіні зрідка щось світилося, лякаючи коней.

За дві години, вже близько до півночі, ми виїхали на край березняка, за яким відчувався холодний простір. То були високогірні луки із скелястими островами, обрідними кущами рододендрона й таємничими висотами з боків.

— Переночуємо, Андрію, без вогнища. Щоб не полахати звірину. І коней далеко не пустимо. Тут, я гадаю, не один табунець оленів мешкає. Обдивимося, звикнемо й хутенько знайдемо.

Ми пустили розсідланих коней, пітники поклали під себе, вкутались і лягли близько один до одного. Заснули вмить, так потонули. Розбудило нас близьке ревіння оленя. Я завовтузився, хотів схопитись, та Олексій Уласович притримав, сказав хрипким спросонку голосом:

— Ти-хо! Лежи. Він кроків за п'ятдесят.

Тільки-тільки розвиднилося, повітря було синє, долина — в тумані. І така тиша, що у вухах дзвеніло. Коні стояли неподалік, звісивши голови, шерсть їхня блищала росяним бісером. Нас ховала трава.

Рогач знову заревів, трубно, басовито, — певно, старий боєць. Телеусов уже дістав свій «інструмент», прицілився біноклем на ревіння. Заворушилося жовте листя на березах, розсунулися кущі. Рогач вийшов на луг, такий гарний, великий, що ми просто втиснулися в землю, щоб не зчутив і довше постояв. Він перебирав копитами й роздивлявся не нас, а коней. Морду підняв, носом водить,

а ми на роги його дивимося, високі, гіллясті роги. Годяться такі князеві?..

Алан форкнув, струснувся, збиваючи з себе росу. Рогач здогадався, що тут не все чисто, і, обережно задкуючи, зник за березами. Ми мовчки гадали: злякався чи ні? Хвилини через двадцять олень знову затрубив, але вже далі, за півверстви приблизно.

— Ну ось,— Телеусов підвівся, з хряском потягся,— не шукали, сам прийшов. Він звідси не піде. Тут близько його олениці ходять, лишиться з ними. Ми заважати не станемо, хай гуляє, а самі гайда на пагорб і роздивимося. Сідлаймо!

До того, як зовсім розвиднилося, відійшовши верстви на дві, Телеусов облюбував скелясту гірку.

Ми лишили коней унизу й здерлися на скелю.

Навколо, сизі від роси, лежали холодні луки. На тлі жовтого й чорного лісу ледь вирізнялися три табунці оленів — один близько, два — віддалік. Рогачів серед них не було. Але в різних місцях трубило чотири чи п'ять самців. Олениці піднімали голови, дослухалися й знову бралися за траву.

— Повинні зійтися на цьому місці, — завважив егер.— Так що вибір матимемо, коли ніхто не налякає. А ми поки що подамося в отой бік. Ану, глянь.— І простяг мені бінокль.

За невеликою сідловиною скелястого перевалу внизу починалася нова долина, спершу вузька, в обіймах крутих схилів, а далі широка й лісиста, з великими галявинами, над якими нависав грізний, засніжений угорі

хребет. На підвищеній галявині, ледь помітні, темніли звірі.

— То зубри,— підказав Телеусов.— Стіною ідуть, а краї загинають, щоб охопити молодняк півколом... Не одне стадо.

— Що за долина? — спитав я, не опускаючи бінокля.

— Кіша. Великий князь минулого наїзду зволив там полювати. Поталанило. Ось і пнеться знову в цей край. Пам'ятаєш, учора що казав? Щоб туди, значить. Ну, а наше з тобою діло зробити так, щоб полювання затримати тут до холодів. Пожертвуємо парою рогачів, от він і вдовольниться. А піде в Кішинську долину, там більш уб'є.

— Тепер назад?

— Поїдемо туди, де ночували, дамо круг, другий лісом і на підході зустрінемо господаря з усім почтом. Табір розіб'ємо трішечки нижче, щоб інших не допустити сюди.

Над полудень ми почули попереду гамір. Брязкало залізо, долинали команди, іржали коні. І ще одна річ привернула увагу Телеусова: від хребта Мастакан раптом війнуло холодом. По небу з того боку попливли довгі, пошматовані хмари. Вони чіплялися за вершини скель, завихрювалися, ще більше рвалися й летіли геть, тоді як унизу рух повітря майже не відчувався. Тільки похолодало.

— Схоже, зима йде, — весело завважив він.— Ось і кінець полюванню!

Перший до нас під'їхав Улагай, вітаючи, підняв руку.

— Знайшли, де табором ставати?

— Так точно, пане осавуле! — чітко за

статутом відповів Телеусов.— Завертайте лі-
віше, на березову галявку.

— Князеві міще сподобається?

— Самому богові й то сподобається, пане
осавуле!

Галявка справді була пречудова. Рівна,
заслана дрібними травами, заступлена з
трьох боків березняком, вона обривалася на
південний схід крутим заломом, з якого ми
бачили всю Умпирську долину, що лежала
глибоко внизу.

Загуркотили дошки, скинуті з в'юків, ко-
заки заходилися складати княжий курінь.
Улагай порядкував, показував, кому де влаш-
товуватися.

До нас підійшов старий Пачо, став облич-
чям до провалля, сперся на свою довгу па-
терицю, підняв до неба голову.

— Туман іде, Пачо, — з надією мовив
Олексій Уласович.— Звідки йому взятися?

Лезгин відповів не зразу. Подивився на не-
бо, гори, подумав.

— Аллах давить пальцем на гірські вер-
шини, і хмари течуть униз. Скоро зима, Те-
леус. Лагодь лижви, виводь оленя з луків.

На галявку в'їхали мисливці на чолі з кня-
зем. Ютнер рушив до нас, зійшов з коня.

— Доповідай, — наказав Телеусову.

— Примітили трьох рогачів, ваше превос-
ходительство. Звідси верстов за чотири.

— Так близько? А чи не налякаємо сво-
їм табором?

— Ні. Не почують. Вони високо.— І пока-
зав уверх по схилу гори.

— Добра вість. Тоді я доповім. А що на
Кіші?

— Туман і дощ. Ми в бінокль згори дивилися. Небавом, може, й сніг ляже.

— Гадаєш? — Ютнер хитрувато усміхнувся.

— Ні. Завжди так о цій порі.

— Отже, ходу не буде?

— Дуже важко, коли відріже з півдня. Навіть небезпечно.

Більше Ютнер нічого не питав. Пішов, а коли повернувся від князя, наказав:

— Ідьте на місце й назирайте за рогачами. Не прогавте! Завтра вранці стрічайте нас. І щоб без зайвого клопоту, навести треба точно. Його імператорська високість не має наміру далеко їхати, він трохи занедужав.

— Слухаюсь! — Телеусов виструнчився.

Коли Ютнер пішов, він пожвавів і повеселішав. Потяг мене до артільників. Біля вогнища пахло наваристим кубанським борщем. Нам насипали по повній мисці. Добряче побідавши, ми ще дозволили собі полежати з півгодинки і тільки тоді вирушили в гори.

Ночували на півдорозі, розпалили вогнище, насмажили в'яленої яловичини. Годині о п'ятій ранку Телеусов поїхав шукати рогачів, а мені наказав зустріти тут князя й управителя і вивести їх до нашого вчорашнього притулку. Сіявся дрібний дощ, швидше мжичка. Крізь негоду виднілися гори, снігова лінія на них помітно зійшла нижче.

Щоб не прогавити мисливців, я спустився до узлісся. Було ще темно. Чекав довго. Нарешті долинув гамір, тупіт. Вершники виїшли просто на мене. Попереду їхав Семен Чебурнов.

— Ти чого тут? — здивовано запитав він.

— А ти куди їдеш?

— На Мастакан. Бачиш? — і кивнув назад.

Обважнілою тушею на великому коні сидів Демидов, його ясновельможність граф Сан-Донато. Він спав у сідлі. Велика голова в тірольському капелюсі з пером упала на груди, бурка, збита гілками, з'їхала набік, рушниця в чохлі теліпалася біля самого стремена.

— Хотів прив'язати — не дається! — Чебурнов гучно розреготався.

— Тихіше ти! Почує.

— Де там! Він до безтями п'яний. Цілу ніч прикладався й пісні співати велів. Довезу на місце, витверезіє. Холоднуvато ж... Бувай! А твої де?

— Чекаю.

П'ять вершників — графський почет — узяли правіше і зникли в мокрому лісі.

3

І ось випірнули наші мисливці. Я скочив у сідло й повів караван вище. Сизі луки вже добре було видно, коли ми стріли Телеусова. Єгер упівголоса мовив:

— Ваша імператорська високість, будь ласка, он до тих каменів і станьте за ними. А ми поженемо рогача на вас. Він отут, близько.

Телеусов махнув їздовим, наказав їхати в ліс. Князь пожвавішав, з личка його зійшов гидливо-невдоволений вираз. На довгих, що як хвайда запліталися, ногах поспішив

на місце засідки. Ютнер нагадав мені: «Коли що, стріляй по підранку»,— і кинувся наздоганяти князя.

Усе стихло. Зачекали. Рогач затрубив близько, та на луг не виходив. Його оточили. Олень мовчав, учув, що не все гаразд. Затріщали кущі, і можна було здогадатися: пішов на мисливців. Від лиха до біди.

У цей час вдалині заляскали постріли. Луна рознесла їх у горах. Наш олень зупинився, повернув назад. Телеусов клацнув запобіжником. Рогач почув звук і величезними

стрибками кинувся на луг. До каменів лишилося сажнів сто. Він зупинився. І тут гримнуло раз, удруге. Рогач розвернувся на задніх ногах, вони підкосилися, і він повалився, щоб ніколи більше не вставати.

— Іди до них, Андрію,— почув я винуватий єгерів голос.

— А ти?

— Потім прийду. — На обличчі Олексія Уласовича був смуток.— Он вона яка, служба...

Ютнер і його високість, розмахуючи гвинтівками, бігли до оленя. Збуджений, зраділий князь добіг перший, кинув гвинтівку і схопився за роги. Голова оленя хитнулася, життя ще жевріло в ньому.

— Лічи, Ютнер, відростки! Скільки? Двадцять два? Прекрасний екземпляр! І сам... Дивися, що це в нього на грудях? Гуля якась...

— Давня рана, ваша імператорська високість. Куля закапсулювалась.

Ютнер вийняв ніж, зробив глибокий розтин. На долоню його випали дві чорні круглі кулі.

— Картеч. І все-таки вижив. Але від вашої кулі...

— Так, Ютнер, цього разу рука не схибила! Дивися, точно під лопатку. І в шию.— Князь говорив швидко, зраділим тенорком. Він підвівся з колін, кинув погляд на мене: — Чого мовчиш, студенте? Молодець! Зробив своє діло. А де ж другий, вусатий?..

— Пішов назирати другого рогача, ваша імператорська високість.

— Давайте, давайте другого! У мене й голова перестала боліти, Ютнер. Що то, як таланти!

Він сів на камінь, задоволений, умиротворений перемогою, обдивився навколо, побачив, нарешті, далину, хребти, внизу долину. Й зітхнув.

— Чимало років буваю я в цих горах, Ютнер, а все ніяк не можу звикнути до їхньої краси. І, знаєш, сила враження не слабне в мені, навпаки, з роками це почуття молодіє й дужчає.

Сказавши, він одразу занепокоївся про оленя:

— Де козаки, чому не йдуть порати здобич?

Ютнер дістав свисток, різкий звук розітнув ліс. З березняка вихопилися вершники. Козаки зіскочили на ходу й кинулися до оленя.

— Веди, студенте, — наказав князь. — Візьмемо ще одного.

Я не знав, куди вести, але сказати цього не наважився. Узяв за гнuzдечку Алана, зачекав, поки князя висадять у сідло, і пішов у той бік, де залишив Телеусова.

Він вийшов до нас з лісу, вклонився князеві, привітав з успіхом, але все це вийшло в нього сумно, похоронно.

Господар ловів насунив брови. Він волів бачити навколо себе веселих, радих з його успіху людей. Проте нічого не сказав.

Ішли хвилин сорок — і попереду знову проясніло. Друга галявка. Телеусов подав знак, мисливці спішилися, наготували рушниці. Ми розгорнулися негустим цепом —

князь між Телеусовим і мною — і тихо пішли лугом, що похило спускався вниз.

Трава ще стояла; подекуди вона сягала грудей, навіть голови. Густий, побурілий пирій переплітався з високими стеблами уже відквітлої аквілегії, горлецю, з гігантськими ліліями. Іти доводилося обережно, щоразу розсуваючи надто вже щільну трав'яну стіну. Трава, змочена мжичкою, не шелестіла, і ми просувалися відносно тихо.

Ми майже перейшли галявку і вже наближалися до її протилежного краю. Князь дедалі частіше зупинявся, витирив великою хустиною спітніле обличчя. Кубанку він збив на потилицю, але від напруження не почервонів, а зблід. Чого не стерпиш заради полювання!

Та ось Олексій Уласович присів. Ми одразу ж повторили його маневр. Лець підвівшись, я побачив, що єгер показує рукою на узлісся. Князь вирячився, крутив головою, але нічого не бачив. Я також добру хвилину роздивлявся, аж поки нарешті за якихось сорок кроків угледів кінці рогів, що стирчали з трави. То спав олень...

Завмерши від несподіваної удачі, князь похапцем підняв гвинтівку, приклався й вистрілив. Сплячого оленя підкинуло, та він не впав, як слід було чекати, а стрибнув далеко вбік. Пролунало ще два постріли — Ютнер і я, зовсім не цілячись, спустили курки. Але цей олень народився під щасливою зорею. Він подався геть, і на його слідах ми не виявили навіть краплинки крові.

Князь кинув рушницю й упав обличчям у траву. Ніхто не проронив жодного слова.

Стояли з'юрмлені й мовчали. Нарешті він підвівся, зручно сів. Ну, зараз перепаде кожному, а надто мені... Його високість подивився знизу догори на нас і раптом кволо мовив:

— На полюванні буває всяке, окрім того, на що сподіваєшся. Скільки він мав відростків?

— Чотирнадцять, ваша імператорська високість,— не забарившись, сказав Телеусов; він міг би сказати й ще менше.

— Дуже прикро... Яка була гарна перша куля! І яка нікчемна друга. Хоча й не все ж убивати, у що стріляєш... Бо так незабаром нічого й не лишиться... Що далі, Ютнер, додому?

— Промашку треба надолжити. Так, Телеусов? Турів хіба що подивитися?

— Можна й до турів,— непевно відповів Олексій Уласович.— До смерку впораємося.

— Спробуємо, Ютнер.— Князь підвівся.— Треба хоч раз ще стрільнути, щоб повернути віру в себе. Після такої прикрої невдачі...

Скельні вершини здавалися зовсім поряд. Досі мжичило, але тепер більше сіялася крижана крупа, ніж водяні краплі. Небо похмуро дивилося на гори.

Їхали годину чи півтори, піднімалися дедалі вище й вище. Зовсім похолодало. Повіяв вітер, сніжинки побільшали. Ми з Телеусовим випередили мисливців, шастали між скелями, назираючи турів. Нарешті побачили стадо, перш ніж тури побачили нас. Повернулися до мисливців, вони пожвавішали. Видимість була погана. Починала кружляти біла холодна імла, що провіщало заметіль. Та

азарт полювання від цього не зменшився. Князь квапливо йшов, заплітаючись довгими худими ногами в широкі чоботях із закотом. Пригнувшись, пройшли по гострому хребту, схожому на гребінь даху, ступили на осип. Тут з дрібного щебеню випирали брили поставлених на ребро плит.

— Як розсіпані книжки коло перекинутої шафи, — зауважив Ютнер, який увесь час їхав поряд з князем і з острахом позирав на безкінечний і дуже крутий схил з рухомим осипом. Ноги сковзалися по зледенілому щебеню.

Телеусов визирнув з-за скелі й позадкував.

— Ось вони, — тихо сказав він. — Вибірайте. Тільки стріляти по команді, щоб не наполохати.

Усі підвелися над кам'яними брилами. Сажнів за сто п'ятдесят стояли й лежали тури. Голів до сорока. Серед них багато козлів з товстими красивими рогами. Кожен з нас узяв на мушку одного. Телеусов махнув рукою. Недружно прогриміло три постріли, і турів як вітром знесло.

Звідки взялися сили у князя і Ютнера. З моторністю молодиків вихопилися вони з укриття, кинулися вперед, стрибаючи через каміння й завали. Двоє козлів лежало без руху. Не хотілося вірити, що один — мій...

— Третій! Он третій! — закричав Ютнер, кинув гвинтівку й подався за підранком. Великий козел з перебитими задніми ногами дрібно перебирав передніми, намагаючись сховатися за камінням. Ютнер догнав, ки-

нувся на тварину, встиг схопити за ноги, але тур повз далі, тягнучи за собою великого бордатого чоловіка. Так вони просунулися ще сажнів на десять. І не встигли ми підійти, як тур уже був на краю прірви. Він начебто побачив перед собою жаданий порятунок і кинувся вниз. Ютнер ледве устиг пустити ноги тварини. Його голова зависла над безоднею.

Олексій Уласович підняв управителя, поставив на ноги. Ютнерові очі були сповнені жаху, він безтямно дивився вниз, у чорну прірву.

— Ще б мить, і я...

Жупан на ньому був подертий, руки поранені. Ми відвели його подалі від того місця, посадили в затишку, щоб отямився.

Князь тим часом сидів біля забитого тура і гладив красиво вигнуті рубчасті роги.

— Красень! От красень! Справжній гірський козел! Не те, що ота дрібнота, яку ми стріляли в Мінгрелії. Спасибі, єгері! Добре вийшло. А де Ютнер? Сидить? Забився?! — Князь підійшов до управителя. Той підвівся, показав скривавлені руки.— Е-е, та ви надто захоплюєтеся! Не знав я...

— Обійшлося, ваша імператорська високість, — тремтячим голосом обізвався Ютнер.— Як згадаю, аж в очах темніє.

— Гаразд, усе позаду. Давайте брати голови з рогами — і назад. Схоже, ми високо зайшли!

— Верстов зо дві з половиною, ваша імператорська високість.

— Ото ж бо в мене голова крутиться! Хутчій униз.

Дві турячі голови в мішку я примостив на плечі і з таким вантажем пішов за моїм спохмурнілим товаришем. Стало темніти, сніг погустішав, він летів косо, з вітром. Відчувався мороз.

Коли ми спустилися до наших залишених коней, то зробилося зовсім темно. Коні зійшлися голова до голови, нетерпляче перебирали копитами. Застоялися. Спини їхні вже побіліли.

Олексій Уласович поспішав. Усі швидко повсідалися на коней і рушили через невпізнаний, по-зимовому білий луг до недалекого лісу. Там за нашими розрахунками стояли козаки. Телеусов тричі вистрілив, щоб не розминутися. Десять унизу ледь чутно пролунали постріли у відповідь. Єгер, здивований, зупинився й круто взяв праворуч. Потім передумав і знову повернув на попередній маршрут.

Вїхали в смугу мокрого снігу. Він валив важкий, густий, за десять кроків нічого не було видно. На щастя, з боків пішли березові кущі, місцевість круто опускалась, і нарешті караван наш опинився в густому ялицевому лісі. Далі йти було неможливо.

— Вниз, вниз! — наказав князь.

Виконуючи це необдумане розпорядження, ми обережно, стримуючи коней, що сковзалися на снігу, йшли вперед. Та недовго. Нахилена снігом гілка горобини раптом з шерхотом скинула з себе мокрий вантаж, розпрямилася і в одну мить висадила князя з сідла. Той описав у повітрі дугу, упав накарачки, наляканий схопився й закричав:

— Стій, ні кроку далі!..

Телеусов щось пробурчав, передав мені коня, а сам зник у сніговій імлі. Незабаром він повернувся і спокійно сказав:

— Будь ласка, за мною. На нічліг.

Через п'ять хвилин ми розсідлували коней біля великої чорної ялиці, зносили сідла й торби під її низько, до самого стовбура опущені лапи. Там було сухо й затишно. На широких гілках лежав липучий сніг, утворюючи біля стовбура широкий природний курінь.

Я назбирав поблизу хмизу, запалив вогнище. Обрубали сухе віття знизу. З вогнищем стало веселіше. Схоже, ми безпечно влаштувалися. Принаймні на цю ніч.

Великий вогонь освітив наш тимчасовий захисток. Від одежі повалила пара. Олексій Уласович вправно готував вечерю. Князь сидів із заплющеними очима. Гірська недуга додала йому неприємностей. За вечерю він відмовився від вина, ліг на бурку, простелену поверх ялицевих гілок, і одвернувся. Потріскував хмиз, усі мовчали.

— На світанку, коли розвидниться, ідемо в табір, — тихо розпорядився Ютнер.

У лісі над деревами завивав вітер. У горах вирувала рання заметіль. Але сюди, крізь густу глицю тільки зрідка падали стомлені обважнілі снігові пасма. Вогнище розливало тепло.

Далеко-далеко ляснув постріл, потім другий. Ми перезирнулися.

— Треба відповісти. — Ютнер з пересторогою зиркнув на прикишкового князя, потім сказав мені: — Візьміть гвинтівку, відійдіть кроків на двісті й стріляйте. Тричі. Зачекай-

те хвилин десять — і ще три постріли. Схоже, що нас шукають.

Після світла біля вогнища в лісі видалося особливо темно. Я невпевнено рухався по мокрому снігу, натикався на дерева, каміння. Останній відблиск вогнища згас удалині. Страшно вночі в такому лісі та ще в заметіль. Я зупинився, прислухався до завивання вітру над головою. Підняв гвинтівку, почав стріляти. Знизу долинули постріли у відповідь. Ще вистрілив. Стояв і чекав у темряві. Нові постріли почулися ближче. Я пішов назустріч. Ось і голоси. Унизу сяйнуло світло ліхтарів. Йшло кілька чоловік.

Я заспішив униз, подекуди просто з'їжджав боком. Криком привернув увагу людей.

Ми зійшлися. То був Улагай з п'ятьма козаками.

— Ви?! — Він відкинув башлик, обдивився мене, не вірячи очам.— А де великий князь?

— Спить біля вогнища, з ним Ютнер і Телеусов. Ви нас шукали?

— Чесно кажучи, про вас ми не турбувалися: козаки сказали, куди ви пішли. Пропала група Шільдера, він і принц з двома єгерями пішли на Мастакан, і ось... Граф Сан-Донато давно повернувся, заправився коньяком і спокійнісінько заснув у курені, а цієї групи нема й нема. Не стрічали?

Розмовляючи, ми піднімалися вище, орієнтуючись на мій ледь помітний слід, і незабаром опинилися біля вогнища під ялицею.

Князь прокинувся, сів, суворо запитав:

— Що там скоїлось?

— Шукаємо групу принца Ольденбургського й Шільдера, — чітко відповів скарбовий лісничий. — Вони досі не повернулися, може, заблудилися.

— Ну, то шукайте, — сказав князь невдоволено й знову загорнувся у бурку.

Олексій Уласович тим часом переговорив з козаками й повеселішав. Улагай поспішав, не знав, що робити. Ютнер тихенько запитав Телеусова:

— Далеко звідси до табору?

— Години три ходи.

— Дорогу знаєш?

— Так точно!

— Тоді ось що. Ви, осавуле, не гайте часу і йдіть уздовж хребта точно на норд, на раник повинні перетнути ущелину річки Алоус. Там побачите попереду зубчасту гору Ятиргварту. Обшукайте ущелину й схили цієї гори.

При всій готовності виконувати наказ, осавул завагався. За такої негоди, вночі... Очевидно, він розраховував заночувати під цією затишною ялицею.

Ютнер насупився:

— Зарецький піде з вами. Кмітливості за подібних умов йому не позичати. Ви при ліхтарях. Достатньо екіпіровані для нічного пошуку. Я дуже занепокоєний долею мисливців. З ними пішли не дуже досвідчені єгері, а якщо взяти до уваги погоду і захопленість полюванням Петра Олександровича, то їм недалеко до лиха. Про нас немає чого турбуватися, ми опівдні будемо в таборі.

Так я знову опинився в поході — знесилений, голодний і мокрий.

Улагай спохмурнів і замкнувся. Він ревновав мене до господарів ловів. Справа його. Я повів групу впоперек схилу й трохи під гору, маючи на меті вийти на межу лісу й луків, щоб дістати хоч невеликий простір для маневру.

Ішли майже цілу ніч з гасовими ліхтарями. Коли досягли засніжених луків, заметіль озвіріло накинлася на нас. Цілу дорогу ніхто не розмовляв. Скарбовий лісничий, закутаний у бурку й башлик, білі від снігу, жодного разу не спитав, чи я знаю дорогу. Він одразу передав мені керівництво операцією, очевидно, не покладаючись на себе.

Над ранок, поминувши кам'яні розломи, ми підійшли до ущелини. Вона нагадувала вхід у потойбічне царство. З великими труднощами й не зразу знайшли ми спуск. На другий бік вийшли, вже коли почало сіріти. Тут перетнули в'юнку стежку, що вела на Головний хребет. Слідів на ній не виявили.

Пішов великий град, потім знову сніг. І якось раптом, одразу помітно потепліло, погідна хвиля з півдня догнала нас, зробила сніг липучим, важким, а воду в Алоусі каламутною й гнівною. Починався новий непогожий день.

Кілька разів стріляли. Намагалися виявити бодай якісь людські сліди. Єдине, що вказувало на недавню присутність тут людей,— це порожнеча на луках Мастакану. Жодного звіра в полі зору. Та призвідницею цього могла бути й негода.

Піднялися ще вище, до льодовика, який білим язиком обривався в стрімку ущелину. Постояли, роздивляючись. І саме тоді-то всі

почули крик. Кричали в три, а то й більше голосів, на одній високій ноті, страшно, як кричать за великої небезпеки, перед смертельною загрозою.

По шпаруватому льоду, ледь притрушеному мокрим снігом, згори сунулася гвинтівка з ременем. А слідом за нею, на віддалі півверстви, вниз котився чоловік. Кричав він, кричали інші люди, там, нагорі, невидимі звідси.

Улагай стояв, неначе загіпнотизований. Я кинувся навперейми, за мною двоє козаків. Була єдина змога врятувати чоловіка—впасти на край льодовика й там зупинити падіння. Інакше чоловік скотиться в прірву й загине. Та як зупиниш важке тіло, що набрало швидкість? Козаки кричали мені позаду: «Кинджал, кинджал!»

Опинившись на шляху падаючого тіла, ми, не змовляючись, стали ланцюжком один за одним, кількома ударами кинджалів вибили в льоду глибокі упори для ніг. Якщо людина зіб'є мене, то за мною ще один і ще...

Ми встигли помітити, як нещасний намагався чіплятися руками й ногами за нерівності льоду. Та його крутило, на струпуватій поверхні зоставалися лише плями крові.

— Три-и-ма-а-йся! — закричали козаки.

Нещасний досяг моїх витягнутих рук, боляче вдарив чимось по голові. Руки спружили, але чоботи висковзнули з ямок, я відчув, як з'їхав з місця. Ще удар, чийсь глухий стогін, ще просування в бік прірви, повільніше, повільніше, і ланцюжок наших тіл зупинився за три-чотири сажні від смерті. Нагорі радісно закричали, почали стріляти,

а ми обережно підвелися, перевернули врятованого й тільки тоді побачили, хто це.

На руках у нас був Володимир Олексійович Шільдер.

Він був непритомний. Свідомість утратив, уже коли небезпека для життя минула. Жупан і штани генералові були подерті до білизни, руки й обличчя — в крові.

Ми підняли його, винесли з льодовика на безпечне місце. Улагай скинув бурку, розіслав її. Підніс флягу до рота. Шільдер через силу ковтнув чай, розплющив очі й кілька хвилин безтямно дивився на тьмяне небо.

Козаки, послані осавулом в обхід льодовика, вже спускалися з людьми вниз. Здалеку вирізнялася висока фігура принца в кокетливій шапочці на австрійський кшталт.

Шільдер встав серйозний і суворий. Обернувся до хребта, з якого ледве не скотився в могилу, перехрестився й заплакав, сором'язливо нахиливши голову.

4

На шляху до табору нас заскочила гроза.

Більше десятка вершників при першому ж натиску грозової хмари збилися в щільну групу — коні голова до голови, люди посередині. Ми опинилися в самому центрі хмари. Зробилося темно. Густий туман, у якому формувалися дощові краплі, був такий щільний, що ми не бачили кінських хвостів. Усі стали мокрі, неначе нас облили з відра.

Через рівні проміжки часу п'ятьма розтиналася пронизливими сплесками блискавок, білих, як вогонь магнію. Гуркіт грому зму-

шував затуляти вуха. Налякані коні безперестану тремтіли, рвалися з рук. Тонко дзвеніло в голові. Ми, сховавши зброю, загорнулися в бурки й приречено стояли, ледве утримуючи коней.

Хвилини за сорок хмара звалилася в долину. Небо проясніло. Скоріше вниз, до табору! Із схилів Ятиргварти відкрилася довгождана перспектива гір. Далекі й ближні вершини сяяли білим убранням. Снігова лінія опустилася нижче поясу ялицевих і букових лісів. Тільки в самій долині ще царювали осінні барви.

Ще вчора такий люб'язний, Улагай сьогодні уперто тримався осторонь і за цілу дорогу не перемовився зі мною жодним словом. Зате до Шільдера він був надміру уважний: увесь час перепитував про самопочуття, допомагав перебинтовувати руки, підтримував у сідлі підупалого на силі генерала.

Прибули до табору пізньої пообідньої пори. Там уже всі зібралися, проте атмосфера була якась пригнічена, безрадісна. Князь вийшов із куреня в теплому халаті і в'язаній шапочці, покликав Шільдера й надовго залишився з ним у своєму притулку.

Зате як радо, як тепло зустрів мене Олексій Уласович! Він був незмірно радий і щасливому поверненню і скорому від'їздові лівів.

— Ти пішов тоді в ніч, а я, хлопче, ніяк заснути не міг. Боявся за тебе. Все одразу на твою голову. Багатенько.

Я розповів, що з нами сталося і як ми вчасно нагодилися. Пропалі мисливці подалися за турами, вийшли на крутий льодовик,

там підранили двох козлів, кинулися в погоню, і ось необережний рух, непевний крок — і падіння, що могло скінчитися трагічно, якби не прийшов наш загін на допомогу.

Холодна, хрустка й морозяна ніч минула спокійно.

А вранці управитель ловами Едуард Карлович Ютнер послав на південь групу козаків з урядником Павловим готувати ночівлі на шляху гостей. Розпорядження всім зрозуміле.

Усіх нас уже охопило радісне почуття: кінець нашій підневільній місії! Настрій у таборі піднявся. Співаки заспівали бадьорої пісні. Виспався й виліз із свого шовкового намету граф Сан-Донато. Біля нього тієї ж миті з'явився Семен Чебурнов. Його ясновельможність усівся за стіл, камердинер поставив перед ним пляшку. Граф видудлив її дуже швидко, налився кров'ю й заходився голосно розповідати, як повалив трьох турів. Чебурнов приволік на доказ три рогаті голови.

— Трьома кулями! — захоплено заторохтів єгер. — Їхня ясновельможність майже не цілився. Навскид! Оце око! Оце рука!..

Чи то Демидов уловив уже надто прозору брехню, чи, може, в ньому набралась і шукала виходу зневага до підлабузного Семена, бо він раптом насупився, а коли до столу мисливців вийшов князь та інші вельможні гості, підвівся і п'яно закричав:

— Князю, а єгері твої продажні! Самі турів настріляли, я їм по п'ятірці за голову обіцяв, а мені зараз славу співають! Не потерплю!

Усі принишкли, князеве личко пересмикнулось, очі блиснули гнівом.

— З'ясуй, хто винен, — кинув Ютнеру.

Графа повели в намет. Управитель знайшов Косякіна, і той учинив справжній допит серед єгерів. Невдовзі Ютнер доповів князеві:

— Єгер Чебурнов винен, ваша імператорська високість.

— Відшмагати! Двадцять різок! Для прикладу й настрашки!

Косякін викликав команду. Чотири козаки підхопили бідолаху й повели в ліс.

Сан-Донато, розлючений таким поворотом справи, погаласував у своєму наметі й більше не виходив. Пив сам.

Перед вечерею єгерів вишикували біля княжого столу. Чебурнова не було. Князь пісно мовив:

— Дякую вам за службу.

І сів, згорбившись, у своє крісло. Минула ціла хвилина в мовчанні й замішанні, перш ніж він додав:

— Починайте, Ютнер.

Управитель ловами вклонився, сповнений урочистості. Він почав говорити про благотворний вплив заповідності на розвиток фауни Кавказу, від імені князя висловив задоволення гарним полюванням, під час якого були забиті один зубр, двадцять два олені, вісім турів, понад сорок сарн і козуль, три кабани і ведмідь.

— Я певен, — сказав він далі, звертаючись до великого князя і його гостей за столом, — я певен, що дні, проведені в трудах і полюванні, залишаться в пам'яті вашій як

дні радісні, сповнені пристрасті й азарту, незрівнянні з будь-якими іншими розвагами. Це полювання, ваша імператорська високість, нагадало мені слова з «Мисливського указу» царя Олексія Михайловича, другого з роду Романових: «Трубіть, очі, забавляйтеся, потішайтесь сею доброю потіхою і досхочу і весело, і хай не діймає вас жура і печаль. Знаходьте час, виїздіть часто, напускайте, добувайте не ліново і не байдуже».

Князь скупю посміхнувся:

— Нам би його клопоти, Ютнер!.. А втім, за нову зустріч тут, панове! — І підняв чару.

Улагай за його спиною махнув руками.

— Ур-ра! Ур-ра! — закричали козаки, забувши і труднощі, і небезпеку, і жорстокість, і кров.

Дочекавшись тиші, Ютнер сказав:

— Великому князеві благоугодно відзначити єгерський корпус, який забезпечив гарне полювання, особистими подарунками. Усіх єгерів, урядника Павлова й осавула Улагая князь нагороджує іменними срібними годинниками.

Подарунки з княжим вензелем Ютнер передав нам.

Телеусов, що стояв поряд, тихо прошепотів:

— Семена обминули. Тепер від заздрощів почорніє. І нам повік не забуде...

Після вечері ми з Олексієм Уласовичем лишилися удвох. Раді з такого щасливого завершення полювання, ми сіли біля невеликого вогнища перед нашим куренем і вдивлялися в нічні тіні лісу, слухали пісні.

Від великого столу відійшов Шільдер. Він

запитав про щось у єгерів і, похитуючись, рушив просто до нас. Ми підвелися. Генерал підійшов, постояв, розглядаючи нас, і несподівано обійняв мене забинтованими руками:

— Спасибі, браток, я боржник твій. І не забуду.

Розчулено сказав таке, повернувся й пішов геть.

Ми дуже зніяковіли від такого несподіваного прояву почуття вдячності, гадаючи, що події на льодовику вже забуті. В тому випадку не було нічого незвичайного: в горах без взаємодопомоги не можна. Хто з нас відмовиться допомогти іншому в біді?

Уже при холодному сонці, годині о восьмій ранку до куреня великого князя підвели гнідого коня під сідлом черкеського типу — з високою спинкою і передком. Князь закинув довгу ногу через сідло, оглянув вишикуваний загін із козаків.

Лови виступали в останній похід. День стояв холодний, але сонячний, гроза й нічний мороз збили останнє листя з кленів, беріз і осик. Тільки ялиці та ялини стояли в густо-чорній глиці.

Піднялися вище. Тут давався взнаки вітер з морозом. Копита гучно збивали затверділу траву. Лопухи ламалися з тріском, що скидався на револьверний постріл. Швидко проминули широку мальовничу долину Ачїпсти, святково вибілену нічним інеєм. Перейшли похмурі яличники й опинилися на луках, недалеко від Мастаканського хребта. Звідси відкривався широкий краєвид.

У гирлі річки Холодної, притоки кипучого

Уруштену, на нас чекав нічліг. Уже стояли курені й намети. В обрідному сосняку палали вогнища. Зовсім близько від табору холодно вилискував льодовик. Він спускався язиками з Псеашхо, найвищого хребта поблизу перевалу.

Ночувати біля вогнищ, просто неба, було холодно. У вечірньому повітрі виразно й гучно клекотіла річка. Над нею по-зимовому слалася пара. На берегових каменях закрипилися крижані закрайки. Здавалося, що настала глибока зима.

Зранку нам належало зробити ще один перехід до селища, вже по той бік перевалу. Стежка повела в гори, дедалі трудніша, щербениста. Алан важко дихав і часто обертався, неначе запитував, чому бракує йому повітря. Висота!

Щодалі рухалися повільніше, із зупинками. Ось і Дзитакі лишився позаду. Гори з боків усе нижчі й нижчі. Попереду лежала горбиста кам'яна рівнина з пожухлою травою й негустими березовими кущиками. Перевал завжди уявлявся мені гострим гребенем, що круто спадає на обидва боки. Сюди північ, туди південь. А тут було досить просторе нагір'я і горби на ньому. Тільки чомусь оці два струмочки течуть не в бік, звідки ми прийшли, а вперед, по ходу.

Олексій Уласович крутив вуса.

— Кінець, Андрію. Прийшли! Ти глянь он туди... — І показав за пагорб, куди вже, з'юрмившись, дивилися гості ловів.

Блакитна безодня простерлася перед нами. Спершу аж ніяк не подумаєш, що там далеке Чорне море! А ближче, під нами, лежала до-

лина без кінця-краю, виповнена таким зеленим і по-літньому свіжим лісом, що просто не вірилося в реальність картини. Адже ми щойно пройшли через зиму — і ось воно знову, втрачене й віднайдене розкішне літо!

Серед зелених лісів виблискували звивисті стрічечки річок. Захмарене небо висіло над головою. Обличчям, усім тілом відчувалося вологе тепло, що густо линуло знизу. Так і хотіло стати в стременах, зірвати з голови кубанку, підняти руки й закричати щосили безглузде щось, радісне, закличне!.. Давно я не відчував такого душевного піднесення, такого щастя, як на цьому відкритому для себе перевалі — поряд з небом.

Вершники збилися до купи, всі говорили голосно, не слухаючи один одного. Зводилися в стременах, кубанки тримали в піднятих руках. Біля мисливців, що зібралися дещо осторонь, метушилися слуги, з'явилися пляшки й келихи. Лилося вино. Мисливці пили за щасливий перехід.

На перевалі гості розпрощалися з козакою обслугою. Не їхали далі і єгері. Ютнер розпорядився, щоб до селища мисливців супроводжували тільки Телеусов, Кожевников і я. З нами лишився і скарбовий лісничий Улагай.

Спускалося чоловік двадцять. В'їхали у Ведмежі ворота. Рухались обережно, стежка вигиналася змією, дуже круто, щєбінь щоразу осипався під копитами. Зарості горобини, явора, вічнозеленої лавровишні змінювалися темними ялицевими лісами, буком, а ще нижче починалися непролазні джунглі, де стежка звузилася до двох аршинів. Пахло

гостро і пряно — ніякого порівняння з морозним повітрям на високогір'ї!

Увечері, вже поблизу селища, з усіх кінців лісу полинуло журливе виття шакалів. На всі голоси виспівувало незнане мною птаство, багатоголосий хор його славив тепло й літо. Бурки довелося згорнути, жупани розстебнути. Жарко й задушливо, як у лазні.

Перед в'їздом до селища князя зустрів загін чорноморських козаків і старший егер лавів Микита Щербаков. Ця зустріч відбулася біля пам'ятного всім солдатам старого бука, на світлій корі якого ще виднілися смоляні напливи по контуру вирізів, зроблених багато років тому. Можна було роздивитися лавровий вінок і слова: «На сім місці стояла 2-га рота його імператорської високості князя Дмитрія Костянтиновича полку. 1864 року. Травня 21 дня. З нами бог!»

Усі скинули шапки, постояли мовчки, згадуючи героїв минулої війни.

Від'їхали трохи, і князь радісно вигукнув:

— Сьогодні, панове, вперше за багато днів спатимемо на справжніх ліжках!

Ми з Телеусовим презирнулися. Не про велике минуле Росії думав нині великий князь...

Під'їхали до мисливської дачі Романових.

Грав оркестр, метушилися слуги, горіло безліч вогнів. Цивілізація!

У флігелі, осторонь царської дачі, куди нас поселили, в грубці тріщали дрова, було чисто й затишно. Стомлені, розморені теплом, ми вже лаштувалися лягати, коли відчинилися двері й денщик Ютнера покликав мене до управителя ловами.

Він був у кабінеті сам, уже переодягнувся, був у чорному сюртуці з білою маніжкою, рожевий, очевидно, після лазні, ще статечніший і — добродушний. Я застиг біля дверей.

— Сідай, Зарецький,— сказав він.

Я присів на краєчок стільця.

— Так ось, оголошую твою долю... Ти показав себе на полюванні з найкращого боку. А на Мастакані відзначився кмітливістю і швидкими діями. Ми лишаємо тебе в ловах. Доти, поки вони, звичайно, існуватимуть. Такий наказ я заготував, князь його підписав. Ми оставимо тебе єгерем, і підлягатимеш особисто мені. Я вирішив доручити тобі не якусь одну ділянку, а загальний нагляд за найціннішими і найрідкіснішими тваринами Кавказу — за зубрами. Це дуже важливе доручення, юначе,— суворо вів далі Ютнер.— Ти зобов'язаний узнати все про зубрів, які живуть у міжріччі від Великої Лаби до Білої. Ти повинен обліковувати їх, охороняти від злочинців, для чого тобі надається право при необхідності мобілізувати проти таких злодіяк єгерів і лісників охорони. І, звичайно, всіма засобами сприяти збільшенню стада зубрів. Поки що ти недостатньо обізнаний із зоологією, не знаєш звичок тварин, але ти любиш природу, а знання набудуться. Ми дозволяємо тобі виїхати в столицю, щоб закінчити навчання й одержати лісову освіту. Я сподіваюся, що за цей час ти зможеш поповнити і свої знання із зоології, щоб наступного року повернутися сюди для тривалої, цікавої і складної роботи.

Він замовк, але не зводив з мене очей.

— Що скажеш?

А що я міг сказати? Що не чекав такого повороту в житті? Що вдячний за можливість завершити освіту? Що радий виконати наказ?.. Але замість усього цього я просто сказав:

— Дякую за честь, Едуарде Карловичу.

Відчув, як спалахнули щоки, зім'яв у гарячих долонях свою кубанку.

— От і добре. Завтра можеш вертатися у Псебай разом з іншими єгерями. Я супроводжуватиму великого князя в боржомський палац і лишуся там, не знаю доки. Від мого імені справами керуватиме Микита Іванович Щербаков, з ним тобі доведеться працювати й потім. Не затримуйся в Псебаї, поспіши в інститут, тобі треба надолжити прогаяний місяць. Щоб допомогти тобі у вивченні зоології, я перешлю рекомендовані листи до знайомих мені професорів, вони й посприяють тобі в дечому. Але головне — сам працюй. Якщо немає запитань, іди. Через годину пришли до мене Щербакова, і бажаю тобі успіху.

Які там запитання!..

Я чітко повернувся наліво-кругом і статутним козачим кроком пішов до дверей.

Лише на вулиці перевів подих. Ютнер відкрив переді мною далекі обшири. А найближчими днями — столиця, свій студентський гурток і друг Сашко Кухаревич, який досі нічогосінько не знає про мою долю. Інститут, книжки. І зубри, що так несподівано увійшли в моє життя. Зубри, яких уперше побачив.

Єгері не спали, у нас сидів Щербаков, точилася повільна розмова.

— Що, Андрію,—запитав Телеусов,—чарку поставили чи нагородили червінцем?

— Зачекай, Олексію Уласовичу, дай охолонути.

І я вийшов, зійшов з дороги і в темряві подався до лісу, де й сів під каштаном. Як усе обернулося! Головне, працюватиму в рідних місцях, ходитиму по милому серцю лісі, по Кавказу! І оберігатиму зубрів! А звучить як!..

Згадав про доручення й притьмом повернувся, сказав Щербакову, щоб той ішов до управителя, провів його, а тоді сів пити чай.

Коли повернувся Щербаков, я коротенько розповів про свою розмову з Ютнером. Єгері слухали мовчки, дуже уважно. Лагідний, мовчазний Микита Іванович, великий, костистий чоловік з грубуватим простим обличчям, не розпитував, не встрявав у розмову, тільки кивав, начебто одобрював почуте. Шанована у Псебаї людина, він уже багато років керував ловами під час відсутності Ютнера, проте тягар влади не змінив його вдачі і дій. Прямодушний, він не знав честолобства, лишався простим, своїм і не обертав чужих слів на шкоду іншим. Ніхто не міг дорікнути йому в несправедливості. Старший серед усіх нас Кожевников — тоді йому було десь років за тридцять, — з обличчям, зарослим темним волоссям, із веселими слов'янськими очима, схвально бурчав щось у бороду. Схоже, не мою, загалом улаштовану долю схвалювали єгері, а майбутнє зубрів, що відкрилося їм начебто по-новому після стурбованих Ютнерових слів. Хто краще за єгерів знав, скільки їх, як їм важко жити,

коли вже сотні, а то й тисячі років люди жнуть їх по всій землі, щоб убити заради м'яса, шкури, рогів. Кавказ — їхнє останнє пристановище.

— Що ж, хлопче, справу покладали на тебе сурйозну, — нарешті порушив Щербаков мовчанку. — А ми спільно поможемо тобі в цьому ділі. Ми вже багато років тільки тим і займаємося, щоб зберегти звіра, а значить, і зубра. Може, не так-то вже й справно, та й не без старання. І надалі від цього не відступимось. А ти поїдеш, повчишся, розуму наберешся — і гайда назад. Укупі веселіш працювати. А ще ж у тебе мати-батько в Псебаї. Чи так, козаки-мисливці?

— Ось ти, Микито, скажи, — почав Телеусов, — я про нашого Ютнера. І панам він повинен звіра подати на мушку. І зберегти йому того ж зубра охота велика. Князь своєму управителеві за що гроші платить? За втіху свою, я так собі міркую. А він, Ютнер наш, значить, зволить дбати і про довге життя звірини. Совість це, чи що? Може, жилка в нього така, до природи любовна? Га? Міг би за просто сказати, як багато хто каже: на мій вік стане, а там...

— Людина він, так я тобі скажу. — І Щербаков підніс догори палець. — А коли людина, то розуміє, що без природи ми начебто голі, бідні з ніг до голови, і тому пильнує природу, щоб на віки стало її всім. І князь щось-таки та метикує. Дивися, заборонив зубрів бити. Двох і годі! А ми дали ще менше. Влада, хоч яка вона є, а природу на поталу не повинна давати. Це все одно, що гілляку під собою рубати. В пустелі кому жити охо-

та? Та і як жити в ній, у цій пустелі? Якби моя воля, то я не тільки б Андрія на охорону поставив, а будь-яке полкування в цих краях заборонив! Хай твар усяка плодиться отут під нашим наглядом і йде собі множитися у любу їй сторону, куди завгодно. Як курчата від квочки. На те й Кавказ. Загальний розплідник, значить. Ось і майкопський лісничий Шапошников об цім у Пітер написав.

Наша розмова зайшла далеко за північ. Усе мені було миле в цих суворих з виду, хай і не вельми грамотних людях. Їхнє розуміння життя — просте й природне, а доброта до лісу й звірини не знала меж і не могла визначатися словом «служба». Я згадав, як майстерно Телеусов відводив знатних гостей од зубрів, як важив життям, коли випускав із капкана барса — тварину, що не менше, ніж зубри, потребує захисту. Я й заснув з приємною думкою про те, що поряд такі гарні люди.

Прокинулися ми вдосвіта, оглянули своїх коней, подивилися з висоти романовської дачі на затишну й сонну Красну Поляну, на піняву, сердиту Мзимту, що мчала до моря, і рушили знайомою стежкою на перевал.

* * *

На цьому закінчуються записи в книзі з червоною палітуркою.

Останній десяток сторінок Зарецький списав дуже дрібним почерком. Багато слів скорочував, очевидно, хотілося йому скінчити опис подій тієї осені у цій першій своїй кни-

зі. Він списав її до останку! Жодної чистої сторінки не лишилося. Деякі фрази вписані на полях, навіть на внутрішньому боці обкладинки. Проте він так і не міг убгати сюди своїх вражень, які пережив після повернення додому з переповненого подіями великокняжого полювання.

Зате другу, зелену книгу він починає якраз описом подій, що передусім стосуються його особистого життя.

КНИГА В ЗЕЛЕНІЙ ПАЛІТУРЦІ

З а п и с п е р ш и й

У батьківському домі.— Недільна обідня й нове знайомство.— Данута Носкова.— Давня трагедія.— Суперник.— Від'їзд із Псебая

1

Микита Іванович Щербаков поспішав. Цілу дорогу тільки й говорив про залишені без нагляду кордони. Подумати тільки — понад три тижні не був там! Як воно тепер на тому ж Закані, на Кіші, в Гузеріплі та й навколо самого Псебая! Ліси відкриті, без охорони. Іди, стріляй, став сільця й петлі, чини неподобства. Єгері зайняті з їх високостями, чорним мисливцям вільно робити, що їхня душа забажає.

І тільки-но стежка виходила на рівне або починала спускатися, він одразу ж переводив коня на рись і ми всі одностайно поспішали за ним. Тому й зупинялися на ночівлю всього двічі — на Умпірі, де порозкошували в новенькому княжому будиночку, що стояв тепер з голими кроквами (брезент козаки зняли й забрали), і ще на Чорноріччі, де був давно опоряджений кордон.

Пізно увечері, коли під'їздили до Псебая, Микита Іванович притримав коня і сказав Телеусову:

— Ти вже подбай, Олексію Уласовичу, накрий при нагоді умпирську хату дранкою або чимось, а то промокне до весни й зогниє. Тобі ж при обходах згодиться, базу там закладеш. Та й перехожі, коли зупиняться, добрим словом згадають.

— Таке я маю на думці.

Наші коні знали, що їдемо додому, і незважаючи на втому, йшли бадьоро, струшували гривами, наперед тішачись відпочинком після багатьох днів виснажливих походів.

На розвилці вулиць ми побажали один одному на добраніч і роз'їхалися. Дуже не хотілося вести Алана на козачий двір. Я вирішив залишити його на ніч у себе.

Ось і наш будинок на четверо вікон. Двоє з них — у спальні батьків — ще світяться. Біля воріт я зіскочив, розім'яв затерплі ноги. Алан потряс вудилами, фоккнув. І зразу ж на ганку зринула постать у світлому халаті. Мама... Вона ждала.

— Андрійку, нарешті! — зойкнула вона із сльозами в голосі й, перш ніж спуститися, обернулася у відчинені двері й покликала: — Михайле Івановичу, Михайле, синок приїхав!..

Ми обнялися, мама стурбовано провела долонями по моїх руках, по спині. Цілісінький. Батько підійшов, притиснувся жорсткими вусами з невивідним тютюновим духом, пробурмотів: «Слава всевишньому», допоміг розсідлати Алана, поніс торби, а мама вже на-

ставляла самовар і клопотала над пізньою вечерею.

Батьківський дім! Як ми прив'язуємося до нього і який він дорогий нам усім, особливо після розлуки! Як багато спогадів зберігають його старі стіни і які незрівнянні ні з чим тепло й любов променяються від рідних людей, охоронців нашого дитинства, для кого ти все, чим вони живуть, чим печаляться й тішаться до кінця днів своїх!

Я пив смородиновий чай, їв апетитні булочки й розповідав, розповідав про полювання, а вони слухали, презиралися між собою, сміялися й лякались. Потім поважно, навіть суворо, з якоюсь незрозумілою мені шанобою передавали з рук у руки товстий срібний годинник, а батько, начепивши окуляри, три, а то й чотири рази про себе й уголос прочитав викарбувані на кришці слова: «За заслуги. Особистий дарунок Й. І. В. Велико-го князя Сергія Михайловича»,— і, розчулений, із сльозами на очах поцілував мене, потім бадьоро відійшов і здалеку, гордий, ще раз оглянув з ніг до голови.

— Ось, Софійко Павлівно, який у нас син козак! — сказав він тремтячим від хвилювання голосом.

І тут я випалив:

— А завтра мені в путь-доріжку. Звелено поспішати в інститут.

Мама сплеснула в долоні, в її очах був страх.

— Завтра? Не відпочивши, так зразу...— І заплакала.

— Ні-ні,— запротестував батько, прихильник суворої дисципліни, якій він цього разу

зрадив.— Коли вже три тижні пропустив, то три дні відпочинку тобі й поготів даруються. От у вівторок і поїдеш.

Вони й чути не хотіли, щоб їхати завтра. Де таке видано! Не побувши з батьками, не сходявши всією родиною в гості хоча б до одного знайомого однополчанина?.. І мені довелося не без потаємної радості згодитися на вівторок. Окрім усього, потрібний був час, щоб домовитися про оказію, бо до станції Армавірської від нас далеченько, та й не кожний день у той бік ідуть тарантаси. Зате вже звідти — прямий поїзд до столиці. Такі поїзди ідуть з Мінеральних Вод, цього велико-світського курорту Росії.

— Батьку,— мовила мама з усе ще нерозтанулим острахом у голосі,— ми зовсім забули про лист...

— Ось як ти розхвилював нас своїм поспішним рішенням,— кинув докірливо батько й важко пішов до кабінету.

Він повернувся з листом. Поквапно взявши конверт, я передусім прочитав зворотню адресу. Хоча й по почерку з навскісними високими й нерівними літерами неважко було вгадати руку Кухаревича, мого друга по інституту, по житлу в пансіонаті, по студентських вечірках.

Стримано-діловий початок. Друг писав:

«Хтось привіз сюди дивні чутки, пов'язані із твоїм запізненням. У канцелярії мені сказали, що ти, любий друже, одержав відпустку, час якої невизначений, і на неї буцімто був наказ високотитулованої особи. Незабаром пощастило уточнити, що ти нині обертаєшся в почті великого князя. Це вже

зовсім на тебе не схоже! Я не хочу вірити! В почті... Не може бути! Невже важко написати кілька рядків товаришеві, якщо це слово «товариш» не стало для тебе з вини нових обставин не надто зручним...»

Отак. З гедзями. Коли б ти знав, Сашко, щось про кавказьких зубрів!..

Далі він уже спокійно писав:

«Про наше тутешнє життя можу написати поки що дуже коротко. Не стало деяких наших професорів, додалося суворості. Наставники гордовиті й замкнуті. Слава богу, ми з перших днів майже в повному складі знаходимося на лісовій дачі поблизу Виборга й тому личин цих бачимо нечасто. Я знаходжу час для поїздок у столицю, щоб послухати цікаві семінари в університеті. До речі, там стало в порівнянні з минулим спокійніше. Бувають дуже цікаві диспути, є що послухати, та й узагалі...

Улітку я не писав тобі, бо не їздив до батьків у Катеринодар: тут був мій батько і ми з ним посварилися. Довелося лишитися в Середній Росії, працював три місяці помічником лісничого в містечку поряд з Біловезькою Пущею. Є що подивитися і що згадати, повір мені. Заробив трохи грошей. Зима нас з тобою не злякає.

Як бачиш, цього разу я недотепний. Прикро вразило твоє мовчання. Невже ти справді вирішив піти шляхом честолюбного служіння, скориставшись з такого випадку? Не можу повірити в таку метаморфозу принципів, бо знаю твої погляди на життя. З нетерпінням чекаю листа з поясненням усього, що сталося. Постарайся зрозуміти, Андрію, як

це важливо для твого друга, нижчепідписаного...»

Далі був його довгий підпис, а нижче — дописка:

«Р. С. Коли листа було написано, до мене вбіг відомий тобі Пашко Саблін і з ходу випалив: «Усе точно! Зарецького прийняли у великокняжі лови. Князь задоволений ним і тримає при собі».

Проміяти корисний для народу труд на ліврею слухняного холоду?!»

Скінчивши читати, я глибоко зітхнув. Батьки не зводили з мене запитливих очей. Замість того, щоб пояснити, я прочитав листа вголос.

— Твій приятель не розуміє, яка честь служити під рукою великого князя! — Батько виставив поперед себе палець. — Відкрита дорога нагору, просування по службі, чини — хіба це не служіння батьківщині?

Я гаряче запротестував. Але, згадавши про своїх зубрів — так, про своїх! — змовк і примирливо сказав, що нова служба, загалом, мене приваблює.

— От і добре! — повеселішав батько. — Тут ти дома, з нами.

Мама задумалася, зітхнула, а потім сказала, начебто про себе:

— Дорослий, дорослий син. І вже становище посів. Саме час подумати й про власну сім'ю, Андрійку. Роки минають, ми старіємо. А як нам хочеться, щоб дім не порожній був...

Дуже пильно вона подивилася на батька, той на мене, але змовчав. Тут він з мамою заодне. Цього літа вони принагідно не раз

і не без потаємної любові промовляли при мені слово «онук».

Годинник пробив дванадцятю. Спати, спати!

Перед сном я вийшов у двір подивитися на Алана. Він спокійно похрумував траву, обернувся, почухався лобом об моє плече й зітхнув. Усе в порядку.

Коли я ліг і, не загасивши лампи, почав куняти, крізь напівдрімоту побачив маму. Вона зайшла дуже тихо, сіла біля ліжка, не зводила з мене очей, задумалась. Я заснув спокійно й легко, як засинав семирічним хлопчиком під отаким безмежно ласкавим і турботливим її поглядом.

2

Розбудив мене церковний дзвін. Церква була недалеко від нашого дому. Була неділя, і дзвонили вже до обідні. Оце так послав!..

Нашвидку привівши себе в порядок, я вийшов і побачив своїх батьків уже одягнутими. Мама нагадала, що в моїй кімнаті наготована випрасувана студентська форма і що вони чекають на мене. Час до церкви.

Цей ритуал у селищі, де всі знали одне одного, був начебто символом порядності. Батьки мої неухильно дотримувалися його. Не піти з ними означало б дуже образити обох.

Вистояти недовгу службу мені допоміг настінний розпис у нашій маленькій і досить затишній церкві. Картини тут були і радісні й страшні, всі на біблійні сюжети. Я роздивлявся образи угодників божих і порівнював їх з реальними людьми недавнього полюван-

ня. Ось обличчя в кучериках, з німбом над головою, чимось схоже на ображене личко князя. А ось чорт з таким хитрим і нахабним виразом, який я бачив тільки в Семена Чебурнова, коли він крутився біля графа Демидова. Точною фотографією смаглявого, горбоносого й вузьколицього осавула Улагая видався мені образ біблійного воїна із списом у руці. Спостерігати й порівнювати було цікаво, я крутився, витягував шию, щоб роздивитися погано освітлені стіни, і ця моя непосидючість впала комусь у вічі. Цей «хтось» докірливо подивився на мене. Пощастило перехопити погляд. Я так і скам'янів. Ясно-голубі очі на чистому білому личку, обрамленому локонами, що мали колір пшеничної соломи. Признаюся не без гріха, всі ікони в церкві одразу потьмяніли. Хто вона? Дівчина невдоволено, навіть сердито відвела погляд і ледь-ледь почервоніла.

Тепер уже не розпис цікавив мене. Я обернувся до дівчини й гіпнотизував її. Подивися, подивися... Краєм ока вона побачила це й одвернулася зовсім, розсердилася.

Мама легенько смикнула мене за рукав. Якусь хвилину я стояв спокійно, але незабаром знову звів погляд на дівчину. Як це я не бачив її у Псебаї? Хто вона, ця гінка й гарна незнайомка?

Коли ми виходили, я, звичайно, опинився позад неї, маючи намір заговорити. Але дівчина просто з паперті раптом завернула праворуч і через залізну хвіртку в церковній огорожі зайшла на кладовище. Іти за нею я не наважився й поплентав за батьками, озираючись і зітхаючи.

Питати у них було якось незручно, мама тим часом зиркнула на мене з великою цікавістю і раптом сказала до батька:

— Ти помітив, як виросла і якою гарною стала Данута Носкова? Чи ж давно бігала дівчинкою, в класи гралася, а зараз просто красуня!

— А я їй не бачив її,— відповів батько.— Вона в Псебаї мало жила, вчилася в Катеринодарі.

— А тепер сама вчить дітей у Лабінській школі та тільки в неділю і на празники приїздить до тітки.

— От її тітку стрічаю досить часто. Дуже постаріла, голова геть сива. А вона ж трохи молодша за мене.

Намагаючись говорити якомога спокійніше, я обізвався:

— Ця дівчина, про яку ви говорите, просто з церкви пішла на цвинтар.

— Там поховані її батьки, синку,— відповіла мама.

— Рано померли...

— Це трагічна історія, Андрійку. Ти вчився в Катеринодарі, коли тут сталося лихо, і міг не знати про неї. Данута зосталася сиротою, коли їй було вісім чи дев'ять років. Її виховала тітка, рідна сестра покійної матері.

— Дивне ім'я і прізвище...

— Вони з Чехії. Правильно треба казати не Носкова, а Носке, та людям тутешнім незвично, і тепер усі величають її Носковою.

Провівши батьків додому, я зразу ж вигдавав причину, щоб піти собі, і, звичайно, повернувся до церкви. Люди розійшлися. Синій

жакет дівчини я побачив крізь церковну огорожу. Не знаю, де раптом взялася така сміливість, але я спокійно зайшов на кладовище й зупинився біля хвіртки, чекаючи, коли Данута відійде від могили.

Вона сиділа, схилившись над сірою плитою. Волосся затуляло її обличчя, вона щось шепотіла, може, молилася. Минув якийсь час, дівчина підвелась, постояла й пішла стежкою до виходу. Я відчинив хвіртку.

— Спасибі,— ледь чутно промовила вона.

— Чи можна провести вас? — так само тихо запитав я.

Вона не відповіла, не подивилася. Я пішов за нею, трохи позаду.

Не обертаючись, вона сказала:

— Я вас не знаю. Ви приїжджий?

— А я щойно узнав, хто ви.

Знову мовчання. Розмова не клеїлася. Схоже, Дануті зараз не до мене. І ще їй було ніяково. Ми йшли нашою вулицею, і цікаві очі пильно роздивлялися нас обох. Звичайно, мало приємного, проте вона пододала ніяковість, окинула мене швидким, допитливим поглядом.

— Ви давно тут?

— Ціле літо. На канікулах.

— Але ж канікули скрізь закінчилися.

— Я їду у вівторок.

— Куди, якщо не секрет?

— До Петербурга, я там учусь. А ви?

Поминули наш дім, я навіть не глянув на нього.

— У мене тут тітонька, я в неї росла.

— Вона не гніватиметься, що я проводжая вас?

— Не знаю. Може..

І зупинилася, не хотіла, щоб я ішов далі.

— Дануто, — мовив я твердо, — о шостій я прийду сюди. Ви знайдете мене тут. Стану, як стовп, і стоятиму, поки не побачу вас. Хоч до ранку.

Вона якось довго, роздумливо подивилася мені в очі. І сама ж почервоніла.

— Який-бо ви...

Повернулася й пішла далі. Я стояв і дивився, дивився, дивився. Ні, не обернулася.

Вернувся додому неухажний, весь поринув у себе. Впав на ліжку, поклав руки за голову і втупив очі у вибілену стелю. Мама зазирає, нічого не сказала й причинила двері. Невдовзі за дверима став часто покашлювати батько. Схоже, образився. Лічені години до від'їзду, а я зачинився й не виходжу. Нарешті він не витримав і голосно сказав за дверима:

— Андрію, тобі треба одвести коня.

О, так, геть забув!

Через п'ять хвилин я був у сідлі і, стримуючи Алана, їхав на Козачий збір. Так називався плац за селищем, де знаходилися збройна комора, шорна майстерня, стайня. Там же й помешкання псебайського урядника, і учбове поле. У вікно Павлов побачив мене, вийшов у двір. Як і належить, я відрапортував, що прибув з полювання, що кінь і зброя в порядку, а сам відбуваю навчатися в столицю.

— Молодець, молодець, Зарецький! — Урядник накручував звислого вуса, дивився добродушно й весело. Бритолобий, червонощокый, з вираченими на все життя здивова-

но-наляканими очима, кремезний, Павлов не-
наче зійшов з відомої картини Репіна. Завзя-
тий у бою запорожець.

Він демонстративно добув подарованого
годинника й клацнув срібною кришкою.

— Скоро четверта. А на твоєму?

Я розвів руками: не захопив.

— Як це так, Зарецький! З таким дарун-
ком не можна розлучатися ні на мить. Га-
даю, князь сердечно задоволений нами. Чи
не дуже? Через Сьомку Чебурнова. Він у ме-
не досі з голови не йде. Зганьбив козачу гро-
маду.

Павлову дуже кортіло потеревенити. Він
жадав співрозмовника. А мені в голові тіль-
ки й було, що скоро четверта. Потім буде п'я-
та й шоста. Звідси додому добрих дві верст-
ви. Треба бігом, щоб устигнути пообідати,
поговорити з батьками про те, се і пів на
шосту бути вільним. Я виструнчився й ска-
зав:

— Прошу вибачити, пане уряднику, треба
лагодитися в дорогу, я дуже поспішаю.

— Ну, коли вже в дорогу... Іди, Заре-
цький. З богом. Повернешся, разом працюва-
тимемо, значить. Бувай здоровий, шануй
батьків.

Цілу дорогу я біг, борючись за хвилини.
Дома підганяв з обідом. Їв похапцем. Гово-
рив, аби не мовчати, і дивився більше на
стінний годинник із зозулею, яку пам'ятав,
мабуть, років з трьох, ніж у свою тарілку.
Дивно, але мама не копилила губів і не чи-
тала нотації, як треба поводитися за столом.
Батько кілька разів запитував про Шільде-
ра. Я збрехав, що той наказав мені передати

привіт і що він одержав генерала. Та про випадок на льодовику змовчав: тоді почалися б нескінченні розпитування і я б не вбрався вчасно.

— Ти далеко? — запитала мама, коли я заходився переодягатись.

— Пройдуся,— непевно відповів я.

— Скоріше повертайся, синку, хоч подивимося на тебе.

Без чверті шоста я вже тупцював на тому самому місці, де ми розійшлися з Данутою. Півгодини чекання, аж поки я побачив її в густих синіх сутінках, видалися мені ледве не цілим високосним роком.

Чому я раптом виявився таким настійливим? Досі не помічав за собою нічого подібного. Навпаки... І як сталося, що ця сильна, спокійна й сором'язлива дівчина за кілька лічених годин стала для мене центром тяжіння, надій і сподівань?

Данута ішла й соромливо озиралася навсбіч. Вона накинула на плечі темну оксамитову жакетку із складками, наділа шапочку такого ж кольору. Усе їй було до лиця, все прикрашало. А коли підійшла, сказала просто:

— Ось і я. А чому прийшла, не знаю.

Не торкаючись одне одного, ми пішли серединою вулиці, мовчки дійшовши згоди, що маємо якнайшвидше вийти на берег протоки, до містка, а може, й на росяний луг за містком: там не було цікавих очей.

— Чого ви мовчите? — спитала Данута.

— Думаю про вас. Знаєте, у мене лишився тільки один день. Понеділок. І все. У вівторок поїду. До наступного червня.

Вона дуже пильно подивилася на мене:

— А тоді?

— Повернуся працювати лісничим і егерем ловів. Я вчуся в Лісовому інституті. На останньому курсі.

— Ото дивно! — задумливо обізвалася вона.— Працювати разом з Улагаям...

У її словах звучало щось тривожне.

— Ви знаєте Улагая?

Вона кивнула. І жодного слова більше. Я пригадав, що Данута, як і він, у Лабінську. Вони не могли не зустрічатися.

— Він мені не подобається,— швидко мовив я.

Данута промовчала.

— Він холодна й жорстока людина.

Знову ніякої відповіді.

— І не любить нікого, окрім себе. У цьому я переконався за дні перебування в ловах.

— Ви гадаєте, я не здатна розібратися в усьому цьому сама? Знаю, знаю, знаю. Ну то й що?.. Погляньте краще, як таємниче й холодно світяться Шахани...

Вона легенько пересмикнула плечима. Долиною Лабенка з гір накочувався вітерець, настояний на сніжниках. Щербатий місяць ледь висвітлив білий хребет з дивним іменем «Сніговалка». А ближче до Псебая, по той бік долини, гордо здіймалися в небо дві кам'яні голови Шаханів. Дика краса оточувала нас. І молода ніч.

— Мені доводилося лазити на ці Шахани ще коли був хлопчаком,— сказав я не без похвальби.

— Ви часто бували в горах? Там...— Вона

показала на хребет біля потемнілого горизонту. Білі зубці вершин зараз висвітлювалися на тлі неба.

— Щороку, коли тільки приїздив на канікули.

— А я боюся цих гір.

Неважко здогадатися чому. Трагедія її батьків сталася, як мені відомо, в горах.

— Чому ж ми не бачились? Адже я теж була тут улітку.

Чи ж міг я сказати, що дівчиськами не цікавився? А вона зовсім недавно була дівчиськом; може, бігала отут з ватагою верескливих, цибатих ровесниць. Я знайшов інше пояснення:

— Коли мені виповнилося чотирнадцять, я вже ходив на табірні збори, брав участь у військових ігрищах, а то забирався з хлопцями на тиждень-другий у гори. Тому й не бачилися.

— Щасливий! — Вона зітхнула.— Чом я не народилася хлопцем!

— Дуже добре, що ви така, яка є.

Вона промовчала.

Ми все ще стояли на містку, руки наші лежали на вологих і холодних дерев'яних поручнях. Унизу лизала каміння чорна вода. Вона наспівувала свою одвічну, нерозгадану пісню.

— Не їдьте,— тихо мовила Данута.

— Не можна.

— Розумію.

— Ви не забудете мене?

— Мабуть, ні. Ні!

Теплом і радістю повіяло від її слів. Спокійний, сповнений гідності й надії голос Да-

нути допоміг мені впоратися з тугою, що раптом почала напливати.

— Як усе дивно, так раптом...— Вона мовила це злякано.

І тут я подивився на себе ніби збоку. Та й справді дивно: удень вперше зустрів її, а увечері — побачення. Таке відчуття, начебто давно й добре знаємо одне одного. Як воно так буває? Чому?..

— Даруйте мені,— сказав я.—Щось справді «раптом»... Не гнівайтесь, ви вірите в долю?

Данута кивнула й осміхнулася.

— Не забудете написати, Андрію?...

Вона знала моє ім'я!..

— Щонеділі писатиму!

— Ну, хай не так часто, щоб не на шкоду справам. Але пам'ятайте, ваших листів я чекатиму. І відповідатиму на них.

У мене завмерло серце, я захвилювався. Вона ступила назад і простягла руку. Ми так і пішли — рука в руці. Данута пришвидшувала ходу, поспішала.

— Уже пізно. Ви знаєте, тітонька тепер дуже хвилюється. Я пішла на півгодинки, а ми он як довго...

Справді, біля ганку стояла, прислонившись до різьбленого стовпчика, її тітка. У неї на плечах була велика тепла хустка. Я привітався.

— Знаю, знаю. І ваш тато знаю, давно знаю, і ваш мама..

Данута говорила чистою російською мовою, а от її тітонька так і не змогла впоратися з вимовою. Акцент і неправильно сказані слова одразу виказували в ній чешку.

Данута пригорнулася до старої жінки. Тітонька Емілія дбайливо напнула на неї хустку. Ми постояли ще якийсь час. Здається, вони дуже любили одна одну. Тітонька Емілія по суті була Дануті матір'ю.

Я став прощатися. Данута виковзнула з-під хустки.

— Дві хвилини, тітусю, — попросила вона.

Ми відійшли й зупинилися близько одне навпроти одного.

— Завтра — коли? — запитав я.

— Приходьте до нас. Не бійтеся. О шостій, гаразд?

Вона наблизилася до мене усміхнене обличчя, крутнулася, і через мить я лишився біля будинку сам.

Ішов вулицею і стримувався, щоб не загорланити на повний голос якоїсь пісні. Так високо піднеслася моя душа.

Перед сном до мене зайшла мама.

— Сподобалася? — хитро спитала вона.

Я тільки кивнув. Мабуть, у мене все-таки було дуже щасливе обличчя. Мамині очі зложніли, вона сказала «на добраніч» і тихенько причинила за собою двері.

3

Удень, коли вже знайшов чоловіка, який зголосився відвезти мене й ще одного пасажира на станцію Армавірську, я раптом на вулиці зіткнувся з Семеном Чебурновим.

Ішов він поважно, навіть гордо в своєму новенькому картузі й у нових святкових чоботях офіцерського фасону. Нахабні очиці його спритно обмацали мій поношений кос-

тјом, збиті черевики. Чебурнов порівняв — і лишився задоволений.

— Здоров! — кинув він з явним викликом. — Ти, Зарецький, певно, думав, що Семен скисне, так? А Семен не з тих. Хоч і зазнав кривди від княжої сваволі, та мужик він діловий і сухий з води як-небудь вийде. Ти годинника одержав? Ну й що з того? Зате я грошенята гарні гребонув, обнови собі справив, жінці також. Будинок залізом укрит. Цей дурник, Сан-Донато, на ранок витверезів і плакався мені, п'ятдесят цілкових сипонув за кривду. І ще управителя вмовив, щоб з місця не рушив. Отак-то вийшло. А ти, значить, тепер у нас зубрів охоронятимеш? Не заздрю, щиро скажу, бо з Лабазаном неодмінно на цій стежі зіткнешся, а в нього око гостре, мушку через проріз добряче бачить. Запам'ятай, як друга застерігаю. Не стій йому поперек дороги. Хай ці зубри самі...

— Виходить, тебе в єгерях лишили? — здивовано перепитав я, коли балакучий Семен зробив паузу в своєму довгому монолозі.

— А ти як гадав? Без Чебурнових і лови не лови. Нині ми з братухою, з Ваньком, удвох. Наш обхід біля Білої, заходь коли-небудь, посидимо, чачею посмакуємо, мені черкеси іноді підкидають. Гарна самогонка.

І пішов, не попрощавшись, своєю дорогою, в новому картузі на гордо задертій голові. Начебто й не його зганьблено, здавалося, що він навіть поваги до себе набув.

Того дня двічі, начебто ненароком, я проходив вулицею, де жили Носкови, але нада-

ремне. У їхньому будинку панувала тиша, вікна були завішені. У мене зацеміло серце: невже вони поїхали в Лабінську? Час до шостої тягся страшенно поволі.

Я знайшов оселю Телеусова в Псебаї. Єгер сидів з Кожевниковим, чаювали, різалися в «дурня», одне слово, відпочивали перед новою поїздкою в гори. Мені зраділи, посадили. Зав'язалася розмова. Я сказав, що завтра їду. А потім, начебто між іншим, запитав, чи не був хто з них свідком трагедії з колишнім управителем ловів Носке та його дружиною.

Обидва єгері одразу посерйознішали. Телеусов кивнув у бік товариша:

— При ньому було, при Василеві Васильовичу.

Широкоскулий, зарослий волоссям і з першого погляду страшнуватий Кожевников одвів очі, сказав:

— А все штуцери винні, оті старовинні рушниці. Тоді гвинтівок у нас ще не було, хоча вони й зразка 1891 року, ми ходили із штуцерами. Важкі, незручні, ствол довжелезний. Носили їх через груди — не так давить плече. Ну й покійний Носке, Франц Францович, коли ходив у гори, також чіпляв через груди. Він молодий був, здоровий і сміливий. Усе сам та сам. Дисципліну тримав, порядок любив.

— Звідки ж він, як попав у лови? — запитав я.

— Великий князь чомусь усе більше чехів, а то й австріяків освічених на цю посаду брав, із Австро-Угорщини, значить, котрі. Вони добре знали і ліс, і звірину, в універ-

ситетах навчалися. Спершу папаша Носков управляв, Франц Йосипович, я при нім і в єгері пішов, а потім уже його син, Носке, ми його Федором звали. Ну ось, якраз він, молодий тобто, поїхав на батьківщину по дружину, привіз її у Псебай, молоду, красиву й також спритну, сміливу. Дочка у них вже тоді була, вона нині в Лабінській живе, діток там навчає у школі. А з дружиною ще й сестра приїхала, старша, Емілією звати. Твої батьки знають її, вона недалеко від вас живе. Так... Отож незабаром він лаштується в гори, а дружині цікаво, звичайно: візьми та й візьми з собою, хочу на світ з височини подивитись. А він і взяв. Вирішили вони піднятися на ближній хребет, що за Чорноріччям, Гольним зветься, у нього вершина — лиса, в скелях уся, а підходи, хоч і круті, зате з гарною травою. Я з ними ішов та ще троє наших. Ми якраз з лісу вийшли — і вперед, а Носке з дружиною відстали трохи. Вона в сукні такій, усе на поділ собі наступала, сміялася, бентежилась. А він, звичайно, допомагав їй, за руку тяг, де круто, і теж сміявся; загалом весело йшли. На ній черевички шкіряні, а така підошва, сам знаєш, не для гірського луку, сковзається, як на лижвах. Управитель і штовхав її, і за руку вів, а вона падала, до сліз сміялася. По-святковому якось до смерті йшли. Я зупинився, дивлюся згори, бачу — у нього штуцер через груди і стволом донизу; тільки подумав, чи не спуститися мені та не взяти рушницю, а він у цей час обернувся до дружини, щось сказав, руку простяг і раптом посковзнувся сам — та на спину. Штуцер прикладом — об

камінець, а стволом ледь не в обличчя їй. І тут грякнуло. Ми ще не збагнули, що там скоїлося, а вона покотилася вниз, і вся голова чорна від крові. Носке дико закричав — та за нею. Схопив, обійняв. І втратив свідомість. Треба ж отак, куля просто в голову. А вага тієї кулі дев'ять золотників. Розумієш, що сталося?..

Василь Васильович замовк, заходився закурювати, і я побачив, як тремтіли його пальці.

— Поки загорнули її та спускати почали, управитель опритомнів; бачу, очі його дикі, швиденько штуцер перезарядив і приставляє, щоб себе, значить, порішити. Я до нього. Забрали рушницю, руки зв'язали, бачимо — не при своєму розумі чоловік. Воно й звісно, де тут розум той буде. Отак і вирушили назад. Туди із сміхом, а назад — з горем і кров'ю.

Уночі, дома у них, варту несли по черзі. Дочку малу забрали, покійницю баби порають, черниці прийшли заупокій читати. А управитель наш став якийсь на диво спокійний. Замкнувся в своєму кабінеті, бачимо у вікно: то сидить і пише, папери розбирає, а то втупиться в одну точку і як бовван — не змигне. Міркуємо, кепське діло, а як підійти? Не відчиняє. Ну так воно й сталося — погано. Над ранок узявся листи заклеювати, князеві один, дочці, Емілії також. Усе, що треба, зробив, вийшов, покійницю поцілував, без сліз, суворо, потім до дочки пішов, посидів, Емілію обняв. А потім знову повернувся до кабінету, добув із шухляди револьвер і спокійно так сунув собі в рот, щоб напевно, значить... Ховали обох зразу. Ютнер на похоро-

ни запізнився. Поклали їх на цвинтарі, біля церкви. Ти, може, бачив там кам'яну плиту з хрестом... Отакі-то справи, Андрію. Страшні...

Ми довго мовчали. Справді страшно.

— А дочка Носкова гарненька виросла, — мовив Олексій Уласович, — я вчора бачив її. Наречена та й годі! Тут чутки пішли, буцімто Улагай, лісничий наш скарбовий, біля неї упадає, надію має, чи що...

Мене так і штрикнуло в серце. Ну нащо, друже мій, ти сказав ці слова?!

Мабуть, я дуже на обличчі змінився, бо єгері презирнулися, навіть якось налякано. А я рвучко підвівся — і до дверей. Навіть не попрощався. Пішов. Точніше, втік.

Сновидою блукав я селищем і вже вагався: а чи варто йти до Данути, зустрічатися... Може, поїхати, не побачившись, забути, поки ще можна. Але чи можна?

Усе-таки я пішов постукав, коли ще й п'ятої не було. Ніхто не відповів. І тут бачу, виходить Данута з повітки, в мокрому фартусі, обличчя розшарілося, волосся хустинкою підбране. Побачила, зраділа — і до мене:

— А ми з тітонькою капусту січемо-солимо. Ходімо, допоможеш.

І потягла. Просто сяс, стрибає, така щаслива, розпашіла від роботи. У мене від серця відлягло.

Я заходився орудувати сікачкою, переставив діжки, поліз у погріб по яблука. Данута також за роботою, все у неї виходить, і жарти тут, і сміх, то зачепить мене, то поверне, то вбік потягне. Завертіла зовсім. Тітонька

Емілія тільки усміхається, потім кудись ви-йшла, залишила нас самих.

Данута вже переді мною, дивиться в очі і щиро так запитує:

— Що сталося? Чому ти такий? Кажі!— і не помітила, що на «ти» перейшла.

— Улагай. Мені сказали...

— Якби він, то нащо було мені виходити вчора? Чи ти гадаєш...

— Ти залишишся тут з ним, а я далеко.

— А що робити? Тікати? Так, залицяється. Але що з того?

— Боюся, Дануто...

— Ну й дарма. Ти вірити повинен, коли... О господи, та чого ми про це! Дурниця якась! Боляче робиш і собі й мені.

І стільки чистоти, переконливості було в її словах, що я не встояв. Ми обнялися. Данута м'яко поклала руки на мої плечі, засміялася щиро, по-рідному, я, мабуть, міг би поцілувати її, але вона прошепотіла: «Ті-тонька!» — і відсахнулася.

Додому я повертався в темряві. Була година дев'ята. Біля нашого ганку жевріли вогники цигарок. На лавці сидів батько, а поряд — Керім Улагай. Вони курили й статечно розмовляли.

Улагай підвівся. Він був вищий за мене, але тонший. Ми стримано привіталися. Батько просто запитав:

— Де так забарився, синку?

— У Носкових,— не без виклику відповів я.— Капусту солили з Данутою.

Мое зізнання, мабуть, дуже вразило Улагая. З вікон світло падало скупе, та було видно, що осавулові очі спалахнули, як у

кішки. Він стиснув губи, рот його перетворився на тоненьку смужечку. Так ми дивилися один на одного цілу хвилину, а батько — на нас обох, дедалі більше дивуючись і непокоячись.

Улагай холодно сказав:

— А я якраз іду до неї.

— Пізно, вона тепер спить.

— І все-таки піду. Добраніч!

Він чітко повернувся й пішов геть, гнучкий, високий, певний у собі. Я ступив був, щоб іти за ним.

— Зачекай,— зупинив мене батько. — Сядь біля мене.

І коли я сів, він обійняв мене за плечі. Тут я відчув, що весь тремчу. Не від холоду, звичайно.

— Заспокойся, сину мій. Не треба так... Не думали ми з Софійкою Павлівною, що за оці короткі години може щось статися. Усяке буває. Ти повинен зрозуміти: Улагай небезпечний суперник. У нього — влада. У нього зв'язки. Він жорстокий.

— Поступитися? — крізь зуби процідив я.

— Ти погано зрозумів мене, сину. Просто треба бути гіднішим і кращим за нього. Завжди. Скрізь. Щоб вона зрозуміла й сама зробила вибір, якщо до цього дійде. Поступитися просто, коли не любиш, коли то молоде баламутство. Але тоді нам з матір'ю важко зрозуміти...

Я нічого не міг відповісти батькові. Сам не знав, чи можна нашу розмову з Данутою вважати достатньо серйозною. Данута добра, ласкава, лагідна. І все? Все!

— Тоді будь мужчиною, сину,— сказав

батько, зрозумівши, про що я думаю.— Вір і не забувай. Захисти, якщо вона в небезпеці. І настане час...— Батько замовк, став запалювати цигарку, тручи сірник за сірником.

По той бік вулиці, намагаючись триматися ближче до тину й кущів, де тінь, так само суворо й велично піднявши голову, ішов — тепер назад — осавул Улагай. Побачення не відбулося.

У мені все миттю обм'якло, розслабилося. Ось коли я відчув, у якому неймовірному напруженні я був останні півгодини.

— Ходімо, тату. Тобі час спати.

— А тобі ще складатися. Іздовий буде о шостій, постарайся виспатися.

За двадцять хвилин до шостої, одягнений по-дорожньому, я біг уздовж темної вулиці з палким бажанням хай не побачити її, то хоча б попрощатися з її домом, ганком, на який ступає її нога.

Данута стояла біля воріт, куталась у знайому тітоньчину хустку.

— Я загадала,— промовила вона з лагідною домашньою усмішкою,— якщо ти прийдеш, то все буде гаразд.

— Як же я міг!..

— Поцілуй мене,— попросила вона і навіть не озирнулася.

Ми поцілувалися, як діти, стуленими вустами. Вона невміло, на мить пригорнулася до мене.

— Щасливої дороги. І не забувай. Пиши.

Я пішов, потім побіг, Озирнувся — Данути вже не було.

Тільки пізно вночі, стомлені, запылені, ми дісталися станції. В дорозі я кілька разів провалювався у дрімоту, і мені привиділася Данута, потім бачив маму у хвилини прощання — як вона обняла мене, як шепотіла щось безладне, а сльози так і котилися по її блідому, постарілому обличчі. І батька бачив, сивовусого, згорбленого. Уранці, виряджаючи мене, він чомусь надів свій парадний мундир, проте мав вигляд у ньому ще жалісніший. Серце стислося.

Як багато мене єднало з рідною оселею, з Псебаєм!..

На вокзалі я вже не міг заснути. Сидів у бруднуватій крихітній залі, де ослони й навіть стіни пропахли карболкою і чимось паровозним. Здогадався піти на телеграф і дати Сашкові Кухаревичу депешу: «Іду. Зустрічай».

Над ранок, у темряві, підійшов неспішний сонний поїзд. Вікна зелених вагонів байдужо чорніли. Почалася звичайна хапанина, люди штовхалися, сварились. Я знайшов свій вагон, убгався з речами, довго стукав у двері купе, поки відчинили. Вибачився, заліз на верхню полицю, там, скоцюрбившись, роздягся і тільки-но торкнувся головою крихітної подушки, провалився в чорну порожнечу.

Поїзд потяг мене на північ.

З а п и с   д р у г и й

Студентське життя.— Знайомство з зоологами.— Данутині листи.— Несподівана зустріч.— Поряд, але не разом.— Освідчення.— Зустріч у театрі.— Що сказав Шільдер.— Сашкове зізнання.— Ми ідемо додому.— Весілля.— Розлука

1

Сашка Кухаревича я побачив у юрбі тих, що зустрічали, з вікна вагона. Він височів над усіма. Козацький світлий чуб, що вибився з-під кашкета, скидався на вітальний прапорець, сколошканий петербурзьким вітром. Мій товариш витягся ще на стільки ж, на скільки й схуд.

З вагонних східців я потрапив у його міцні обійми. Він поставив мене на землю й кинувся по речі, тільки запитав, чи є там сало з часником. Далі Сашко вже цупив кошик і саквояж до візника. Він завжди й скрізь поспішав.

— Ти що? — здивувався він, коли я запитав, нащо нам квапитися і кого доганяти.— Через п'ятдесят хвилин лекція Рузького, треба встигнути додому й на цьому ж конику мчати в аудиторію. Розледачів, любий друже! Хутчій, хутчій! Ти не подаруєш собі, якщо запізнишся на цю лекцію!

Таких зібраних і спраглих до знань людей я ще не стрічав. Кухаревич з першого курсу дивував усіх нещадною експлуатацією своїх сил і можливостей. Уже зранку в його рукаві завжди був писаний план — що, де і коли належить за день зробити. Щотижня

він носив з собою нову книжку — від спеціальних підручників до Шопенгауера й Маркса. Скрізь і всюди знаходив нових співрозмовників, погляди яких схвалював або відкидав, залежно від того, відповідали вони, ці погляди, його власним вимірам життя чи ні. Кожного дня він проживав, як мені здавалося, по два дні, якщо не більше. Зате в інституті не було начитанішої, обізнанішої людини за Кухаревича. Викладачі побоювалися його складних, а подеколи й небезпечних запитань. Він не розділяв науки й політики, і, мабуть, через те в лихоліття після подій 1905 року ми не раз у нашій кімнаті з огидою виявляли сліди безсоромних обшуків. Він був досвідчений, і якщо вів пропаганду, то вміло. До того ж його походження не викликало підозри: родом з Катеринодара, син козачого офіцера, власника великої майстерні на Дубинці, що постачала Військо Кубанське сідлами, зброєю, шорним причандаллям. Він належав до категорії мислячих людей, увесь час шукав, аналізував і вибудовував світогляд, який був явно соціалістичним. Після неодноразових сутичок з батьком Сашко змушений був працювати, позбавлений підтримки сім'ї. Де він тільки не підробляв, аби не втрачати своєї незалежності! Розвантажував ночами баржі в порту, готував гімназистів, лагодив бруківку на Невському, ставив декорації в театрі, побував у білоруських лісах, де влітку працював лісником.

Можна було дивуватися, як тільки його вистачало на все зразу, як витримував він постійне перевантаження. Жити з ним було клопітно й радісно. Він вів за собою.

Коли ми нарешті приїхали додому, Сашко найперше відбатував собі шматок домашнього сала з хлібом, схопив зошита, тицьнув мені папку з підручниками й підштовхнув до виходу. Прольотка чекала нас і покотила до інституту. Дорогою він наказав:

— Розповідай. І не з п'ятого на десяте, а детально й послідовно. Передусім скажи: ти спростовуєш чутки про службу у великого князя?

— Ні, це суцзя правда, Сашко.

Він перестав жувати. А я заходився розповідати все, як було.

Вислухавши мене, він подумав і рубонув повітря долонею:

— Так! Зрозумів і прийняв. Що лісничий, що зоолог — охоронці природи. А це потрібне й варте уваги діло. Зубри — тим більше. А що князь, то не вічно ж...

І затнувся, подивився на візника.

Навіть коли ми йшли по сходах до аудиторії, він не давав мені мовчати, запитував і слухав, знову запитував, увесь час зазірав у вічі, буцімто вони, а не мова, постачали йому найточнішу та найправдивішу інформацію.

Почувши нарешті плутану розповідь про знайомство з Данутою і про наше прощання, він просто запитав:

— Кохання?

— Атож,— так само коротко відповів я.

— Так! Зрозумів. Твоя суто особиста справа. Тепер вечорами ти вилежуватимешся на ліжку і з блаженною усмішкою мріятимеш про неї, а вночі тебе не відірвеш від листів, які довго й багато писатимеш, або читати-

меш рівновеликі послання з Псебая. Данута... Цікаве ім'я, в ньому вчувається ціла музична гама. Ну, а тепер годі спогадів, слухавмо професора, відомого мірмеколога.

Лекція, загалом, виявилася ординарною: професор розповідав про сучасну програму збереження лісів, перемижовуючи нове з відомими нам істинами. Та коли він почав говорити про мурах і вперше подав нам мурашник як суспільство «біжучих клітин» єдиного організму з чітким розподілом функцій між особинами і спільною цілісною «свідомістю», назвав мурах «суспільними комахами», ми були вражені. Професор закінчив лекцію словами Чарлза Дарвіна: «Опис звичаїв і розумових здатностей мурах гідний великої книги» — і дістав цілком заслужені оплески.

— Звичаї... Розумові здатності... Клітини суспільства... — мурмотів Сашко, коли ми вже стояли в коридорі. — Ну, а коли спроектувати на людське суспільство? Гм!..

Він довго був замислений, гмикав, очевидно, обмірковував про себе якісь потаємні думки, знизував худими плечима, та нарешті повернувся у реальний світ, згадав про мене й вигукнув:

— А це здорово, Андрію! Я кажу про зубрів... Таке благородне діло — зберегти рідкісного звіра! І за це благородне діло — парадокс! — тобі ще платитимуть жалування з великокняжої скарбниці. Справді, мені здається, що твій Ютнер голова! Та чи надовго його стане з двоєдиним планом? І як ти сам впораєшся? Можеш пишатися такою незвичайною справою. Зубри... Цього літа

я мав нагоду побачити живих зубрів. Поряд з тим лісництвом, де я працював, починалася знаменита Біловезька Пуща, а там, щоб ти знав, царські лови, досить пильно охороняються. Зубри ходять вільно. Ми з тамтешнім лісником вистежували їхні кормові путі-доріжки. Пощастило побачити звіра геть зблизька. Найкрупніші ссавці Європи. І всього їх лишилося... в Біловезькій Пущі та на Кавказі. Двоє місць. Дві цятки на земній кулі. Це для тебе новина? Чи вже ти знаєш?

На сором собі, історії зубрів я не знав. І сказав, зізнаючись у цій прогалині:

— У мене лист управителя ловами до зоолога Петербурзького університету Володимира Михайловича Шимкевича. Попрошу, щоб допоміг мені.

— І правильно зробиш. Послухай, давай сходимо разом, га? Я теж хотів би дізнатися про дещо... Але як ти впораєшся із зубрами сам? — раптом запитав він.

— Я не сам. Серед єгерів є дуже гарні люди. Що зубри досі цілі — то їхня заслуга. Та й інша звірина плодиться й множиться не без єгерського піклування. Аби ти бачив, як вони люблять природу, навіть поклоняються їй!

— Ну, тоді... — Він примружився. — А ти?

— Що — я?

— Справжня любов до природи — це все життя. До решти! А як же Данута?

— Зрозуміє й допоможе.

Кухаревич зітхнув, і в тому зітханні я вчув сумнів. Я знав, він був противником сімейного життя, вважав, що сім'я є завадою

для людини, яка прагне пізнати істину, або одержимої якоюсь ідеєю.

Вже другого дня Сашко поклав мені на стіл грубенький перший том «Життя тварин» Альфреда Брема, який щойно вийшов під редакцією Лесгафта.

— Для початку. Популярний виклад. Гризи.

Легко й просто я знов увійшов у студентське життя. З'ясувалося, що надолужувати прогаяне мені доведеться недовго: група недавно повернулася з Рощина, де проводила практичні заняття в Петровському лісі. П'яти повних вечорів мені вистачило, щоб прочитати докладні й точні Сашкові конспекти та кілька розділів з підручників. Пощастило знайти час і для першого листа в Лабінську, розміром трішки меншого за «Капітанську дочку», і кількох заспокійливих сторіночок для батьків.

А там Сашко зник на цілий день. Таке з ним траплялося, але він ніколи не казав, де був, хоч я й здогадувався, що товариш зв'язаний з марксистським гуртком. Одне слово, в університет мені довелося їхати самому.

Володимир Михайлович Шимкевич, людина літня, обважніла, з великорозумним високим чолом, прийняв мене ввічливо, вислухав, потім узяв Ютнерового листа, прочитав і здивовано звів брови:

— Охороняти зубрів у великокняжих ловах? Там, де звіра розводять, щоб убивати задля втіхи? Від кого ж ви збираєтесь охороняти зубрів?

— Від тих, хто хоче їх убити.

— Не розумію. Ви єгер, так? Отже, мисливець, стрілець, ваше завдання — повести високопоставленого гостя на дичину, на зубра в тому числі.

— Не зовсім так, — заперечив я. — Моє завдання — рятувати зубра. За останній наїзд мисливців Кавказ утратив тільки одного зубра.

— І це завдяки старанню Ютнера?

Напевно відповісти я не міг, просто сказав, що в ловах достатньо людей, які готові захищати природу й зубрів.

— Щасливе для мене відкриття, юначе! Я ладен, чим тільки зможу, допомагати вам, — схвильовано заявив зоолог.

Цей предобрый учений ще цілу годину розпитував мене про Кавказ, Ютнера, про єгерів. Потім повів до бібліотеки і для початку дав цілу в'язку книжок, про які я й уяви не мав. Він запросив мене по можливості відвідувати лекції на його кафедрі, університетський музей, бібліотеку.

— А Ютнерові я напишу, не гаючи часу, — мовив уже на прощання. — Ви коли в рідні краї?

— Після закінчення курсу, в червні.

— Річ у тім, що на Кавказ знову збирається Микола Якович Динник, великий знавець тамтешньої фауни. Дуже раджу побродити з ним у горах. Узнаєте багато потаємного, надзвичайно цікавого.

Я обіцяв зустрітися з Динником.

Сашко був дома. Схоже, він щойно з'явився; був схвильований, очі його палали.

— Слухай, — раптом сказав він притише-ним голосом, — давай домовимося: якщо хто

тебе запитає, скажеш, ми разом ходили в університет.

— Гаразд, але ти міг би пояснити...

— Потім, потім!

І сів за книжку, обхопивши долонями голову, мовби відгороджувався від усього світу.

На щастя, ніхто ні про що мене не питав. І Сашко начебто забув, що хотів пояснити. Друге своє життя він приховував навіть від мене.

Тепер ми змагалися з ним у посидючості й у тому, хто більше проковтне книг. Признаюся, що чим більше я визнавав нового, тим далі розсувалися для мене горизонти зоології, по суті поки що невідомої мені науки. Вперше ясно я зрозумів, що знання не мають і не можуть мати меж. Як нема і бути не може кінця в самого життя.

Пролітали дні, тижні, місяці.

2

Листи...

На перший мій лист Данута відповіла так:

«Чи ти знаєш, що тепер я ненавиджу дороги? Як побачу битий шлях або путівець, то й ловлю себе на думці, що це вони винні у нашій розлуці,— по одній з них поїхав ти.

Що розповісти про своє життя? Щоранку в холоднуватому класі я збираю тридцять учнів, і ми з ними починаємо говорити про грамоту, про їхнє майбутнє, про місце в житті. Допитливі дитячі оченята займаються великою жадобю пізнання. І тоді я їм читаю,

і тоді вони самі вдивляються в друковані знаки, осягаючи таїну складання звуків у слова й поняття. Ти б тільки почув, з якою душевною радістю Марійка, Федько або Клання вперше читають, затинаючись і повторюючи слова: «Встань раненько, не лінись, милом вимийся, утрись, хто не митий і брудний, той завжди усім смішний...» І я радію разом з ними, а після уроків іду в дім, де живуть ті самі Марійка, Федько або Клання, щоб разом з їхніми батьками ще раз пережити цю мить народження людини свідомої.

І вільний час я маю, та намагаюся нікуди не ходити, розмовляю з господарем Федором Івановичем Крячком, у якого квартирую; читаю, вишиваю і все думаю про тебе: що ти робиш зараз, де знаходишся, з ким говориш? Я навіть розмовляю з тобою, придумую за тебе слова й думки. У суботу, зразу після уроків, я їду до тітоньки. Часто по-тай, щоб уникнути набридливої пропозиції відомого тобі чоловіка скористатися його прольоткою, його добрими кіньми.

У тітоньки я відпочиваю безтурботно й щасливо, як пташеня під крильцем матінки. Буває, у неділю йду до Софії Павлівни, ми обідаємо з твоїми славними старенькими, і Михайло Миколайович дістає уважних слухачок, яким він докладно оповідає про останні роки шаленого Шаміля.

Чому наша пошта іде так повільно? Вісім днів до тебе. Вісім — назад. Знову винні дороги! Дороги — розлучниці. Дороги, здатні вкрасти навіть надію...»

В одному з листів я поділився з Данутою новинами, почутими на лекціях, розповів

про здивування зоолога Шимкевича, коли між нами зайшла мова про збереження зубрів. Вона мені написала:

«Андрійку, я так розумію твого нового вчителя, зоолога Шимкевича! Люди здавна вважають, що полювання, взагалі нищення звірів і птахів— байдуже, задля їжі чи розваги, або просто як данина якійсь там первісній пристрасті,— є частиною захопливого життя, азартом, без якого це саме життя збіднюється. А тут раптом якісь службовці в Кубанських ловах ставлять перед собою протилежне, досить дивне з першого погляду завдання: зберегти звірів, передусім зубра, не допустити полювання на цю тварину. Є чого дивуватися!

Твоя правда, дуже тривожно, що зубри лишилися в Європі тільки в двох місцях. Що б там не було, але твоя згода віддати свій труд на збереження цього звіра викликає у мене велику гордість. Благородна справа. Доля познайомила мене з людиною, яка прагне славної мети: зберегти для нащадків реліктових тварин. Стати охоронцем природного дива. Знаєш, я горда за тебе!

Коли я висловила деякі з цих міркувань відомому тобі чоловікові (він усе-таки нав'язався до мене в гості, прийшов на лабінську квартиру, і ні я, ні господарі не могли завадити цьому візиту),— так от, коли я розповіла про це, він прищулив погордливі очі і процідив крізь зуби тільки одне слово: «Утопія». Чув би ти тільки, як він це сказав! Сперечатися з ним я не стала, бо це б забрало багато часу, а мені хотілося, щоб він швидше пішов.

Завжди з хвилюванням, розмірковуючи, тішачись, лякаючись чогось і сподіваючись, я читаю твої листи. І все-все бачу, а не тільки те мале, що знаходжу в рядках. Бачу тебе, твоє обличчя, коли ти в аудиторії, твоє обличчя над книжкою, твою усмішку в гурті друзів. У вас, у столиці, є, певно, фотомайстерні. Ну, звичайно! Пришли, будь ласка, свою фотографію. Пришли!»

Я читав і перечитував листи від Данути й лічив дні до нашої зустрічі. Сто сорок днів. Уже настав заметільний лютий, за вікнами тонко й сердито наспівує вітер, кидає в скло пригорщі снігу. Сто сімнадцять... Над Петербургом дедалі частіше проглядає сонце, і тоді все сяє: вулиці, вікна, шпилі, пам'ятники, сама Нева. Весна, зіткана із світла. Сто три дні... Нарешті менше ста!

Працюю щодня з ранку до півночі. Усі вечори віддаю зоології. Уважні шефи мої добирають для мене літературу таким чином, щоб я засвоював курс науки в межах програми для університетських студентів-зоологів. Навчання в Лісовому інституті йде своїм звичаєм, тут особливих труднощів немає.

Починаючи новий лист Дануті, я так і пишу: «Лишилося дев'яносто шість днів». Коли вона відповідає, то приписує: «Лишилося вісімдесят сім і ще дорога до Псебая...»

І раптом відбувається щось незрозуміле. Немає листів. Перестали надходити. Три, п'ять, дев'ять днів. Нема й нема. Я посилаю додому депешу, сповнену тривоги. Таке саме послання йде на адресу тітоньки Емілії. Мовчання тим більш незрозуміле, що останній

лист Данути був бадьорий, веселий, вщертъ сповнений ніжності й надії.

Сашко переживає разом зі мною. Щоранку він придумує більш-менш прийнятну версію, ми обговорюємо її і спростовуємо. Щось сталося. Але що?

Терпіння моє вичерпується. Одного дуже розпачливого ранку я кажу Сашкові:

— Іду в Псебай. Я повинен знати, що там. Отак жити просто не можу.

Закінчувався березень, до екзаменів два місяці, будь-яка перерва в заняттях може зле обернутися, але я втішаю себе думкою, що поїздка забере щонайбільше два тижні. Окрім того, я ж можу вчитися у вагоні поїзда, і взагалі... Хоча коли бути щирим, мені зараз не до навчання й тут, не те що в поїзді. Проклятий осавул не виходить з голови!

Після лекцій прошуся на прийом до ректора. Він слухає мене здивовано й навіть підозріло. Та вигадана хвороба батьків пом'якшує його. Відпустка надається мені з численними застереженнями. Заклопотаний, нетерплячий лечу до себе в пансіонат, щоб устигнути на вокзал до поїзда.

Вечоріє. На вулиці північний вітер підморжує калюжки. І все-таки пахне весною. Розкудлані галки всідаються на голих липах скверу. Повітря прозоре й чисте. М'яко цокотять підкови рисаків по дерев'яній бруківці Невського. Чути сміх. Від усього цього моя туга ще гостріша. Ну що, що там сталося? Занедужала? А може, й зовсім неймовірно скоїлося, може, несподівано заміж вийшла? Невже Улагай все-таки перейшов мені до рогу?

На ходу розстібаючи пальто, я рвучко відчиняю двері нашої кімнати й зупиняюся приголомшений.

Сашко Кухаревич статечно сидить на своєму постійному місці біля вікна, а через стіл від нього, там, де звичайно працюю я, примостилася... Данута.

Протираю очі. Вона підводиться, спаляхує, як маків цвіт. Через силу, якимось не природно, сміється. Потім її губи болісно здригаються. Данута ступає до мене кілька кроків і з плачем падає мені на груди.

Я розгубився і, щиро кажучи, більше налякався, ніж зрадив. Не можу мовити й слова. Та й що скажеш, коли вона плаче?..

— Не лякайте його, Дануто, — чується розважливий Сашків голос. Він підходить до нас. — Андрію, це нервовий зрив. З радощів. Для гірких сліз немає ані найменших підстав, вона встигла все мені розповісти. Сідайте, друзі хороші, рядком та погмоніть ладком. Я, мабуть, піду, а ви тут уже самі...

Тихо зачинилися двері. Крізь сльози на Данутиному обличчі пробивалася винувата усмішка. Кінчиками пальців вона витерла мокрі щоки. І поцілувала мене мокрими солоними губами.

— Ти не радий?

— Я?! — Обидві долоні мої притиснені до грудей. — Я?!

— Ти можеш сварити мене, навіть прогнати, але ж правда, я не бачила іншого виходу. І ось приїхала.

— За що ж я сваритиму тебе?

Ми говоримо, але я вже не відпускаю її, тримаю за плечі, вдивляюся, боюсь, аби не

розтанула, як видіння. Та вона — реальність, тепла, жива. Вона не щезає. Тільки тепер я починаю помічати в її очах ознаки втоми й страждання. В них розгубленість, навіть тривога. А може, лихо? Ледь-ледь опущені куточки рота, рухи нерішучі, стан якоїсь непевності. Як усе це несхоже на сміливу, веселу, роботящу псебайську Дануту!

Я садовлю її, нарешті скидаю з себе пальто. Вона заспокоюється, крадькома починає роздивлятися нашу кімнату, але мого погляду уникає. Зараз вона розповість... Я ніяк не можу збагнути її несподіваного приїзду. Проте що ж тут незрозумілого? І я твердо кажу:

— Ти приїхала до мене і вчинила найнай... найрозумніше!

Зникають усякі сумніви. Вона лишиться тут, зі мною. Тепер ми нерозлучні. Господи, як же я не збагнув одразу! Радість яка! Шлюбні персні сяйнули перед моїми очима.

Вона мовить, ретельно добираючи слова:

— Якщо ти судив про моє життя з листів, то глибоко помилявся. В листах я багато про що мовчала.

Слова ці, вимовлені сумно, але з тихою твердістю, вбили мій оптимізм.

— Помилявся в тобі?..

— Ти не так мене зрозумів. Просто не все писала. Не хотіла, щоб ти хвилювався й переживав. Не хотіла сіяти в душі твоїй неспокої. Неправда в ім'я рятунку.

Її руки — в моїх, я міцно їх стискаю.

— Нічого не розумію...

Вона часто-часто кліпає. Ось-ось заплаче. Мовчить.

— Не могла передбачити подій. І тільки сьогодні...

— А мої батьки? Тітонька? Чому вони мовчали?

— Це я просила їх. Боялася, що не встигну виїхати, як ти примчиш з'ясовувати стосунки, і тоді не уникнути драми.

— Якої драми? А-а!.. Улагай?

— Атож.

Відчуваю, як пашисть обличчя. Жарко. Ну, а що ж усе-таки сталося?

— Розповідай. Геть усе. І, будь ласка, без цієї... неправди в ім'я рятунку.

Вона кусає губи й мовчить. Збирається з думками.

— Як ти поїхав, — тихо починає вона, — відтоді він не давав мені спокою. Тінню ходив за мною. Тітонька Емілія здалася на моє прохання й переїхала в Лабінську: я боялася лишатися сама. Страшно, розумієш? Він став неймовірно настирливий. Мені здається, ним уже керувало не кохання, про яке він говорив, мов заведений, а якесь маніакальне прагнення домогтися того, що сам поклав собі за мету. Навіть коли запевняв, що безмежно кохає, я бачила в його очах тільки самолюбиву хіть, звіриний шал, а не любов. І я дуже, дуже боялася його. Спершу відбувалася жартами, потім просто мовчала, почала уникати, та він не відступався. І ще почав вимагати — так, вимагати! — моєї згоди, навіть погрожував, що силоміць викраде мене. Можеш собі уявити мій стан! Писати тобі про це не могла: приїхав би, і тоді... Твоє життя мені дорожче, ніж власне.

— Отже, ти втекла від нього?

— По суті так. Але слухай. Я звернулася до попечителя шкіл з проханням перевести мене в інше місце. Він запропонував Майкоп. Але такий перехід нічого не змінював... Тоді я написала в Петербург.

— Кому?

— Послала заяву начальниці Вищих жіночих сільськогосподарських курсів, додала автобіографію, атестат.

— Ну, а мене чом не сповістила?!

— Я ж сказала вже, Андрійку. Прошу тебе, вислухай до кінця. Надійшла відповідь. Начальниця згоджувалася поговорити зі мною особисто. Я потайки зібралася й поїхала так, що про це знає лише тітонька. І ось я тут. Уже чотири дні.

Останні слова вона вимовила знову з виватою усмішкою.

Чотири дні! Я схопився.

— І ти не дала мені звістки!..

— Чекала результату.

— Ну, й...

— Тепер я слухачка Вищих жіночих сільськогосподарських курсів Стебута. Це недалеко звідси, їхати зовсім небагато. Щойно послала листа тітоньці, другим листом сповістила попечителя, що кинула роботу з особистих причин. Одне слово, спалила всі мости. Й тоді прийшла до тебе. Карай, милуй...

Вивершені мої сподівання похитнулись. Адже я щиро думав, що Данута приїхала тільки до мене — так, до мене! — щоб шукати і знайти порятунок. Що ми негайно повінчаємось і повернемося додому подружжям. Гай-гай, я не зміг оцінити її сувору самотійність. Данута зовсім не мала наміру

виснути на моїй шиї. Вона, як і раніше, була другом, може, любила, але не хотіла відмовлятися від свого вже завойованого місця в суспільстві. Бажання лишитися рівною в усьому зі мною і з усіма іншими керувало її вчинками. Курси? Що за курси, я про них жодного уявлення не мав. Стебут? Хто такий Стебут? І скільки тижнів чи місяців навчатися їй на цих курсах?

— Не місяців, Андрійку, — відповіла вона, і колишній милий спокій поступово вернувся до неї. — Не місяців, а років. Чотири роки. Як в Агрономічному інституті. А створив ці перші в Росії сільськогосподарські курси Іван Олександрович Стебут, дуже відомий агроном. Він був знайомий з моїм батьком.

Тепер я ходив по кімнаті з кутка в куток і щось ображено мимрив. Збоку це, мабуть, видавалося кумедним. Данута не зводила з мене насторожених очей.

— Дурненький, — мовила вона і, підвівшись, зупинила мене. — І чого ти так хвилюєшся? Я розумію, про що ти зараз думаєш: через якихось вісім-десять днів ти поїдеш, а я лишуся тут ще на довгих чотири роки. Знову дорога-розлучниця, знову ми нарізно, тільки помінялися місцями. Аджє про це ти думаєш, я вгадала?

— Та як ти могла! Не порадившись зі мною... Чотири роки!..

— Скажи мені, Андрійку, — вкрадливо запитала вона, — чи можеш ти дати іншу, кращу раду, як вчинити мені за нинішніх обставин? Є інший вихід? Скажи, і я зроблю так, як ти забажаєш.

— Є! Я його знаю, і ти про нього знаєш. Я живу ним цілих півроку, відтоді, як побачив тебе!.. І ти знаєш про мою любов, це звучало в кожному слові, в кожному рядку моїх і твоїх листів. Чи тобі недосить такого зізнання?

Я не промовляв, а викрикував слова, я не тямив, що роблю. Обличчя моє палало, губи тремтіли.

— Ну, говори, говори! — шепотіла вона і гладила мої плечі.

— Зараз же виходь за мене заміж! Сьогодні!..— Я випалив ці слова тим же запальним хлоп'ячим тоном і одразу ж відчув, як не до речі такий тон, як він може образити дівчину. Адже це не освідчення, а звичайнісінький наказ! З душевним болем я простяг до неї руки, обняв і знову палко й швидко мовив: — Не можу уявити життя без тебе, Дануто, так люблю! І не мовчи, прошу, скажи мені...

Вона усміхнулася тією ясною і чистою усмішкою, яку я бачив дома, на побаченні, у дворі тітоньки Емілії.

— Я теж люблю тебе, мій милий. І я згодна. Роби так, як хочеш. І...

Щось таке вона хотіла ще сказати, та я не дозволив, поцілував, завертів по кімнаті. Попадали стільці, щось розбилося. Хто ще освідчувався в коханні таким чином? І так щасливо?!

Обнявшись, ми нарешті всілися, й отоді Данута все-таки заплакала. Сміялася й плакала.

А я цілував її мокре від сліз обличчя й думав: нарешті все страшне й непевне по-

заду, тепер ми разом, і ніщо й ніколи нас не розлучить.

Двері прочинилися, вигулькнув Сашків ніс, та вмить зник, і двері знову тихо зачинилися.

— Хто там? — запитала Данута.

— Нікого. Тобі примарилося.

— Як мені гарно й спокійно! Вперше від того дня, як ти поїхав.

До кімнати зазирали сутінки. Не знаю, скільки ми сиділи так, обнявшись, мабуть, довго, аж поки я не згадав, що Данута стомилася, може, голодна, а Сашко самотньо тиняється по коридорах пансіонату, що час нарешті привселюдно оголосити про нашу щасливу домовленість.

Я залишив Дануту, знайшов Сашка. Разом з ним оббігали півдюжини кімнат, скрізь оголосили про нагальний збір, потім витрусили свої кишені, й Сашко та інші хлопці з усіма грошима, що знайшлися у нас, подалися на вулицю, а я вернувся до Данути із звісткою про очікуване торжество. Як воно зветься?

— Заручини, Андрійку, ось як це зветься,— охоче підказала вона.— Але зараз? Чому зараз? Ти ж бачиш, я не можу в такому вигляді: заплакана, розкудлана. Що скажуть про твою наречену?

Ми засміялися.

Чи треба казати, що менш ніж за годину в нашій кімнаті сяяло світло від найпотужнішої лампочки і десятка свічок, принесених з інших кімнат. І було тісно від молодого люду, для якого нечaste отаке торжество неймовірно цікаве, збуджує приплив бурхли-

вого ентузіазму. Ми пили вино й слухали пишномовні тости. Ми кричали «ура». Ми співали й навіть танцювали під гітару. І багато разів у кімнаті звучало старе, як світ, «гірко».

Уже після півночі я проводжав Дануту. Вона дуже стомилася, сиділа у прольотці, схиливши голову мені на плече. Їхали повільно, до її гуртожитку виявилось не так уже й близько.

До приміщення мене не впустили. Тут діяли суворі правила.

Прощаючись на красивому парадному ганку, я запитав:

— Коли?..

Данута подумала, ласкаво подивилася на мене:

— Ти повинен зрозуміти, Андрійку, і не гніватися. Ми повинчаємось обов'язково в псебайській церкві. Де рідні. Щоб постояти біля їхньої могили... Отож не раніше літа. Ти скінчиш інститут, у нас, мабуть, також будуть канікули, а коли й не буде їх, мене відпустять з нагоди такої події. От ми й поїдемо разом з тобою, а там...

Глибоке зітхання було їй відповіддю.

— Усього лише сімдесят дев'ять днів, любий ти мій. Додамо шість днів на дорогу та всякі непередбачені обставини. І всі ці дні ми бачитимемося, чи не так? Я тепер близько. А листи напишемо додому завтра ж. І разом. Гарзд? Хай усі знають. На добраніч тобі!

Вона поцілувала мене й зникла за великими різьбленими дверима.

Я постояв, потім сів на східці. Сидів довго.

Повз парадне і раз, і вдруге, і втретє пройшов городовий, придивляючись до моєї згорбленої постаті. Тоді я підвівся і по безлюдних нічних вулицях поплентав додому.

Небо над Санкт-Петербургом яснішало. Уже світало.

3

Щодня я знаходив час, щоб побувати в Данути. Як і в нашому пансіонаті, так і в них кімнати були на дві особи. З Данутою жила повненька білява дівчина з Саратова, серйозна й сувора, здається, дуже закохана в агрономію. Майже кожна її промова завершувалася словами: «Коли я стану агрономом і працюватиму в Поволжі...» І далі викладалися грандіозні плани селекції посухостійких злаків. У неї гарне ім'я — Валя. З Данутою вони подружились.

Іноді нам щастило погуляти по місту. Найчастіше ми йшли на Невський проспект. У Петербурзі все подобалося Дануті, все її захоплювало. Вона дуже хотіла потрапити в театр, Маріїнку, про яку досі знала з книжок і фотокарточок акторів.

Нарешті мені з великими труднощами пощастило купити квитки на виставу в цьому театрі. Ставили оперу Рубінштейна «Демон» з участю Миколи Миколайовича Фігнера, чудового співака й актора. Декорації до опери малювали не менш відомі художники Коровін і Врубель. Загалом нам поталанило.

У театрі Данута принішкла, якимось зібгалася і навіть боялась роздивлятися навкруг. Таке все нове, таке незвичне! Сяяння фарб

і кришталю, пишнота фойє і партерного люду, музика, гра акторів були причиною її розгубленості. Та поступово вона оговталася, щиро раділа тому, що бачила й чула.

У театрі на нас чекала несподіванка.

Здається, в другому антракті, прогулюючись у фойє, ми впритул зіткнулися з Володимиром Олексійовичем Шільдером. Він ішов — руки назад — з якимись двома військовими. Неуважно глянув на Дануту, на мене, очевидно, намагався згадати, де бачив цього студента. Я виструнчився перед генералом.

— Чекайте, чекайте! Ви Зарецький? Ну звичайно! Радий вас бачити, дорогий юначе. І вашу... М-м-м...

— Моя наречена, ваше превосходительство. Данута Носкова.

— Носке? Ви дочка нещасного Носке?

— Мій батько був управителем ловів, — відповіла Данута не без гордості.

— Діти Кавказу! Панове, прошу познайомитися. Єгер кавказьких ловів Зарецький і його наречена. А це — полковник Андрієвський, єгермейстер двору його величності. Полковник гвардії Улагай...

Знову Улагай! На мене наче приском сипнули. І Данута трохи зблідла. Я чув від скарбового лісничого чи ще від когось, що старший Керімів брат — офіцер почту. І разюче схожий на молодшого свого брата, тільки опасистіший.

Військові чемно вклонилися.

— Цей юнак врятував мені життя, — вів далі Шільдер. — Я вже бачив перед собою розвержену прірву на Мастакані, коли він

з козаками утримав мене. Таке не забувається. Але... Чому ви не по формі, Зарецький? Поручуєте статут...

Я, нічого не тямлячи, оглянув себе. Усе, як належить: студентська тужурка, інститутський значок...

— Я кажу про офіцерську форму,— сказав Шільдер.

— Але ж я не маю права. Охочий Лабінського кінного полку. Рядовий.

— Розумію. Воля випадку в тому, щоб я перший сповістив вам, Зарецький, приємну новину. Як ад'ютант великого князя, генерал-фельдцехмейстера артилерії, я особисто складав реляцію на присвоєння вам за мужність й успіхи у військовому навчанні чину хорунжого. Від наказного отамана Війська Кубанського ми дістали оповіщення про підписання наказу. Я вітаю вас, хорунжий Зарецький, з офіцерським чином, вітаю і вас, мадемуазель Носке. Зичу вам щастя!

Військові вклонилися й пішли собі, а ми стояли посеред фойє й дивилися одне на одного. Люди обходили нас, здивовано розглядали. Не знаходилося слів. Офіцерське звання — мені? Це, звичайно, робота самого Шільдера.

— Слухай, Андрійку, — прошепотіла Данута, одводячи мене вбік,— якщо це правда... От несподіванка! Чи ти хоч знаєш, що таке хорунжий?

— Перший офіцерський чин у козачих військах. Якщо прирівняти до армійського — прапорщик.— Я засміявся й не без гордості випнув груди. Данута взяла мене під руку:

— От зрадіє твій батько! І всі-всі! Я також дуже рада за тебе. Дуже!

Новина цілий вечір не виходила з моєї голови. Як сприймуть її мої друзі студенти? Що скаже Сашко? Його світогляд, який став і моїм, в жодному разі не сприйме чину. Ставлення до козачих офіцерів і досі визначалося подіями революції 1905 року. І ще: як поставляться до мене егері ловів, де навіть наш старший Щербаков не мав такого чину? А Кожевников, Телеусов? Чи не стану я серед них білою вороною?..

Потвердження наказу надійшло через тиждень. Було оголошено постанову ректорату. Мене привітали в урочистій обстановці. Сашко трохи кепкував. Якийсь час я відчував, як товариші приглядалися до мене, неначе намагалися вглядіти щось нове. Доводилося чути глузливі репліки, та сам я приводу до цього не подавав, просто не міг стати якимось іншим. А невдовзі все вляглося. Ми складали екзамени, як могли допомагали один одному. У всіх були спільні труднощі й спільні біди. Несподівана новина забулася в клопотах і роботі. Хорунжий то й хорунжий.

Невдовзі я одержав з Катеринодара новеньку форму і грошову допомогу — зовсім не зайву — сто карбованців. Данута змусила мене надіти мундир і зраділа, як радіє дитина гарній новенькій іграшці. Потім тут і там по-хазяйськи відзначила крейдою, наказала скинути й три-чотири вечори порола, підшивала, відрізала, або, як сама сказала, «підганяла до фігури».

Від моїх рідних, від тітоньки Емілії при-

йшли дуже теплі привітання. Написав листа й Телеусов, у якому назвав мене «ваше благородіє».

Сашко побачив мене у формі, виструнчився, руки притиснуті, очі вирячені. А потім засміявся і обняв. Він досить іронічно сприймав сам факт. Форма формою, а товариш лишався. «Зрозумів і прийняв».

У червні я одержав атестат про закінчення Лісового інституту.

На серці в мене було і радісно, і сумно. Завершився цілий період життя — студентські роки. Що чекає нас з Данутою попереду? Особливо тривожно ставало, коли я згадував про розлуку. Один-два місяці ми поживемо дома разом, а потім вона повернеться сюди. Майже на чотири роки! В душі я мав надію, що вона передумає і з якоїсь такої причини залишить курси. Та зараз про це не могло бути й мови. Данута так захоплено й гаряче розповідала мені про лекції, своїх професорів, про перспективи... Щось тут уже було від її нової подруги Валі. Але і своє та кож. Вона особливо захоплювалася ботанікою, так що навіть я непогано знав деякі премудрості систематики рослин.

Ну, а зоологи університету стосовно мене сподівалися, що дружба наша триватиме й на Кавказі. Вони зробили свою справу: я досяг чималих успіхів у цій науці.

День розлуки настав.

Сашко Кухаревич видавався дуже зажуреним. Він раз по раз зітхав, дивився на нас з Данутою сумними очима й одвертався, щоб приховати зажуру. Ми любили один одного.

На вокзалі ми жартували, сміялися, намагалися не піддатися смуткові. І тут Кухаревич раптом потяг мене за рукав. Ми відійшли від гурту проводжаючих. Сашко був якийсь зніяковілий.

— Слухай,— мовив він.— Я повинен признатися тобі... Усі ці роки я прямо причетний до соціал-демократії. Пам'ятаєш, одного разу мене довго не було дома, а коли я повернувся, то попросив тебе...

— Пам'ятаю. Тоді ти не відповів на моє запитання.

— Я чудом утік від облави, Андрію. Від жандармів. Це могло погано скінчитися: Сибіром. Вперше я ледве не попався.

— А чому вони...

— Ми збиралися на конференцію. Обговорювали важливе питання. Але це, так би мовити, запізніле пояснення. Зараз я хочу знати: якщо раптом обставини... Якщо мені й моїм товаришам потрібна буде допомога, чи можу я розраховувати на тебе?

— Можеш, Сашко. І ти, і твої товариші.

Обличчя його проясніло. Але він тут же пильно подивився навколо. Звичка конспіратора, це так природно!

— Я працюватиму недалеко від тебе. В одному з чорноморських лісництв, ближче до Новоросійська. Місце визначене моїми керівниками. Так що коли...

— У будь-який час. Мій дім — твій дім. Ми коротко й міцно обнялись. Очі стали вологими. З цієї миті кожен ішов своєю дорогою. Але дружба лишалась.

Сашко поцілував руку моєї нареченої, щось промимрив, насунув на очі кашкета і,

вкрай засмучений, пішов од вагона. Високу його постать ми бачили осторонь, аж поки не рушив поїзд.

Прощай, Санкт-Петербург!

Влаштувалися, зачинили двері купе. Данута вже почувалася дома. Вона повисла на мені, підігнувши ноги. Я посадив її на канапу.

— Пане хорунжий, будьте ласкаві, замовте мені чаю,— вередливим тоном світської дами мовила вона. І, щаслива, засміялася.

На четвертий день поїзд пройшов по мосту через каламутну після дощів Кубань. До Армавіра вже зовсім недалеко. Данута змусила мене надіти офіцерську форму. Псебайці, очевидно, подбають, щоб наш приїзд був якомога урочистіший. Приїде батько, чого б це йому не коштувало. І тітонька Емілія. І, може, пан урядник.

Останні двадцять хвилин ми не відходили од вікна.

Молоде літо розкривалося перед нами у всій барвистій красі своїй. Напередодні, а може, й уночі пройшов дощ, він освіжив білі акації уздовж дороги, соняшники і пшеницю в степу, прибавив пилюку по шляхах. Свіже, промите повітря не затуманювало далину, і на виднокраї, навкіс до залізниці, синьо й велично, неначе примарне, таємниче царство, в небо здіймалися зубчасті гори. Кавказ являв себе перед нами. Що обіцяв він мені й Дануті? Чого чекав од нас?

Поїзд стихив хід. Ми все ще стояли біля вікна. Ось і армавірський перон, барвистий від жіночих суконь.

— Тітонька! — закричала Данута в зачинене вікно й затарабанила кулачком у рукавичці.

Емілія побачила нас, притисла хустинку до очей і, щоб не відставати, рушила за вагоном. Мій батько, з ціпком у руці, сивий, згорблений, проте в мундирі, при бойових орденах і медалях, також дріботів за тітонькою.

Осторонь стояв урядник Павлов з десятком козаків. Кашкета він тримав на зігнутий руці. Чисто виголена голова його масно лисніла на сонці.

4

Така цікава подія — весілля!

Мало не весь Псебай зібрався біля недавно пофарбованої ошатної церкви, коли наш поїзд — валка найнятих колясок та екіпажів — зупинився перед папертю.

Приглушений гомін пробіг над головами людей. Данута, в білій сукні й фаті, передовсім пройшла разом зі мною до залізної хвірточки на цвинтарі, де під кам'яною плитою лежали її батьки. Жінки з'юрмилися біля огорожі й безгучно плакали. Хто міг утриматися від сліз, коли наречена опустилася на коліна перед могилою і поглядом запросила мене? Данута плакала й щось шепотіла. Може, просила благословення на цей важливий крок у своєму житті...

Ми поклали квіти, постояли й пішли в церкву. Нас запросили до аналою.

А після вінчання, в оточенні всіх єгерів та рідних, ми вийшли на паперть, вдруге підійшли до рідної могили. Відстебнувши від

свої сукні білу троянду, Данута поклала її на камінь.

Перед тим, як мали ми сідати в екіпаж, сталася подія, про яку не можна не згадати. Розштовхуючи юрбу, до нас пробивалося двоє черкесів. Один високо над головою тримав величезний букет. Мені на все життя запам'ятався цей букет: пишні яскраво-червоні піони, темно-зелене листя та білі, неначе з стеарину, квіти рододендрона з жовтою серцевинкою.

Наблизившись, черкес опустився на одне коліно й простяг неосяжний букет моїй дружині.

— Від пана Керіма Улагая! — урочисто промовив він.

Усміхнене Данутине обличчя вмить різко змінилося. Вона сахнулася від букета, ступила крок назад, як це роблять, уздрівши змію. І суворо наказала:

— Андрію, кинь його коням під ноги!

Вона повернулася спиною до непрошених дарувальників і, ледь піднявши сукню, велично зійшла в екіпаж. Букет полетів на землю.

У юрбі схвально загули, я встиг примітити, як єгері спокійно і владно відтіснили несподіваних гостей далі від нас. Коні рушили. Ми поїхали в дім моїх батьків. Майже всю дорогу ображена Данута мовчала й презирливо щулила очі. Тільки біля дому мовила:

— Яке нахабство!

— Зрозумів і забув,— швидко відповів я примовкою Сашка Кухаревича.

Данута глянула на мене. Ми засміялися.

Осавул хотів затьмарити нам пам'ятний день. Не вийшло.

Поїзд з екіпажів проїхав вулицею. Весілля. Така подія!..

Спочатку ми оселилися у великому домі тітоньки Емілії. І по кілька разів на день ходили в гості до моїх батьків.

Проминуло кілька гамірних незабутніх днів. Життя начебто увійшло в звичайне русло. Для мене це було не просто життя, а якесь дивне свято. Коли я прокидався вранці, Данута вже стрічала мене у своєму незмінному фартушку, діяльна, рожевоцока, із засуканими по-робочому рукавами кофтинки. Якесь уособлення домовитості й працелюбства. В домі тітоньки, в домі моїх батьків усе раптом перейшло до її рук, вона все встигала зробити раніше, ніж інші; мамі й тітоньці Емілії лишалося тільки дивуватися з того господарського хисту, з яким Данута бралася за будь-яку справу. Завжди радісне, збуджено-світле обличчя її найкрасномовніше свідчило, що таке життя приносить їй велике задоволення.

У гори я не їздив, але з єгерями зустрічався часто. Микита Іванович докладно розповідав мені про лісові справи. По тому, як календар відлічував дні до від'їзду Данути, я дедалі більше хмурнів. Ось уже лишилося десять, п'ять, потім три, два дні. Данута також страждала, але намагалася не виказувати свого смутку, і лише одного разу, коли складала білизну в дорожній кошик, я застав її в сльозах.

— Лишайся, дружинонько моя, — попросив я.

Вона струснула головою, волосся сховало обличчя, а за хвилину її очі дивилися на мене з ласкавим докором:

— Як ти можеш, Андрійку! Хіба я, коли ти їхав, завдавала тобі прикроців нездійсненними проханнями? Згадай. Зараз ми з тобою просто помінялися ролями, і треба бути мужнім, прийняти як належне тимчасову розлуку. Хіба ти не хочеш мати освічену дружину, друга й помічника в усьому, що ти задумав і маєш на меті робити?

— Далекі предмети...

— Ботаніка? А чим годуються твої зубри? Вивчати тварин — значить вивчати їхній корм. Ти — знавець лісу і звіра. Я хочу знати всі рослини. І передусім — Кавказу. Ми разом розгадуватимемо його незліченні таємниці, допоможемо горам лишитися вічно молодими. Хіба не так, якщо думати про майбутнє? Та й розлучаємося ми ненадовго. Шість місяців — і я приїду у відпустку. І ще — через півроку. А там, дивися, й ти приїдеш до мене, раптом така нагода випадє? Як я зустрів тебе!..

День прощання настав. Знову запорошена коляска і знайома дорога, спершу кам'яниста, з різкими звуками з-під коліс, далі степом, м'яка, сонлива, дорога-розлучниця через Лабінську, Курганську, по розлогих горбах і долинах. Коли оглянешся — за спиною гори; вони даленіють, їхні вершини туманіють, синіють, аж поки зовсім зливаються з небом.

Поїзд підійшов, забрав мою Дануту, можливо свиснув і помчав удалину по найжджених гарячих рейках.

А я зостався. В тузі й самотині.

І майже одразу, допомагаючи мені здолати гіркоту розлуки, на голову звалилися клопоти й обов'язки, які я сам встановлював для себе й сам намагався виконувати.

З а п и с т р е т і й

З сґерями — до зубрів.— Перші спостереження.— Чортові ворота.— Лігво небезпечного браконьєра.— Нірови зубрячого стада.— Підозрілий Семен

1

Зубри... Їх треба вивчити, зрозуміти. Це найперше. А зрозумівши, бодай щось робити для спокійного життя стада й для збереження його. Я розмірковував над цим з таким відчуттям, начебто не наказ Ютнера виконував, а своє власне, глибоко особисте бажання, народжене відповідальністю перед батьківщиною.

Зубрів треба було розшукати й понаглядати за ними. Для цього передусім вирушити на Кішу, найдавнішу їхню кавказьку оселю. І, звичайно, заїхати в Хамишки, взяти з собою Телеусова, без якого на перших порах я навряд чи доб'юся чогось путнього, пройти-проїхати з ним по долині від гирла річки до її витоків. Ми ще раніше домовилися про зустріч. Він чекав на мене.

Дім, де нині не лунав голос Данути, здався порожнім і осиротілим. Я перебрався до своїх. Але й тут мені бракувало саме її. Мама ходила по кімнатах і зітхала, довго

стояла біля шафи, біля вікна з якоюсь хустиною або старими рукавичками невістки. Очі її були сповнені смутку. Батько сідав десь у кутку на веранді й або мовчав, опустивши книжку на коліна, або ледь чутно на-свистував якийсь старовинний марш. Коли в одну з таких хвилин я зупинився перед ним, він зітхнув і задумливо-сумно промовив:

— У домі, де немає малих дітей, в кутках заводяться чорти. Боюсь, що побачу їх на власні очі.

Ну що я міг відповісти йому? Поки Данута вчиться, навряд чи в цьому домі він почує тупіт маленьких ніжок онука.

Другого дня я привів із стайні свого Алана, особливо ретельно почистив його, оглянув сідло, зброю, спорядження в торбах, сказав своїм про маршрут, і наступного ранку кінь уже виніс мене з двору.

Розпочалася робота.

Орієнтуючись по карті й пам'яті, я поїхав північними схилами Передового хребта, маючи на меті скоротити шлях у межиріччі Лабенка й Білої. Грабові, а більше дубові ліси обабіч стояли в пишному літньому вбранні. На стежці лежала візерунчаста тінь від листя, схожа на тонке тепле мереживо. З гір долинали запахи снігу й квітучих луків. Лісові галявини рябіли отарами овець і бичків. Біля одного пастушого вогнища я зробив привал, кінь похрумав соковитої й солодкої трави.

Далі стежка привела до великої вирубки. Я поїхав ступою. Квартал вирубаного лісу видавався занехаяним і занедбаним. Скрізь

виднілися купи сухого гілля, розкидані верхівки, неприбране пруття. В мені заговорив лісничий. Хіба цього нас вчили? Адже це цілковита зневага до правил рубки, розграбування лісу без найменшої турботи про майбутнє!

Край вирубки притулилася обшарпана сторожка. Молодий козак позіхав на порозі, такий же брудний і забутий, як уся ця вирубка. Не злазячи з коня, я запитав його:

— Чий ліс?

— Юртовий ліс. Лабінський. А ти чий будеш?

Назвавшись, я спитав його, хто наглядає за рубкою.

— А що за нею наглядати? Не дівка.— Козак почухав живіт під сорочкою.— Скарбовий лісничий приїхав, білет виписав, місце показав, обмили це діло гуртом, а вже по тому — самі хазяї. Не вперше рубаємо, діло нехитре.

— Хоч би хмиз спалили!

— Хай гниє. Ожиною заросте, то й не видно буде.

Ожиною... Парубок і гадки не мав, що так якраз переводять ліс. Бузина, малина, осика не забаряться прорости крізь ожинник на місці зрубаних дубів. Не ліс — смітник, не прикраса гір, а мотлох, не користь, а неправна шкода. Та що йому тлумачити!

У Хамишки я заявився увечері. Селище між крутих лісистих гір лежало сонне й тихе. Скинув кашкета, проїхав повз кладовище російських солдатів, що загинули на Кавказі півстоліття тому. Запитав у стрічного, де будинок Телеусова, і майже тієї ж миті поба-

чив самого Олексія Уласовича. Він поспішав назустріч.

— Здравія бажаю,— сказав усміхаючись, і взяв Алана за вуздечку.

Я спішився, і ми пішли поряд.

— Що нового, Олексію Уласовичу?

— А що у нас нове? Ось кабани внадилися на городи по молоду картоплю. Пуляємо, настрахуємо: худючі, голодні. Їх теж розуміти треба, в лісі нині нічим пожитися. От коли черешня в долинах зачервоніє, тоді...

Телеусов пригостив мене обідом, ми на швидку поїли й вирушили на Кішу, щоб світла дістатися до мисливського будиночка.

— Завтра вдосвіта якраз коло їхнього випасу і з'явимось. Вони перед зоряницею неодмінно виходять на галяви,— сказав егер.

Коні йшли рівно, стежка кривуляла лісом, сповненим кислуватого духу одвічної мокречі. Під копитами чавкало. Дощі йшли мало не щоночі.

На кордоні нас чекав Кожевников, який ще більше заріс відтоді, як я його бачив на полюванні. Він щойно повернувся з розвідки від гори Бомбак.

Грубка в будиночку горіла, варилася вечерея. Ми пустили розсідланих коней, сіли до вогню. Лампи не світили.

— Зубрів бачив? — спитав Телеусов у товариша.

— А то ні! Вони мене не бояться, особливо якщо сиджу або накарачки стану. Як глянуть на бороду, за свого приймають. Чого бояться? А от коли рушницю почують, тоді тікають. Знайшов двоє стад. Одне на Сулиминій галявині пасеться, друге вище на лу-

ки виходить. Це мамки, значить. Із зубренятами.

Слово «зубренята» викликало в Телеусова якісь спогади. Примруживши око, він уп'явся в мене.

— А пам'ятаєш, Андрію Михайловичу, що нам управитель наказував? Ну, ще на полюванні. Про царське веління.

Так, так! Точно. Ютнер розпорядився зловити зубреня і подати його для огляду государю імператору. Телеусов як почув від Кожевникова про зубриць з телятами, так і згадав.

— То як ти гадаєш, треба постаратися, а чи забути? — Він досі дивився на мене, примружившись.

— Треба було б спробувати, коли вже такий наказ, — не дуже певно відповів я.

— А заради чого? Грошей? А чи для власного уславлення позбавити тварину свободи?

Я зразу згадав слова Сашка Кухаревича, його думки про зубрів: «Два місця в Європі. Дві точки...» Це ж занепокоєння висловлювали й університетські зоологи. Ось чим уразливі зубри! Кавказький підвид ми маємо тільки тут, і ніде більше. Навіть у зоопарках його немає. Колись двох кавказців за вказівкою двору привезли в Москву і Білу Вежу — бика Казбича, спійманого на Верхньому Урупі, і Казана, схопленого на Лабенку, але те було в 1866 і 1899 роках. Обох зубрів уже нема, не лишилося від них і потомства. Станься погане щось із кавказьким стадом — гірські зубри зникнуть так само безслідно, як зникла порівняно недавно на Тихому океані морська корова, травоїдна водяна тварина із ро-

ду сирен. Її відкрив і описав Стеллер, лікар із експедиції Берінга в 1741 році, а остання тварина цього виду була знищена вже в 1768 році, й ніколи більше Стеллерова корова не відродиться на нашій планеті. Думати про збереження виду — це передусім спробувати розселити звірів. Якби пощастило впіймати зубрення або навіть двох та відіслати в Петербург, то ці звірі, можливо, приживуться в неволі, дадуть потомство й, отже, ще десь, хай навіть в інших умовах, лишиться кров кавказьких зубрів, яка таким чином начебто підстрахує наше не дуже численне стадо.

Усе це промайнуло в голові, я навіть не звернув уваги на ущипливе зауваження еге-ря щодо уславлення, а просто сказав:

— Ось ви послухайте...

Палахкотіла грубка, дверці ми відчинили, відблиск полум'я червоними плямами витанцював на стіні, і в цій затишній півтемряві лісового будиночка я почав розповідати своїм друзям про долю деяких тварин і про те, як важливо для людей зберегти все, що знайшло собі місце на планеті за мільярди років існування життя.

Обидва вони слухали уважно, нічого не питали, а коли я скінчив розповідати, тільки головами похитали, чудуючи з нових для них відкриттів.

Пізня вечере давно поспіла. Кожевников заходився розкладати вариво в миски. І тільки коли ми засвітили лампу й сіли до столу, Олексій Уласович задумливо мовив:

— А що, треба спробувати щастя...

Росяним холодним ранком, ще затемна, ми проїхали кілька верст угору схилом, ли-

щили коней біля скель в обрідному лісі, а самі, намагаючись не брязкати зброєю й не шуміти, піднялися на півверстви вище вже пішки і там залягли на каменях над галявиною, оточеною з усіх боків густим-прегустим лісом.

Згори в цей час галявина видавалася заснулим гірським озером. Над травою стелився білий, як молоко, туман, легенький передсвітанковий вітерець ще не стягнув з луку цієї холодної нічної ковдри. Ми озброїлися біноклями, нашорошили вуха й стали чекати.

І все-таки які недосконалі ці наші органи чуття! Не вловили ні тріску, ні шуму, але варто було мені хвилини на три послабити увагу, і я пропустив початок. Телеусов штовхнув мене ліктем, а поглядом показав униз. Я поспіхом притис бінокля до очей.

На білій поверхні молочного озера безгучно пливли темні кораблі. Зубри відділилися від лісу, на узліссі якого, очевидно, провели ніч, і вийшли пастися. Кілька стад, загальним числом двадцять дев'ять голів. Самі бики. Старі вирізнялися величезним тілом з високою холкою, густою й довгою шерстю на шиї, грудях і ногах. Молоді поступалися їм могутністю, але й у них вчувалася прихована мускульна сила. Звірі пересувалися нерівним клином. Попереду, схиливши роги до самої землі, неначе винюхуючи її, повільно виступали найбільші. Траву вони стригли неквапно, крок за кроком перетинаючи навкіс галявину.

У міру того, як утамовувався голод, між молодими то тут, то там виникали безгучні сварки. Бички штовхали один одного боком,

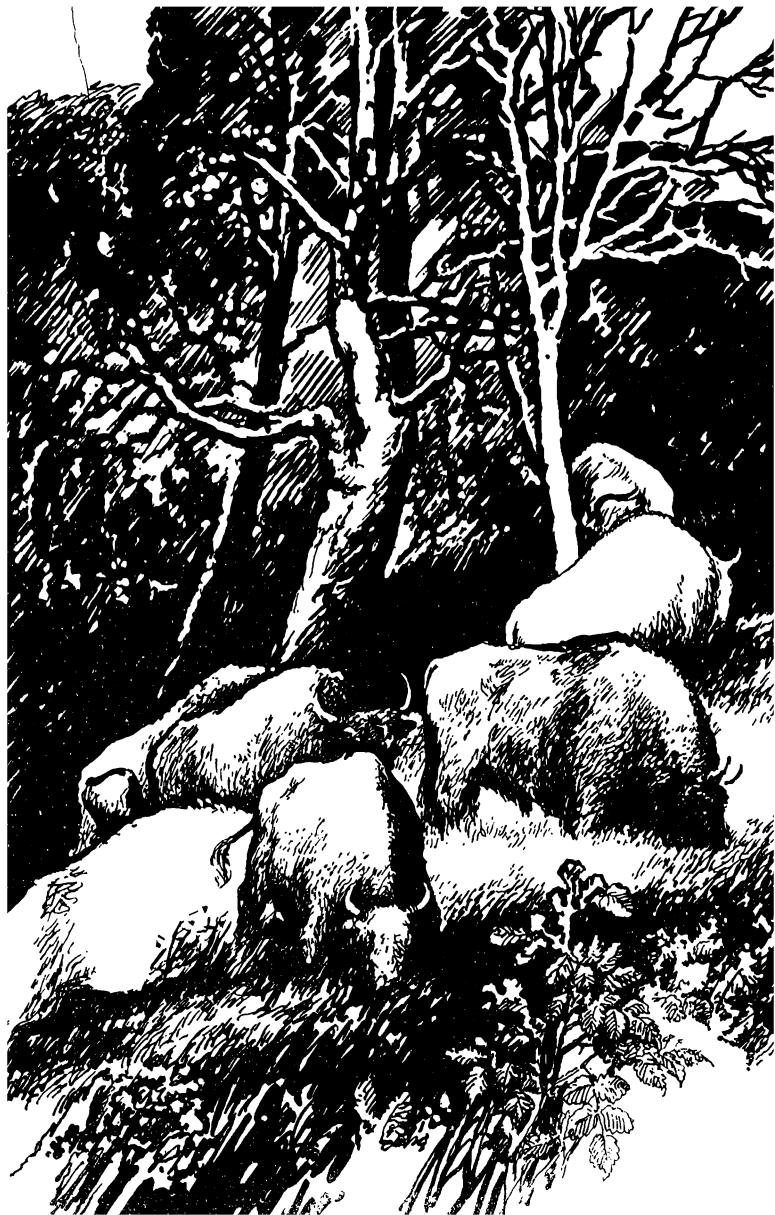
потім, розпалюючись, зчіплювалися товстими, широко поставленими рогами. Стук рогів привертав увагу старих. Ті підводили голови і, не змінюючи напрямку ходи, лиш повертали морди, окидаючи пустунів невдоволенним поглядом. Цього було досить, щоб вернути спокій і лад. Забіяки вгамовувались і, начебто нічого й не сталося, схиляли роги у високу траву.

Розвиднилось. Туман почав випадати роєю. Стада тепер були перед нами як на долоні. Ми бачили невилинялу стару шерсть, мокрі кучеряві лоби. А тим часом вершини гір уже позолотило сонце, проміння його досягло галявини, все на ній заблищало, заграло. Від зубрячих спин здіймався парок. Один з ватажків підвів морду, обернувся в наш бік. Тіло його напружилось. Чи не нагнав вітер страшного духу?

У бінокль я розгледів очі старого бика. Великі, вирячкуваті, шоколадно-лискучі, вони вразили мене осмисленістю погляду. Я вперше бачив такі очі і зловив себе на думці, що це розумний погляд істоти, яка багато знала. Звір спостерігав й одразу оцінював усе побачене. Настороженість, миттєва реакція, навіть якась вдумливість; під дужим лобом його вгадувалася розумова робота. Ось зараз він усе зрозуміє, пролунає сигнал, і стада разом з ватажком зникнуть, рятуючись від невидимої для інших небезпеки.

Та де там! Зубр нахилив морду. Не вчув.

У ті хвилини я згадав очі іншої істоти, близької по крові цьому звірові, прямого нащадка дикого тура, що геть зник два віки тому, — згадав свійського бика, ватажка псе-

байського стада. Хлопчаком я любив дражнити його, не боявся підходити близько, і, траплялося, ми довго стояли, не спускаючи один з одного погляду, начебто на сеансі гіпнозу. В очах того бика я бачив або тупу покору й приреченість, або сліпу, безтямну лють. Яка там думка! Про яку спостережливість могла бути мова! Про який розум! Навіщо свійському бикові усе це, якщо вже багато поколінь за нього думають люди, його годують, пускають в стадо, де він розкошує!

А зубри поки що господарі власного життя. Вони вільні, волелюбні звірі. Але воля для них однаково благодатна, як і небезпечна. Вона якраз зумовлює постійну настороженість, готовність захищати своє життя. Їм доводиться шукати притулку від негоди та їжу, не сподіваючись на чийсь допomoгу. Їм треба уникати небезпеки, звідки б вона не загрозувала. Усе це, як мені здавалось, і робить зубра таким прекрасним, спостережливим і вдумливим. Життя дороге. Турбота про збереження життя загострює чуття й підносить дикого звіра над прирученим.

Стада рухалися дедалі повільніше, лінивіше. Усе частіше зубри підводили голови від трави, стояли спокійно або струшувалися, збиваючи з намоклої шерсті рясну росу. Напаслися... Я пошепки попросив єгерів придивитися, якою травою найбільше ласують не голодні, а отже й перебірливі, зубри. Ми бачили темно-зелений, густий пирій, високі ромашки, жовтець. Білясте й широке листя білокопитника також добре було примітне на лузі. Граціозні стебла типчака острівцями вкривали осипи. Що приваблює зубрів.

Звірі ліниво завернули до лісу, але не туди, де ночували, а вище по схилу, де жовті від сонця скелі розтинали густі зарості.

— На солонець пішли,— прошепотів Телеусов.— Дивись, о-о-он на ту скелю, під нею джерело й калюжа. Їхнє місце.

Ішли в тому самому напрямку, тільки якось ущільнилися. Звірі заспішили, і якби не суворі ватажки, то напевне кинулися б навипередки до солонця.

Старі перші увійшли в калюжу. Ноги вгрузли ледве не по коліна. Звірі занурили носи у воду, покрутили головами, начебто виполіскували білизну. Не задовольнившись цим, ногами збаламутили воду й тільки тоді почали підити її, кумедно ошкірившись. Тварини оточили калюжу, і всі як одна, перш ніж пити, чинили точно так само.

Чудуючись, я запитав у єгеря:

— Але ж не сіно їли, а соковиту траву. То чого до води потяглися?

— Трава тут дуже солодка, от їх і тягне на солоне. А вода там начебто мінеральна, вони її для того й скаламучують, щоб більше солі ковтнути.

У цей час Василь Васильович необережно повернувся. Піхви його кинджала легенько чиркнули об камінь. Звук слабенький, але чужий в тихому ранковому лісі. І як сахнулися звірі! Як напружилися м'язи, зблиснули очі! Якийсь одностайний видих, схожий на переривисте хропіння; не звук навіть, а камінчики із звуків долинули до нас. Якась мить нерухомості. Потім всестадний тупіт, помахи хвостів — і зубри щезли. Усе стихло.

— Який я вайло! — дорікнув собі Кожевников. — Сполохав.

Телеусов засміявся:

— Так вони ж тебе за кого визнають? Сам сказав. Чого тепер напудились?

— Коли очима бачать, Уласовичу, тоді я для них начебто мавпа безневинна. Свій, значить. А тут — прозвучало. Отож і не стали роздивлятися, хто залізякою бряжчить. Га-ар-рні звірюки, га? Ось про Індію розказують, слони там є. Або про Африку — жирафи й усякі різні бегемоти. На картинках бачив. Величезні такі! Ну, а в Росії що? А в Росії, братця, зубр. Теж штука не така собі. До слона, звісно, не доріс, зате статурою який, норовом! Розумнюща голова!

— Так що ж вони вибирали в траві? — нагадав я.

— Лопухи жерли підряд, — сказав Телеусов, — білокопитник, значить.

— І пирій. Особливо де молодий, — додав Кожевников. — А ще, вважай, пахучий колосок не без охоти вминали. Зубрівкою зветься.

Я спішив записувати. То був мій перший запис в особливому щоденнику про зубрів, який я почав вести. Перші записи про Кавказ, про зустрічі й події, які багато в чому визначили моє життя.

2

Вернулися до коней. Вони ще здалеку побачили нас, стрепенулися, тихесенько заіржали. Скучили. Та й лячно самим у такому дрімучому місці, де й небезпекою пахне і роз-

бігтися добре не можна, в горах рівних площин немає: або вгору, або вниз, то похило, то круто. І скрізь гостре каміння.

— Тепер до вечора зубрів не побачимо,— Василь Васильович говорив голосно і з насолодою: тривале мовчання в засідці йому набридло.— А що, коли, Андрію Михайловичу, подамося поки що в скельний район, де тури, та подивимося, що там?

Я згодився. Але Телеусов промовчав.

— А ти як, Уласовичу? — запитав єгер.— Чи не стомився часом?

— Я так би, значить... Ви гайда до турів, полічите їх, до вечора час маємо, а я спробую зубриць з молодняком вистежити. Самому ж більше з руки, ніж ватагою. А стрінемося де? Ну, скажімо, біля отієї круглої вершинки, там ведмеді інколи вештаються. Не побоїтеся?

Одне слово, ми роз'їхались.

Тури не менш обережні, ніж зубри. Хто бачив їхні очі, точніш очища, схожі на прозорі опуклі лінзи, той здогадається, що такими очима можна побачити все і всіх одразу. І спереду, і з боків, і трохи назад — на двісті сімдесят градусів, якщо не більше. Нас вони, звичайно, побачили перш, ніж ми їх; і спокійно пішли далі до вершини, тим паче, що вже напаслися й бажали всього-на-всього спокійно відпочити.

Ми довго кружляли навколо відрогів хребта, зупинялись, роздивлялися скелі в бінокль, але тури зникли, начебто їх тут ніколи й не було, хоча Кожевников запевняв, що вчора примітив три стада загальним числом понад півтори сотні голів.

Розсердившись через таку невдачу, він запропонував дійти на зубчастий хребет, один з відрогів Бомбаку, і згори оглянути місцевість, добре, що видимість була чудова.

Знову коні опинилися на ремінному припоні в обрідному березняку, де трави росло вдосталь, а ми без поклажі, з самими рушницями, розпочали сходження і десь за годину були біля гребеня.

Обережно висунулись. Я охнув від здивування й страху.

Ми були на вершині чорної стіни. З того боку вона майже прямовисно спускалася вниз саженів на триста і тільки потім вигиналася спершу похилим осипом, а потім і розлогими луками. Величезна блакитнувато-зелена улоговина, вкрита ялицевим лісом, лежала перед нами. З двох боків її вартували хребти, подібні до того, на якому були ми. Вони сходилися в центрі улоговини і там, як Гераклові стовпи, замикали долину. Чорнів тільки вузький каньйон. Очевидно, вхід річки.

— Що за диво, Василю Васильовичу?

— Чортові ворота, так ми їх називаємо.

— А долина?

— Це Шиша, Андрію Михайловичу, її притоки, її витівки. В той бік,— він показав рукою,— ми можемо вийти на свій кордон, а якщо в другий, то буде прохід на Умпир, де ти вже побував. Рай для зубрів, жоднісінької душі немає тутечки. Яка, скажи, людина насмілиться зайти в отакі нетрі? Живи, звірино, без опаски, плодися, множся, доки не прийде лихий та не порушить спокою твого. Чи ж багато місць отаких по Росії?..

Спершу ми оглянули ближні підступи. Турри виявилися якраз під нами, на заломах. Розсипавшись серед каменів, вони безтурботно спали, пригріті сонцем, закинувши рогаті голови й заплющивши очі. Білясті з жовтими підпалинами боки їхні під колір каменю й освітлених скель — прекрасне маскування!

Ми полічили турів. У мене вийшло сімдесят три, в Кожевникова — на одного більше.

— Ану, ще раз,— запропонував я.

І знову в нього вийшло сімдесят чотири.

— Ти недобачив одного, Михайловичу,— сказав егер.— А глянь ген на оту гостру брилу. Що там стирчить, бачиш? То роги сторожового. Он між двома каменями зачаївся, не спить, а зирить на три боки. Та от рогів не заховаєш, видно. Він і є сімдесят четвертий. Вгору цей сторож і не подумає дивитись, бо вважає, що місце неприступне навіть для рисі. І помиляється. Хтось інший його звідси якраз і покладе кулею залюбки: двохсот сажнів не набереш.

— Хто ж інший?

— Про Лабазана забув? Цей чортів виплодок он уже скільки літ нам кров псує!

Ми сховалися за хребтом, присіли, і Кожевников заходився крутити цигарку. Запаливши, спитав:

— Тобі про нього розповідали?

— Не раз чув. Перший лиходій для зубрів. Хочу знайти його.

— Що перший — це точно. Наскільки пам'ятаю, років вісім тому він почав промишляти отут. І за роки ці Лабазан з напарником загубили вісімнадцять, а то й усі

двадцять биків. Сам, кажуть, вихвалявся сп'яну. А вже всякого іншого звіра...

— Хто ж у нього за напарника?

— Був такий. Помер він улітку. Лабазан сам поховав у якійсь печері. І там склав, як переказують, десяток зубрячих черепів. Є така прикмета в осетинів і лезгинів: зубрячі черепи повинні прикрашати вівтар їхнього бога та могилу хороброго джигіта. Тоді це місце вважають гідним шани.

— А сам Лабазан хто такий?

— Лезгин начебто. У нього ще прізвище є. Башкатов, здається.

— А той, котрий помер?

— Той росіянин. Волоцюга із солдат. Усе життя своє в горах прожив, та тут і zostався. На прізвище Беляков. Дикий чоловік, одне слово... Так от, поглянь на ту гору, що зі сходу до Чортових воріт підступає. За нею — Лаба-річка. Лабазан вистежує зубрів біля солонця, ну, і б'є на вибір, а потім тижнями бенкетує та м'ясо про запас собі в'ялить. Навіть у Лабінськ навідується, он який урвиголова!

— Скільки ж йому того м'яса треба?

— Вважай, половину кидає. А з шкури пояси для породіль шиє. В аулах їх продає, начебто помагають. І роги на кубки полірує, а коли спускається в свої аули, то кубки ці у нього назахват. Князі беруть, в золото-срібло опрацьовують, вихваляються.

— Мене вже лякали цим Лабазаном.

— Не Чебурнов, часом?

— Атож.

— Ну, скажу тобі, він безпремінно доніс Лабазану, що з'явився, мовляв, чоловік офіцерського чину і хоче з ним стрітися, одне

слово, і законом пострахати та й силою — оком цілким помірятись. Я так гадаю, що Семен з лезгином бачиться, а може, й на звіра наводить. Йому аби гроші. Чи з перестрахи заграє. Лабазан слідопит, певна річ, неабиякий, стрілець першорядний. І гвинтівка в нього хоч куди! А ти справді хотів би з ним зійтись?

Я кивнув. Бо як же інакше? Коли взявся охороняти зубрів і вивідав браконьєра, то вже, звичайно, повинен знешкодити злочинця. Або умовити, щоб забирався геть. Загалом аж до стрільби. Ворог зубрів — мій особистий ворог.

— Тоді послухай мене. Самому тобі, Михайловичу, Лабазан не під силу. Сам не ходи. Двоє, троє ще можуть щось вдіяти, але не один. А вже коли ми з тобою забилися в ці краї, можу показати, де Лабазанове лігво, його мені пощастило вивідати. Гору бачиш? Ота самісінька, вершина її на гнилий зуб схожа, начебто гострі ікла випинаються, а прірви там — страшно глянути. Печера, як належить, і не одна, вся гора дірява, є й прохідні, а от живе він на схилі, що сюди обернений, і не дуже високо — в поясі букового лісу. Там куців більше, диму від вогнища не побачиш. Років п'ять тому ми за Лабазаном полювали. Усіх перехитрував, довкіл пальця обвів, а одному егерю із Закана вночі гвинтівку своїм знаком перев'язав — дав зрозуміти, значить, що Лабазана вистежити не можна.

Ще якийсь час ми роздивлялися в біноклі ці дикі місця, але диму не побачили. Не помітили в тій стороні й жодної тварини на

схилах або галявинах. Звірина небезпечне місце знає.

Десь годину на п'яту спустилися до коней та іншою дорогою поїхали вниз, ближче до наміченої для зустрічі вершинки. Літній день довгий, о сьомій сонце ще сяяло добре. Спішилися, лежали на траві, очікуючи Телеусова. Невдовзі небо на заході почервоніло, розлилася вечірня зоря. Олексій Уласович явно припізнювався.

— Ми самі знайдемо зубриць, коли вже так,— сказав Кожевников.— Ходім?..

З кіньми на повіді ми рушили до того місця, де Василь Васильович недавно бачив стадо з молодняком.

Неглибокий виярок, зарослий березою і високогірним кленом, виповзав з дрімучого лісу до бугрів з високотравними луками. Посередині виярка проглядалася витоптана численними копитами стежка. Дорога зубрів виходила на луки, що вабили соковитою і густою травою.

Ми не стали перетинати цю роками натоптану стежку, щоб не бентежити чуткого звіра духом коней та заліза, а подалися на висотку з густим і чорним рододендромом, звідки було видно весь розлогий луг.

Звірі з'явилися не так, як самці, а ще обережніше, начебто життя цих сімейств цінується удвічі дорожче. По суті так воно й було, бо майже кожна зубриця вела за собою якщо не малюка, то дволітка, а крім того, в стаді були й майбутні матері й старі зубриці, уже не здатні родити, але корисні своїм досвідом — набутком довгого життя.

Вони якраз і очолювали кілька сімейств.

...З лісового виярка першою вийшла стара зубриця, постояла, прислухалася, помахала хвостом з китичкою на кінці й спокійно пішла далі. Тільки після цього на лугу з'явилися ще дві старі корови, одна із збитим рогом, друга припадала на задню ногу. Це був обережний, незмірно досвідчений авангард, він обстежив і встановив безпечну зону.

Пересвідчившись, що довкола тихо й спокійно, корови нахилили морди до трави й таким чином дали знак основному стаду. Звірі висипали на луг.

З країв, спереду і ззаду йшли зубриці й торішній молодняк. А в центрі, неначе купка діточок, штовхалися цьогорічні зубренята — телички й бички. Їм, звичайно, кортіло побігати, побуцатися одне з одним, а тут така тіснява, що можна було тільки йти вперед. Не розбіжишся, коли з боків суворі мамки, які обривають будь-яку спробу вирватися з оточення.

На просторі стадо потроху розбрелось. Але стара зубриця, та сама, що вийшла першою, весь час сердито озиралася й нікому не дозволяла випередити себе. Зате молоді, похрумтівши травою перші десять — двадцять хвилин і виканючивши у мамок трохи молока, з безтурботністю малих бешкетників, хоча й були вже бородаті і пробивались у них тупі чорні ріжки, затіяли біганину. Задерши хвости, вони хвицалися, штовхали одне одного, зачіпали старших і стрімголов тікали від них, зупинялися, хапаючи роззявленим ротом повітря, і знову затівали ігри. А де ж інде, як не на просторому лузі! Дні минають у густому лісі, вночі спати треба,

тільки зорі й лишаються для ігрищ. То вже надолужимо на зорі!

Завдали вони клопоту своїм мамкам, стареньким охоронницям і сестрам!

Тільки-но стадо розбрелося надто вже просторо, стара зубриця вжила заходів. Широко ступаючи, пішла вона по колу, начебто окреслювала допустимі межі; корови й підлітки, що опинилися за цими межами, добре зрозуміли, чого від них вимагалось. Стара підчепила рогом одну неслухняну, добре штовхнула другу, а далі вже починав діяти закон найдужчого. При наближенні зубриці всі тварини, що забрали далі дозволеного, щодуху кидалися до центра. Стадо ущільнилося. Тепер і телятам стало трудніше бігати, довелося пастись, як те робили старші. Порядок начебто було наведено. І в цей час ми стали свідками сутички за місце вожатої.

Велика, на вигляд дуже корова несподівано зупинилася на шляху хазяйки стада, роздула ніздрі й загрозливо нахилила морду. Лиш на одну мить вожата затрималася, вражена нечуваним зухвальством. Уже наступної секунди пролунав сильний удар рогів. Усі зубриці й навіть малюки повернули голови і уважно стежили за сутичкою. А суперниці, як завзяті бійці, уперлися лобами й намагалися зрушити одна одну з місця. З-під копит летіла волога земля. То одній, то другій вдавалося загнути шию супротивниці й дістати рогами бік. Але всі удари припадали поковзом і не лишали на шкурах зубриць кривавих слідів. Тріщали, ламалися кущі берізки й рододи, в очах корів палала лють. Точилася боротьба за владу, за чільне місце в стаді,

боротьба, що виникає, очевидно, час від часу між сильними зубрицями.

Нарешті вожатій удалося так ловко вдавити суперницю в передню лопатку, що та впала на коліна, і якби не ухилилася, то другий удар розлютованої переможниці поклав би її на місці. Вивернувшись, зубриця щодуху побігла, але не в стадо, а через кущі — в ліс. Дужча якийсь час переслідувала її, потім повернулася і, голосно дихаючи, темна від поту, продовжила перерваний хід по колу, замикаючи в нього своїх підлеглих. Зубриці квапливо давали їй дорогу.

— Куди ж побігла переможена? — стиха запитав я Кожевникова і опустил бінокль, щоб дати відпочити стомленим очам.

— Походить сама до темної ночі, страшно стане — й вернеться. Без стада їм не жити.

— Знову щоб битися?

— Ні. Бійки більше не буде. Хто дужчий, той і ватаг. Усе стадо бачило, як стара перемогла. Вона й лишилася у них головною. До сутички з якоюсь іншою.

Швидко темніло. Зубриці й малюки паслися тепер пожадливо, неначе відчували, що скоро доведеться йти звідси. Уже не пустували маленькі, вони дедалі частіше тицялися в ноги матерям, шукаючи вим'я. А не діставши дозволу, ображено лягали. Раптом пожаліють. Поскубуючи траву, матері йшли далі, і телята вставали, викидаючи вперед слабенькі ніжки, доганяли їх і знову влягалися.

Зайшла ніч. Стадо проглядалося в бінокль зовсім невиразно, але ми двічі встигли

перелічити тварин: двадцять дві мамки з телятами, шістнадцять дволіток і сім старих, без телят. Усього шістдесят сім голів. Виходить, тут, в нижній і середній течії Кіші, проживало майже сто голів.

— Одинаки бувають?

— Рідко. Самці за владу поб'ються, слабкий іде іноді зовсім, щоб не сердити ватажка. Та довго сам не проживе. Або нове стадо знайде, або ж гине.

— Від кулі мисливця?

— Не тільки від кулі. Зірветься з кручі. А то в річці утопиться. Вони відчайдушні, йдуть у воду хай би що й не подумують: широко там чи глибоко. Ну, і буває — зіб'є течією й понесе. Навесні в лавини потрапляють або ж знову в річку. Ти, мабуть, бачив, як у снігову зиму намітає горою на лід, начебто міст сніговий виходить, а вода тепла, вона кригу розточить, міст отой і зависає, ледь-ледь тримається. Зубр ступне — і пропав. Коли в стаді, там без ватажка не дуже розженеться, а ватаг завжди обережний, не пустить куди завгодно. Так що в одинаків життя коротке.

Чорна темрява вкрила галявину й гори. Зубриці пішли своїм виярком у ліс, на солонець часу в них не вистачило. Уранці знайдуть, звичайно.

3

Ми зачекали ще, чи не подасть голосу Телеусов.

— Чи не сталося якогось лиха? — Я почав непокоїтися.

Кожевников відповів:

— Не бійся. Ніякого лиха немає. Коли небезпека, він вистрілить, у нього гвинтівка. А звук у горах далеко чути. Просто пішов убік, таке буває. Або якась цікава справа затримала. Зачекаємо на умовленому місці до ранку. Не прийде, тоді рушимо на кордон. Там він вісточку нам лишить. А то й сам з'явиться.

Щоб не тривожити тутешнє стадо, ми взяли своїх коней і пройшли краєм луку, намагаючись триматися проти вітру. Версти за дві до зубриноного випасу спустилися в ялицевий ліс і запалили тут невеличке багаття. Попили чаю та й лягли спати, щільніше загорнувшись у плащі. На верхотурі навіть у розпалі літа ночі холодні й мокрі.

Розплющую вранці очі — приятеля мого немає. На вогнище свіжі гілки накидані, горять, і казанок підвішений. Подивився крізь кущ ліщини — обоє коней мирно пасуться на пагорбі. Де Кожевников?..

Я накинув тілогрійку на плечі й піднявся до межі луків. Бачу, стоїть мій друг, спиною на березу сперся і чекає, коли з-за лісистого косогору зійде сонце. Така мить... Яскраве світло вже виграло на висотах, яскрило сніги на трьохтисячниках, а луки ще в передсвітанковій тіні, холодні, обважнілі від студеної роси. Бородате єгерове обличчя трохи підняте, руки за спиною. І так дивиться на близькі вершини, на небо, наче молитву творить. Не моргне, губи напіврозтулені. Мить людського блаженства.

Сонце викотилося з-за горба, і верхівки чорних ялиць враз набули живого зеленого

кольору. Жовтогаряче полум'я спалахнуло на великих шишках. Яскрава, до болю в очах, дещо сплюснута куля сонця трохи піднялася над лісом, намагаючись зазирнути в усі ущелини. Вниз і в боки з неба в мокрому повітрі простяглися видимі промені. Як багаторуке чудисько, сонце обпиралося цими променями на верхівки дерев, на скелі, піднімалося й незабаром досягло луків. Ось де спалахнуло різнобарв'я! Килим найвишуканіших форм і кольорів зайнявся під косими променями яскраво, пишно й весело. Сяяли росинки, вони алмазно спалахували на кожній пелюсточці. Дрібненький дзвоник, всього вершок від землі, а й той став схожий на відшліфований лазурит — так світився, так виравав у ньому моторний промінчик світла!

Стою, мовчу, спостерігаю за народженням прекрасного дня, за Василем Васильовичем. В голову мені приходить здогад, чому лісики і єгері так благоговійно шанують природу. Саме в таку ось мить народжується радість, здатна витіснити з голови все наносне і зле. Світ прекрасний, і немає нічого кращого, радіснішого, як природа. Розумію, що не тільки на Кавказі можна поклонятися красі. Вона скрізь. Тільки треба її бачити. І все-таки на Кавказі, де три великі начала — краса, доцільність, сила — начебто піднесені над буденністю ближче до неба, це почуття поклоніння досконалості особливо велике. Лише той, хто побував тут, міг написати «Демона», «Кавказького бранця» і «Хаджі Мурата».

Але ось сонце висушило луг, росинки зішли парою, а краса, тепер уже нова, ден-

на, звична, лишилася з нами. Відчутно по-тепліло. Скелі й камені ще парували. Я гукнув:

— Чаювати, Васильовичу!

Він стелювався, насунув кашкета на свої непокірні патли і спустився до вогнища.

Сидів мовчазний, усміхався сам до себе й зітхав. Ще весь у полоні захоплення, що переповнювало його.

— То що, на Кішу йдемо?

— І де його носить, очману? — Це він уже про Телеусова.— Дивись, і на ніч не прийшов. Тепер потупаємо на кордон: які там вісті він залишив?

Вісті на кордоні були. Зсередини на дверях висіла записка, приклеєна м'якушкою: «Ночував тут, вранці подався додому, бо веду бранця».

І все. Якого такого бранця? Чи не самого Лабазана заарканив?

Настрій наш піднявся. Головне — живий-здоровий, крокує до селища. Там, виходить, і зустрінємось, а може, наздоженемо в дорозі.

Ми посиділи на порозі будиночка. Кожевников закурив і все дивився, дивився на лісове нагір'я перед собою, а потім показав у той бік цигаркою, сказав:

— Отак коли йти, якраз на Гузеріплі потрапиш. Недалеко тут, але стежка кепська, не те, що на лівому березі. Одначе й тут ходять, кому швидше треба.

— Хто ж?

— А Семен Чебурнов, приміром. Його кордон на Гузеріплі, а якось дивлюся, іде тут з таким, значить, діловим виглядом. І начебто людей остерігається. Заховався я, дивлю-

ся. Бачу, обходить наш кордон, лісом, лісом і нагору подався. Туди, де ми з тобою вчора сиділи.

— До Лабазана, чи що?

— Хто його знає! Треба було б гарненько постежити за цими кривими доріжками. Що скажеш?

— Я так гадаю: єгері — це чесні люди.

— І я такої думки. На Кіші п'ять літ тому було шістдесят п'ять зубрів. Ну, гаразд: дві зими випали погані, снігові, могло скількись там і загинути. Але ми вчора все ж таки налічили з тобою дев'яносто шість голів. Так? А ось на Молчепі п'ять літ тому було сорок п'ять за обліком. А нині скільки ти сподіваєшся там знайти?

— Полічимо.

— Дивись, сльози не пусти.

З а п и с ч е т в е р т и й

Що ми знайшли в Хашишках.— Розповідь про зубрєня.— Лист в Боржом.— Сподівання на зустріч з дружиною.— Таємничий постріл біля струмка.— Забиті зубри в лісі.— Відповідь управителя.— Суд над єгерем Чебурновим.— Подальша доля зубрєняти Кавказ.— У Біловезькій Пущі.— Врублевський

1

Вирушили до селища. Заспішили.

В лісі звивалася порівняно гарна стежка. Праворуч піднімався густо заліснений хребет, звідки по ущелинах і виярках бігли струмки

і впадали в сердиту Кішу із зеленаво-білою, збуреною водою. Річка стрибала по камінню з такою настирливістю, начебто їй справді не терпілося якнайшвидше влитися в Білу.

Дорога зайняла не більше трьох годин. Незабаром ми опинилися в широкій долині Білої, знайшли брід, де в суху пору року можна переїхати річку верхи, підстраховуючи себе довгою жердиною, коли кінь під натиском води починав завалюватися вправо.

Звідси до селища лишалося зовсім небагато, і ми, щоб зігріти коней після купання в крижаній воді, пішли клусом.

Спішуючись біля воріт телеусовського двору, забряжчали стременами, заговорили. Господар почув. Грюкнули двері, і він вийшов назустріч. Під вусами єгеря гуляла загадково й винувата усмішка.

— Розповідай, чому кинув у горах друзів-товаришів,— з удаваною суворістю напосів на нього Кожевников.— Дивись, герой який! Хіба так можна?

Телеусов розвів руками:

— Планида така вже сталася...

— Ти планидою не відбалакуйся! Якого ще бранця маєш?

Олексій Уласович не відповів, пропустив нас уперед, узяв коней, сам розсідлав і поставив у тіні. Вийшла господиня, подала квасу. Ми сиділи на східцях ганку, пили холодний квасок і згоряли від цікавості.

Нарешті Телеусов поманив нас за собою до сарая і обережно відчинив рипучі двері:

— Ну, дивіться...

На свіжій підстилці із щойно скошеної

трави лежало зубрення. Стомлене, сонне, бай-
дуже до всього.

Чи знав хто з нас у той день, яка доля судилася малюкові, який загально відіграв помітну роль в історії вітчизняної природи? Тоді ми бачили просто бичка, круглоголового малюка, що розгублено кліпав темними очима. Він не боявся людей. А чого їх боятися, коли зла ці істоти не чинять, навпаки, виявляють доброту й ласку, гладять його, годують з пляшки через соску та й говорять з ним нестрашними, приглушеними голосами.

— Ну й ну! — Ми з Кожевниковим перезирнулися. — Відзначився!

— За наказом його імператорської високості великого князя і за розпорядженням управителя ловами...

Олексій Уласович завів було хитру мову, та Василь Васильович рішуче перебив його:

— Облиш, облиш, в Петербурзі докажеш. Скажи — пощастило.

— Сам не радий такому щастю!

— Чого так?

— Та я з ним, братця, так намучився, що місяць відпочивати треба! Усе тіло болить!

— Ти давай по порядку. Ходімо в дім, там розповіси. Андрій Михайлович дістане свою книжечку і все чисто запише для історії.

Ми вийшли з сарая, стягли з себе зайве, гарно вмилися й піднялися в горницю, де господиня уже подавала на стіл. Отоді-то, за обідом, ми й почули розповідь Олексія Уласовича про зустріч із зубрицею, що відбилася від стада.

— Я ішов якраз до вас, веду коня за вуз-

дечку, а тут слухняна моя конячина раптом закомизилася. Гвинтівку скинув: чи не ведмідь часом близько? До бінокля приклався, бачу: на галявині сірі тіні промайнули. Вовки. Женуться за кимось, біг їхній спрямований. «Не інакше, як за оленем», — подумав я, ну й вирішив виручити бідолаху. Вернувся на кордон, пустив коня, а сам за вовками подався. На Пшекиш. Блукав години дві, слід загубив. Та ось мене штовхнуло пройти вгору безлісою улоговиною. Покрадьки переходив од дерева до дерева, вони там рідко стояли. Добрався ледве не до голови виярка. В очі впала велика ялиця. Під нею густа тінь. Придивився до тіні, бінокль налагодив. Мати рідна, ведмідь! Я вже про всяк випадок наготувався, а тут осторонь ялиці камінці посипалися, бачу зубрицю, іде, хитається, та не в цю рятівну тінь, а геть на круту боковину. По стегнах у неї кров цебенить, боки мокрі від поту. Тут і збагнув я, що не ведмідь під ялицею, а зубрення. Ось за ким вовки гналися! Відбили небораку від стада, а вона з дитинчам бій прийняла, відігнала хижаків, покляла малого, а сама не знає, куди їй податися. Вовки безпремінно десь поряд. А в неї вже сил немає, зранена вся. Як збагнув я. усе це, вказівку згадав і подумав: другого такого випадку не буде. Все одно звір приречений. Краще спіймаю сам, ніж вовкам віддавати.

Сміливо пішов на луг. Зубриця вгледіла — і до мене. Хоробра. Я зупинився, і вона теж. Стоїмо, чекаємо, в кого нерви міцніші. Не витримала, повернула круто — й гайда. Тільки її й бачив. Тут я до зубрення. Воно підхопилося, замукало. Підійшов ближче, руку

простяг. «Мишко, Мишко!» — кличу його, а воно стоїть, носом ворушить. Я ближче: зубрєня позадкувало, а потім побігло, не прудко, але побігло.

І тут, братця, почалося! Хоч і яке воно маленьке, а поганявся я за ним добрячу годину, весь потом зійшов, аж поки нарешті загнав у глухий куток виярка, завалений камінням і сушняком. Застряло воно там, стоїть і тіпається. Я знову ласкаво так: «Мишко, Мишко!» Дало до себе доторкнутися. Погладив я його, воно й заспокоїлося.

Ну, прилащив, страх у нього пропав, а йти зі мною не хоче. Я і так, і сьак, узяв його на оберемок, поніс, та хіба такого донесеш, коли його не менше трьох пудів! Та ще й пручається. Пустив на землю, нашійника зробив. Не подобається йому нашійник, з місця не зрушиш. Тоді перев'язав ремінцем через груди, щоб не завдати болю. Тягну, що маю сил, а воно ступить три кроки вперед, три вбік і стільки ж назад. Муки пекельні!

Насилу дісталися кордону, відпочили, я записку вам написав та й заспішив: голодне воно, траву ледь-ледь пробує, молока йому треба, а де тут молоко?

На щастя, кінь допоміг. Побачило воно мого коня і швиденько пішло за ним, до ніг тулиться: кінь на мамку більше схожий, ніж єгер в штанях. Отак і пішли. Я коня веду, а зубрєня на ремінці за конем дріботить. А як тільки притомилося, лягло, хоч убий! Очі заплющені, нижня губа одвисла, спить, значить. Та і я спати хочу, вечір уже, ще й після всіх мордувань денних... Довелося підняти, до сідла припнути. Незручно, реміння

його ріже, воно мовчить. Отак і річку переїхали — зубреня на коні, а я по пояс у воді. І його тримаю, і костуром дно мацаю. Спасибі, кінь приручений, діло знає. Так і додому добилися.

Зубреня моє полежало, оклигало і їсти попросило, все в ноги мене лобом б'є. Зладили ми з жінкою пляшку з соскою, якраз корову видоїли, тепле молочко, так воно присмокталося, за раз більше півчверті¹ випило. Обважніло, вляглося, побавилося трішки на траві, голову схилило та й заснуло.

Уранці тільки я зайшов, а воно й кричить мені: «Му-у-у!» — їсти просить. Дві пляшки випило, повеселішало. Травиці зубриної я йому свіженької приніс, вівсяниці. Пожувало, щось з'їло, але мало. Ще не звикло. А опівдні знову дві пляшки молока. І щоб підігріте, холодного не бере. Чистісінька дитина!

Поки господар розповідав, ми пообідали, а потім знову пішли дивитися на бичка. Шерстка на ньому ще не вляглася після трудної дороги, здавалася неохайною, і коли господиня почала кінською щіткою розчісувати її, бичкові це сподобалося, схилив голову і кліпав очима. Мабуть, таким чином зубриця вилизувала його.

Кольором бичок нагадував молоденьке ведмежа, чисто коричневий, тільки на мордочці шерсть світліша та на борідці. Така кумедна борідка! Ратички, як і очі, чорненькі, блискучі, а на лобі дві круглі цятки, майбутні роги випинаються. Вуха невеличкі, тверді,

---

¹ Чверть — три літри.

губи чорні, а головка начебто теляча, тільки кругліша. І хвостик з китичкою. Уже веселенький, хвостиком туди-сюди, побігати йому, видно, кортить.

Залишили ми сарай, сіли радитися, що далі із зубреням чинити.

— Везти його зразу не можна, — твердо заявив Олексій Уласович. — Треба до трави привчити, до нових умов призвичаїти. Хай до людей більше придивиться. На це також час піде. Місяць, а то й два. Підросте, приручиться, отоді й...

— А поки що, — сказав я, — напишемо листа Ютнеру, що він порадить. До Боржома, де живе управитель, пошта тижнів два йде, та назад стільки ж, от і місяць. Тоді й у дорогу, якщо наказ буде. А ні — відпустимо, та й кінець рахубі.

— Гадаєш, усе-таки повезем? — Телеусов, здається, не був певний.

— Невже відмовляться?

— Та, мабуть же, забулося... Примха. Часу он скільки минуло.

— Ми нагадаємо. Так і так. Куди накажете? Може, в якийсь зоопарк...

— Якби тільки дорогу витримав. — Кожевников жалісливо зітхнув. — Дитя все-таки. А там вагони, гуркіт, дим, чад. Це ж де Петербург!..

Серце моє тьохнуло: Петербург!.. Якщо мені накажуть супроводжувати разом з Телеусовим нашого бранця, — тоді неминуха негадана зустріч з Данутою. Тричі «ура» Олексію Уласовичу!

Спочатку я хотів був ночувати в Телеусова, але неспокійна думка погнала мене в до-

рогу. Хутчій відправити листа! Хутчій дістати відповідь. Єгері вмовляли лишитися, та я вже не міг. Алан мій, звичайно, стомився, і мені не завадило б провести тут ніч, але я вже утвердився в своєму рішенні. Я виїхав з Хамишків, щоб знайомою дорогою швидше дістатися до Псебая.

Така зваблива перспектива!

2

Лист до Ютнера в мене ніяк не клеївся.

«Шановний Едуарде Карловичу»,— починав я і жмакав папір. Надто фамільярно. «Його превосходительству Е. К. Ютнеру». А таке звертання здавалося сухим, казенним. Ніколи не доводилося мені писати подібних листів.

Батько походжав по кімнаті, постукував паличкою. Він уже не раз зупинявся біля столу, спостерігаючи муки сиңової творчості. І нарешті не витримав.

— Ану, дозволь мені. Спробую по-старомодному.

За півгодини листа було написано. Починав він так:

«Високошановний Едуарде Карловичу! Сповіджаю, що наказ, даний єгерям ловів у вересні минулого року про відлов молодого зубра, виконаний. Цими днями в районі Кіші єгер О. У. Телеусов добув бичка, котрий нині знаходиться в доброму здоров'ї під опікою вищезгаданого єгеря. Через місяць або півтора, які потрібні для звикання тварини до нових умов життя, бичка можна послати

його імператорській високості Великому князю Сергію Михайловичу.

Жду Вашої вказівки про перевезення й місце, куди належить відправляти бичка кавказького зубра.

З найщирішою до Вас пошаною.

Єгер кубанських ловів хорунжий А. Зарецький».

Прочитавши листа, я полегшено зітхнув. Хай по-старомодному, зате ясно й поштиво.

Того ж дня я повіз це послання в Лабінськ. На конверті була чітка адреса: «Тифліська губернія, Горійський повіт, Боржом».

А через день, переговоривши з Микитою Івановичем Щербаковим, який досі виконував обов'язки управителя ловів, ми вирішили дати на допомогу Телеусову для догляду за зубреням людину, яку мав добрати сам єгер, і заплатити за місяць догляду п'ять карбованців.

— А ім'я своєму звірові дали? — поцікавився Щербаков.

— Олексій Іванович кличе його Мишком.

— Ну що за ім'я! Усе ж таки дикий звір, не простий бичок і не баран. Треба якось красивіше назвати. Цареві повезете, а в нього один з предків Михайлом прозивався. Гляди, нагнівається.

Невдовзі я ще раз відвідав Телеусова.

Зубреня освоїлося, поступово переходило на трав'яне харчування, але, як і раніше, вимагало молока й сердито буцало лобом в загородку, коли довго не одержувало. Його двічі виводили гуляти, тільки на ретязі, й зубреня охоче пощипувало свіжу траву. Вже при мені Телеусов разом з дружиною пусти-

ли його в невеличкий гурт телят. І тут, на диво, нічого дикого в зубреняті ми не побачили. Воно не задиралося з телятами, паслося спокійно й так само, як і вони, бігало, задерши хвоста, аж поки засапувалося від утоми. Дитина...

— Мишко, Мишко! — кликала його господиня, і зубреня вже вслухалося у це ім'я, звикало до нього.

— Микита Іванович не згоден на таку кличку, — сказав я Телеусову. — Придумаємо іншу. Перший, можна сказати, кавказький зубр поїде в далекі краї, дивись, доля усміхнеться йому, він змужніє, потомство дасть, і підуть від нього в новому місці кавказькі зубри.

— Ну, коли так... Тоді хай і зветься «Кавказець».

— Кликати незручно, довго. Може, коротше: «Кавказ»?

— Можна й «Кавказ».

— Отже, вирішили. Ти—хрещений батько.

— І ти, Андрію, теж. Удвох відповідаємо за нього.

Від'їжджаючи, я сказав, щоб до телят його більше не пускали. Раптом хвороба яка чи що. Краще пасти окремо.

— Я тут уже над кліткою мудрую, Михайловичу. Щоб заздалегідь підготуватися. Хочу злагодити її вузькою, боковини — цільні, а передня й задня стінки — штахетні. Годувати й чистити зручніш. Кіньми далеко везти доведеться, у вагон вантажити. Ну, а в вагоні ми його випустимо.

Дбайливий господар!

Повертався я додому надвечір. Алан ішов

неквапливо, дорогу знав, не вперше по ній ідемо. Тепле літо заколисувало ліс і трави, повітря було виповнене пахощами квітів і смолистим духом ялиці. Проминули свіжу вирубку, де нічого за цей час не змінилося, спустилися до гірського струмка, на берегах якого густо зеленіла вільха. Алан потягся до води. Я зіскочив з сідла, поправив за плечима гвинтівку, розгнуздав коня й відпустив підпруги. Алан вдячно зітхнув і обережно, як п'ють усі коні, торкнувся губами холодної води.

Я стояв осторонь, підтримуючи провислий повід, щоб не замочився. Довкола трохи похмуро тіснився ліс, і було в ньому щось таємниче й небезпечне. Ніколи ще не доводилося мені до такої міри відчувати небезпеку, як цього разу. Навіть мурахи забігали по спині. Що таке? Звідки страх?..

Підсвідомо я ступив крок назад і сховався за крупом Алана. Минуло кілька секунд, я вже почав був підсміюватися над собою; кінь усе ще цідив крізь зуби холодну вологу, і тільки я хотів ступити ближче до води, як раптом Алан різко підвів голову і, повернувшись у бік вершини струмка, напорошив вуха.

Знову холодок за спиною. Небезпека!

— Ти чого? — спитав я і тієї миті відчув гарячий дотик повітря до щоки. І різке, коротке «цвік».

Звук пострілу долинув уже після того, як куля пролетіла, може, за два вершки від моєї голови. Луна підхопила звук, розвіяла в просторі, і спершу я навіть не зрозумів, звідки стріляли.

Наступної миті я лежав за валуном з гвинтівкою в руках, а кінь стояв наді мною, і дріж перебігав по його шкірі. Так ось він звідки, цей підсвідомий страх! Комусь знадобилося моє життя! Вистежили, довідалися, де я найчастіше проїжджаю, влаштували засідку. Там, у верхів'ї струмка. Обережно висунувшись, я побачив у тому напрямку порослі мохом камені. Сажнів за сімдесят. Там?..

Гнів і жадова помсти примусили мене схопитись. Я кинувся через ліс, петляючи між стовбурами й камінням, туди, де ворог. До підозрілих каменів я підходив з обережністю лиса, готовий вистрілити на перший-ліпший шурхіт. Звичайно, за каменями нікого не було. Оглянувши обрідний ліс навколо, я помітив сліди. Ось трохи притоптаний мох. Тут убивця стояв на колінах. А ось і стріляна гільза. Отже, перезаряджав, хотів ще... Новенька, блискуча гільза. Примітна заглибина від бойка ледь зміщена від центра пістона. Це треба запам'ятати.

На чорній підстилці під грабами повільно випрямлялися неглибокі сліди — не від чобіт, а від черкеських або козацьких поршнів з кабанячої шкіри. Сліди один від одного віддалені на два аршини. Отже, біг. Переслідувати розбійника? Самому це надто небезпечно. Та й наздогнати в лісі майже неможливо.

У тривожних роздумах повернувся я на стежку. Молодчина Алан ждав мене. Як він зрадив, як затряс головою! Розумів, чи що, яка небезпека щойно загрожувала його господареві?

Далі я цілу дорогу болісно роздумував над

становищем, яке одразу стало серйозним. Кому я небезпечний, ненависний? Та мало кому! Лабазану. Невже він зважився прийти навіть сюди? Якщо браконьєрові казали про мене, то він скоріше чатуватиме на гостя в себе, там легше зі мною впоратися! Зрештою, будь-якому браконьєрові, якому відбили дорогу в ліс! Але тут сяйнув новий і страшний здогад: а ще Улагаю. Хіба він не може помститися за Дануту? Чи здатний осавул простити? Так, це, мабуть, найнебезпечніший ворог. Що ворог — я міг би зрозуміти й раніше. Він явно уникає зустрічі. Ні в Псебаї, ні в Лабінську я його давно не бачив. Однак навряд чи він сам наважиться на злочин. Черкеському князю неважко знайти серед своїх наближених найманого вбивцю, пообіцявши гарну винагороду. От становище!.. Відтепер мені доведеться весь час бути насторожі, весь час ждати нападу!

Від такої думки стало моторошно. Небезпека така близька. Адже половину часу я в лісі, в поході. Як остерегтися недоброї людини на вузьких лісових стежках?

А раптом Улагай тут ні до чого? Адже міг я зустрітися просто з невідомим грабіжником.

Про постріл біля струмка мені довелося розповісти Микиті Івановичу. Він замислився, але ніяких гіпотез не висловив. Не любив пустопорожніх здогадів, однак намотав собі на вус. Ми поговорили про зубрення, про можливу облаву на Лабазана, а ввечері я записав про цю пригоду в щоденник. І годі.

Того пам'ятного дня мені принесли листа з Петербурга. Не можу говорити про нього,

тим більше писати. Надто наше, особисте, рідне звучало там від першого до останнього рядка. Разів сім чи вісім прочитав я цього листа. І заснув щасливий.

Життя прекрасне!

3

Тривога, викликана замахом на моє життя, потроху вляглася. І незабаром я спитав Кожевникова, чи не поїде він зі мною на Молчепу, щоб пошукати і обрахувати звірів.

— З превеликою нашою охотою! — сказав єгер і крізь пишну бороду блиснув рівними білими зубами. — Та й знову-таки до Олексія Уласовича заглянемо, все одно по дорозі. А Семена Чебурнова знайдемо в Гузеріплі.

Чи треба казати, з якою обережністю я знову переїжджав через пам'ятний струмок, де міг накласти головою! І всю подальшу дорогу не переставав пильно роздивлятися навсібіч. Гвинтівка, почеплена на плече дулом уперед, начебто промацувала лісові хащі.

— Ти як у розвідці, Андрію Михайловичу, — зауважив єгер. — Так і зориш на всі боки.

— Звичка, — відповів я коротко.

Нашого Кавказа ми побачили за селищем. Він лежав на березі Білої, посеред зеленого лужка, і перше, що мені впало у вічі, були маленькі ріжки, що вибилися на піввершка з кучерявої шерстки. Он як швидко мужніє! Неподалік від зубрення сиділа дівчинка, що наглядала за ним.

Бичок мав пречудовий вигляд: шерсть

гладенька, лискуча, а очі уважно-дитячі, веселі. Освоївся.

Телеусов рішуче заявив, що їде разом із нами, і пішов збиратися. З Хамишків ми виїхали уже втрьох.

Долина річки Білої швидко звужувалась, потім зовсім зникла, над річкою нависли круті, рвані береги, а сама річка увійшла глибоко в камінь і, як у пеклі, струмувала в глибині неподатливої скелі. Стежка в'юнилася, беручись нагору, в дубовий ліс, потім знову падала у виярки і знову піднімалась, а там спустилася в долину, куди з Абаго й Вірменського перевалу збігали шпаркі притоки Білої.

Тут стояв незайманий, дивної краси мішаний ліс. На правому березі річки крізь ялиновий заслон ясніли будиночки кордону. І так у цьому місці було весело, так гарно, що, якби на те моя воля, вибудувався б тут і прожив би усе життя. Звичайно, з Данутою.

Чебурнов спав, коли ми приїхали. Вийшов з будинку неохайний, сонний, дивився понуро і чухав під сорочкою спину.

— Нездужаєш, чи що? — спитав його Кожевников.

— Ні-і... Задрімав з втоми...

Помалу він пожвавішав, чай поставив, заяложені карти на стіл кинув — нас четверо, гадав, складемо партію.

Пили чай, слухали його розповіді, яка тут форель водиться і як її важко ловити, та яку страшну прірву знайшов він на схилі гори Фішта. «Глянути — й то жах бере...»

— Ти нам краще про своїх зубрів розкажи, — безжально нагадав йому Кожевни-

ков.— Де їх шукати та як шукати. Ревізію чинитимемо, зрозумів?

— Це ми зараз! Це ви добре! Давно не чинили ревізії! А знайти їх легко. Як зійдемо на луки та пройдемо правіше, до Молчеци, тут якраз і буде їхнє пасовисько. Двоє стад у мене.

— Чи ж сам лічив?

— Аякже! Ось нещодавно й лічив. Якщо з телятами, то сорок. Або сорок два. Телят бачив шестеро, сьогорічних.

— За твоїми ж звітами минулого року було сорок п'ять зубрів. П'ять літ тому стільки ж. Куди ж пропадають дорослі, якщо телята щорічно народжуються?

— Одні народжуються, інші той... Знову ж таки полювання було, вистрелили одного, може, якраз із мого стада.

— Чужих людей не примічав?

— Які тут чужі? Глушина.

Уранці ми поїхали на луки. Домовилися, що Чебурнов зі мною, а Телеусов і Кожевников поїдуть окремо. Як вийдемо на гору, вони візьмуть лівіше, ближче до річки Холодної, і там на вечірньому випасі перелічать стадо, якщо знайдуть.

Майже від самого кордону стежка полізла круто вгору. Коні дихали гучніше, часто зупинялися. Їхали один за одним, Чебурнов — попереду, бавлячись ремінним повідком, примовками підганяв коня. Ялиці поступилися місцем кленам і березі, посвітлішало. Ще одне сходження, і ми виїхали на край луків, що похилими пагорбами піднімалися до високих скелястих вершин. Між луками й тим хребтом темніла похмура ущелина річки.

Мої приятелі подалися ліворуч, ми з Чебурновим лишилися удвох і вибрали засідку серед скель в дрібнорослому березняку. До вечірньої зорі. Розклали вогнище, зварили кашу.

Я несподівано запитав:

— Слухай, Семене, ти з Лабазаном стрічаєшся?

Він якось прикинув і відповів не зразу, змірковуючи, маю я факти чи ні. Здогадався, що не маю, удав, начебто дивується:

— А це ж нащо мені з ним стрічатися? Ні сват, ні брат, та й переховується він знаєш де? Глянь сюди. О-он голубіє! Там Чортові ворота. Звідси верстов тридцять, не вельми доскачеш.

— Чутки ходять, що ти з ним приятелюєш.

— Брежуть, Андрію Михайловичу. Щоб я з таким розбишакою!..

Але очі його бігали. Зляканий, сторожкий погляд промовистіше за слова говорив, що каже неправду. Бреше!

— А братуха де мешкає?

— Та де ж, дома. Ми з ним того... Навперемінку. Тиждень я тут, тиждень він. Щоб не запаршивіти.

— Так от, Микита Іванович ходив до нього. Цілий тиждень минулий та й до того його дома не було. Де тинявся?

— Ну, це ти його спитай.

— Гвинтівка у вас з ним одна?

Я ліниво взяв Семенову гвинтівку, витяг затвор і оглянув бойок. Потім загнав у патронник гільзу з новим пістоном, клацнув. Бойок ударив точно по центру. Не та...

— Ти що це приміряєшся?

— Та так. Бавлюся. Значить, одна гвинтівка?

— Поки що Микита другої не дав. Зволікає.

А Телеусов казав мені, що тижнів два тому Ванько Чебурнов поклав на своєму городі кабана. З гвинтівки.

Семен спохмурнів і замкнувся. Я знову завів мову про Лабазана, і Чебурнов розговорився. Отут я й довідався, що лезгин роками вже немолодий, він помітно накульгує після падіння з коня, не має близьких, їздить в аули по Великій Лабі і п'є запоем. Усе це Семен буцімто прочув од людей.

Нічим Семен не виказав себе, навіть коли я не витримав і сказав, що його бачили, коли ходив на Кішу по цьому березі річки.

— Помилилися твої шпійони, — спокійно відповів він. — То хтось інший був, а на мене звернули.

Ми пообідали, знайшли місце для спостереження і сіли вичікувати звіра.

Зубри вийшли не всі зразу, а групами по три-чотири бики. Молодих я налічив шестеро і старих — десять. Вони здавалися похливішими, ніж на Кіші, трималися узлісся, далеко не виходили.

— Не всі прийшли, — зітхнув Семен. — Їх тут понад два десятки, недавно сам бачив. Може, в іншому місці пасуться.

Неправду сказав. Я не гірш за нього знав, що зубри дуже неохоче міняють свої пасовиська й навіть стежки.

Лягаючи спати, Чебурнов зітхнув і з заздрістю мовив:

— А тобі дуже повезло, Андрію Михайловичу. Бачиш, годинника одержав, чином нагородили, у лови взяли. Та й красуню собі за жінку відхопив. З усіх кінців удача.

Я промовчав.

Годині о десятій наступного ранку ми зійшлися з єгерями, своїми голосами та кінським тупотом сполохнувши з луку припізнілих козуль та олениць з оленятами. На пасовиськах Абаго випасалися сотні голів усякої звірини, така тут щедра трава.

— Двадцять три голови, Михайловичу, — відрепортував Телеусов. — Четверо телят і дев'ятнадцять дорослих.

Він так глянув на Семена, що той одразу почав виправдовуватись:

— Ну, моєї вини тутоньки нема. Скільки є, стільки є.

З виразу облич моїх друзів я зрозумів, що вони відкрили якусь таємницю. Телеусов раптом повернув коня й рушив не до знайомої нам стежки, а на болотисте місце біля самої Холодної, за яким привітно зеленів березняк.

— Ти куди, Олексію Уласовичу? — спитав Чебурнов.

— Давай за мною. Діло одне є.

— Спускатися на кордон пора, а то не поспіємо до смерку...

Телеусов не відповів. Кінь його додав ходи.

...Як вони знайшли це замасковане місце? Потім Василь Васильович розповідав мені, що по слідах, по волоку, де куці були поламні, ну, ще міркування — одно слово, слідопитський досвід допоміг. Так чи інакше, а

привели вони нас із Семеном точнісінько на злочинницьку базу в лісі. Два зубрячі кістяки, вже обчищені лисицями й шакалами, білили на землі. Копита з маслаками валялися дещо осторонь. І клапті недогнилої шкіри біля обгорілих полін з великого вогнища.

— Мати рідна! — Чебурнов сплеснув руками. Безбарвні очиці його забігали, кругле обличчя несподівано вкрилося крапельками поту. Злякався. — Та хто ж це? Коли? Може, полювання тут було? Я ж ні сном, ні духом, хлопці...

Єгері суворо мовчали. А Чебурнов говорив, говорив, говорив, витирав чоло рукавом, виправдовувався, сто разів побожився, що нічого не знає. Він був такий розгублений і наляканий, що коли Кожевников почав оглядати підкови його коня й порівнювати їх із слідами, не витримав і сів на землю — явно підкошувалися ноги.

— Твій кінь топтався, — мовив єгер. — Що на це скажеш?

— Був я тут, щиро кажу, був! Не з тими, які, а потім... Як побачив цей розбій, так і подумав: утаю. Нікому не скажу. А хто таке вчинив, цього, братця, не відаю.

Виправдуючись, він стояв перед Василем Васильовичем. Єгер просто спопеляв Семена застиглими й покруглілими від люті очима. І раптом, не розмахнувшись, якимось сторч, стусонув його в обличчя своїм волохатим кулачищем. Чебурнов упав, затуляючи голову руками.

— Тварюка ти послідня! — Кожевников стояв над ним, не звертаючи уваги на моє умовляння припинити бійку. — Тобі якого зві-

ра довірили! Яку красу в твої погані руки віддали! А ти чим зайнявся? Торгуєш Кавказом! Гаразд, перед управителем сам пояснюватимеш. А перед нами як? Усе гроші робиш? Мало тебе відшмагали перед усім народом на полюванні, хочеш, щоб і ми...

Поки він говорив, затиноючись від гніву, Чебурнов потихесеньку відповзав геть, боком, боком, аж поки опинився позад мене, мабуть, сподіваючись, що я не дам його бити. Тільки тоді звівся на ноги, схлипнув, помацав синяк, що вже розплився на всю щоку, і, ледве повертаючи язиком, огризнувся:

— Руки чого розпускаєш? Думаєш, дозволено?

— Цить, падло! — Кожевников ступив до нього, і Семен вмить відскочив, маючи намір дременути в ліс.— Вирішуй, Андрію Михайловичу, що з ним робити.

— Вирішить Щербаков, у нього права. Одне скажу: Семен чужий між нами. В єгерях йому не місце. Гадаю, Микита Іванович погодиться.

Телеусов кивнув. Він не зводив очей з купи жовтуватих кісток. Ось були живі істоти, краса гір, а зараз?..

Кожевников узяв гвинтівку Чебурнова, витяг затвор і поклав до кишені.

— Чухрай звідси, бандит! Бери в сторожці своє манаття й шмаляй у Псебай, там вирішать, що з тобою робити. Ану, хутко, щоб і дух твій не смердів...

Тремтячими руками він заходився згортати цигарку.

— Віддай затвор! — уже з погрозою крикнув Семен.

— Чухрай, поки не додав!

— Гаразд! — Чебурнов вовтузився з підругами. — Не востаннє бачимося. Стріну якомсь. І з тобою, ваше благородіє, теж. Для князя добро бережете, а простому народу — в зуби? Я вам пригадаю!..

Він скочив у сідло і зник. Ще раз долинуло згори його мстиве «...згадаю!» Василь Васильович пожадливо курив. Телеусов зітхав. Усім було кепсько.

— Я за ним давно примічав,— мовив Олексій Уласович.— Торгує всім. Скільки звірини перевів — ніхто не відає. Зате садибу нову поставив, дім — що чаша повна. І все за згубленого звіра, за підлість. Хіба вже зовсім у нього совісті нема? А нам... Вкупі росли, одним повітрям дихали. Що ж воно у людей виходить, хоч би ти, Андрію, пояснив!

Нелегко відповісти на таке запитання. З власного досвіду гіркого сам нещодавно пересвідчився, що є люди, здатні на всяку підлість, навіть на вбивство.

Помізкувавши, ми дійшли висновку, що без Лабазана тут не обійшлося. Не сам же Чебурнов тягав звідси м'ясо і шкури через перевал.

— А зубрів треба перелічити вдруге,— запропонував Телеусов.— Хто прийде на Семєнове місце, повинен знати, від якого берега далі пливати.

Ми лишилися на пасовищах Абаго ще на два дні, пошукали зубрів на захід від Молчепи, за річкою Холодною, але марно. Ті ж самі тридцять дев'ять. Виходило, що з вини безсоромного єгеря, а може, й з якихось інших причин західне стадо зубрів на Кавка-

зі не приросло, а зменшилося. Прикре відкриття.

Під тихий обложний дощ ми спустилися до Гузеріпля. Будиночок вартівні стояв порожній, двері навстіж, одне вікно вибите. Це вже Семен з безсилої люті. І лампу забрав. І грубу поруйнував.

Без нарікань ми заходилися давати тут лад. Поправили грубу, навісили двері, вставили вікно й запнули його клаптем матерії. Ночували в теплі й спокої. Знадвору долинав монотонний, приглушений деревами клекіт Білої, що вже здулася після дощу.

Через три дні повернулися в Хамишки. Телеусов і Кожевников вирішили їхати зі мною до Псебая. Заперечувати я не став, все одно нам збиратися у Щербакова. Та й проїжджати треба було отой лихої пам'яті струмок.

Дома на мене чекав новий лист від Данути. Того ж вечора я написав Дануті відповідь, розповів і про зубрення Кавказ, проте жодним словом не обмовився про можливість побувати в Петербурзі. Боявся наврочити. А раптом не буде ніякої поїздки, раптом це зубрення нікому не потрібне.

Невдовзі егері зійшлися судити Семена Чебурнова.

Микита Іванович Щербаков вислухав нас і суворо насупився. Куди тільки й ділися його завсідні привітність і приязнь. Посильний, якого послали по Чебурнова, вернувся ні з чим: сказали, нема дома, а куди поїхав — невідомо. Ще б пак! Кому охота іти на суд, де не буде тобі виправдання й де товариші твої одвернуться від тебе! Йдеться ж не про

службу князеві, хай і великому, а про чесність у служінні природі.

І тоді ухвалили без Чебурнова: усунути його від егерської посади, відібрати коня й зброю, заборонити з'являтися на території ловів.

— У Гузеріплі конче необхідно послати нового егеря,— сказав я після суду.— Важко нам без охорони!

Микита Іванович руками розвів:

— Обміркувати треба, кого. Та знайти підхожу для цього людину. Не скоро діло буде, Андрію Михайловичу. І без охорони теж не годиться, бо зубрам там загрожує небезпека. От і виходить, що зараз доведеться тобі самому навідуватися туди частіше. Як ти вважаєш?

— Гаразд, Микито Івановичу! — згодився я.— Але тільки знайдемо людину...

Тоді ж ми домовилися вирядити когось із егерів на Закан, у найсхідніший район ловів, щоб облікувати й там зубрів, а самому тим часом податися з Телеусовим на Мастакан і Умпир та на цьому й скінчити до осені повне обчислення звіра. Тоді легше думати, як допомогти стадам пережити без втрат недалеку вже зиму.

Та нові події порушили ці плани.

Я ще був у Псебаї, коли наспів пакет із Боржома.

Ютнер вітав нас із успіхом. Виявляється, він уже зв'язався по телеграфу з егермейстром Андрієвським. Розпорядження було таке: доставити зубрення в Гатчинські царські лови, бути з ним там до окремого розпорядження, стежити за харчуванням і здоро-

в'ям, а тому виїхати негайно трьом єгерям на чолі з Андрієм Зарецьким для супроводу зубрення із запасом корму на станцію Армавірську, де буде вказівка про вагон і все інше.

О довгождана поїздка!

4

Олексій Уласович сказав, що візьме з собою небожа, хлопця років сімнадцяти, який уже сьогодні розпочне заготовляти молоде ніжне сіно для Кавказа. Телеусов обіцяв негайно домайструвати клітку і знайти транспорт.

Я верхи помчав у Лабінськ, звідки подав депешу в Армавірську, попередивши, що через сім днів прибуде важливий вантаж для Петербурга.

Полагодивши справи, я пішов із станичної управи до наших знайомих, де зупинився, і тут побачив на другому боці вулиці групу: скарбового лісничого і двох братів Чебурнових. Вони гаряче про щось розмовляли. Ось кого я найменше хотів бачити!

Три кроки вбік, і куц бузку сховав мене.

Визирнувши, я побачив нахмурене, навіть гнівне осавулове обличчя. Він казав Чебурновим, очевидно, щось не дуже приємне. Ванько похнюпив голову, а Семен притис руки до грудей, начебто виправдовувався. Улагай з серця рубонув повітря рукою й одвернувся. Тоді заговорив Семен, про щось просив лісничого. Осавул не зразу, але кивнув. Згодився. Не попросившись з братами, він зайшов до будинку, біля якого я стояв, а

Чебурнови вклонилися йому услід і пішли вулицею, на щастя, не в мій бік.

Про що вони могли говорити? Що єднало їх? Зустріч запам'яталася, в серці ворухнулося почуття дещо притлумленої небезпеки. Ет, і без того клопоту вистачає! Тепер хутчій у Псебай, куди Телеусов повинен був доправити зубреня. І — в дорогу!

Тим часом наш маленький Кавказ пішака любенько йшов лісовою дорогою до Псебая, поскубуючи на ходу травичку й одержуючи звичне своє молоко та солоний хліб. За ним дві пари волів тягли підводу з кліткою та добрячу хуру гірського сіна. Прибувши на місце, зубреня дістало дводенний відпочинок, після чого опинилося в клітці, а клітка на ресорній натачанці. Рано-вранці валка з трьох підвід вирушила на північ.

Олексій Уласович не поспішав, щоб не втомлювати тварини. Ми зупинялися надвечір на якомусь зарання облюбваному лужку, випускали Кавказа з клітки, і той, похитуючись, ступав кілька непевних кроків і лягав. Спочивши, брався за траву, потім за молоко й хліб. Ця майже стоверстова мандрівка була для нього не дуже втомливою. Так ми за явилися в Армавірську.

В тупику на нас уже чекав чистенький товарний вагон. Начальник станції зателефонував при нас станичному отаманові, і той прибув особисто, щоб подивитися на зубреня й пересвідчитися в цілковитому його здоров'ї. Очевидно, він дістав вказівку всіляко сприяти нам.

Уночі вагон з кліткою, кормами й пров'язаними причепили до поїзда.

Погода стояла гарна, зубрення звикло до хисткого будиночка; ми випустили його з клітки, відгородивши для нього половину вагона. Їло воно добре, щоправда, більше лежало, а ми відсунули двері й сиділи, звисивши ноги, та милувалися станицями й степами, що пробігали повз нас.

В Ростові нас причепили до пасажирського поїзда, а дець під Москвою — навіть до кур'єрського. На восьмий день клітку вивантажили в Гатчині. Дужі козаки з двірцевої охорони на руках перенесли незвичайну ношу до візка, а потім ми всі опинилися в лісі, огороженому високим частоколом, де, як сказали, бродило у напівдиких умовах півтора десятка біловезьких зубрів.

У цій лісовій дачі росли здебільшого липи й дуби, але без підліску. Якийсь прозорий гай, суто парковий ліс, зовсім не схожий на рідний кавказький Та й погода стояла інша: сонце не показувалося, повівав холодний вітер. Може, тому наш годованець занудьгував, згорбився й усе шукав куточка, де тепліше. Ми спорудили йому затишний сарайчик. І стали чекати.

Приїхав Андрієвський, єгермейстер двору, в гарному мундирі полковника, поважний і суворий. Зовсім не схожий на того, з яким зустрічалися ми в театрі. Мене він, певна річ, не пізнав, вислухав рапорт, перепитав прізвище і хвилин п'ять задумливо дивився на заспаного Кавказа.

— Що тут показувати? — спитав самого себе, здвигнув плечима й поїхав.

Казали, що мають прибути великий князь і Шільдер. Та дні минали, ніхто не при-

їжджав. Щоправда, приїхали вчені-зоологи, а з ними — моложавий і веселий Філатов, сумно-флегматичний Сатунін і мовчазний Северцов. Вони особливо зацікавилися зубреням та становищем у Кубанських ловах. Я розповів усе, що знав.

— Ловів практично вже немає, — сумно промовив Сатунін.

— Вони є, поки існує охорона, — заперечив я.

— М-м... Можливо, це й так. Але охорона існує, поки єгерям платять?

Я відповів не зразу. Можливо. Що стосується Телеусова або мене, то це не так.

— Кавказ повинен мати господаря. Це незаперечно, — сказав я замість прямої відповіді.

Філатов значуще подивився на своїх супутників:

— Що я вам казав, панове? Ще одне підтвердження з місця подій. Господар потрібний! — І, звертаючись уже до мене, продовжив: — Господар буде, Зарецький. Можу доповісти вам, що імператорська Академія наук уже заслухала лист Шапошникова з Майкопа і повідомлення академіка Насонова про зубрів на Кавказі. Прийнято ухвалу звернутися до урядових закладів з пропозицією організувати там спеціальний охоронний заповідник.

— Ви досі вірите в це? — недовірливо запитав його Северцов.

— Хочеться вірити...

Потім поговорили про наше зубрення й замислилися.

— Не місце йому тут, — сказав Філатов. —

Це ж мисливське господарство імператорської фамілії.

— А де йому місце? — Сатунін звів брови.

— Якби моя на те воля, то відправив би його в Біловезьку Пущу. У кожному разі він там виживе. Досвідчені зубрівники, справжній ліс. І, може, дасть потомство. А це означає, що в нас буде ще один осередок кавказького підвиду.

— Покручі. З місцевим зубром. А то й з бізоном.

— Хай покручі. Але кров гірського зубра... — Це вже сказав Сатунін.

Минуло ще три дні. Нікого.

Я подався в Петербург. Не міг більше чекати. Це така мука — бути поряд з Данутою й не бачитися!

У лунких коридорах Вищих жіночих курсів я тиснувся до стіни, почувуючись не вельми затишно серед безлічі молодих дівчат. Дануту я побачив біля великого вікна. Вона стояла, задумливо роздивляючись крізь нього зелений сквер.

Я зупинився за її спиною. Вітер причинив половинку вікна, там відбилися моє і її обличчя. Вона тихенько зойкнула й заплющила очі. І тієї ж миті з надією обернулася.

— Ти?! — Усе ще не вірячи, схопила мене за плечі. Очі її наповнилися слізьми. — Як ти мене налякав, Андрійку! Хіба так можна? Не написав, не попередив... Ходімо, ну, ходімо, прошу тебе, бачиш, на нас дивляться...

Тримаючись за руки, ми промчали коридором, вулицею, без будь-яких ускладнень проминули сувору воротарку, яка, очевидно,

знала, що Данута заміжня, і вбігли до її кімнати. Вона чекала нашої зустрічі так само нетерпляче, як і я.

Увечері ми їхали поїздом у Гатчину, і там, при ліхтарях, вона роздивлялася Кавказа, а він довірливо підставляв їй кучерявий лоб, щоб почухала чорні різки. В цілковитій темряві ми пішли через двірцевий парк до житлової прибудови, де мені надали тимчасово кімнату.

Ми проговорили майже цілу ніч. Данута ще сказала, що через тиждень вони поїдуть на практичні заняття в маєток Стебута під Тулу. Це зразкове господарство було своєрідною Меккою для російських агрономів. Там вона працюватиме до кінця польового сезону, після чого вони матимуть двомісячні канікули. Отже, ми знову будемо разом.

Пізнього ранку, годині об одинадцятій, нас розбудив настирливий стукіт у двері. Я відчинив. На порозі стояв захеканий небіж Телеусова.

— Приїхали! — видихнув він. — Ходіть швидше, кличуть!

— Хто приїхав?

— Якись генерали чи охвицери. Вас шукають.

Я упросив Дануту не їхати без мене й кинувся у зубровий парк.

Біля нашого загончика виблискували дві елегантні парокінні коляски, а осторонь юрмилися військові й курили. Я впізнав дуже постарілого Шільдера, принца Ольденбургського й Андрієвського. Були тут і незнайомі пани.

— Що ж це ви, Зарецький, змушуєте нас

чекати? — Володимир Олексійович потис мені руку, відрекомендував іншим.

— Як там лови, хорунжий? Стоять на тому самому місці? — це запитав принц, на одутлому, нездоровому обличчі якого, здавалося, тільки й жили хитрі й розумні очі.

Я відповідав коротко, як на рапорті, й усе поривався спитати, коли ж прибуде найпоштивіший гість, кому напоказ ми привезли зубреня. Шільдер випередив мене:

— Шкодуємо, Зарецький, що така далека поїздка з цим малим звіром вийшла не дуже своєчасною. Наш государ імператор приїхати в Гатчину не може. Він збирається в Європу. А великий князь досі нездужає. Ми тут якраз радилися, як вчинити із зубреням. І прийшли до висновку, що його найкраще переправити в Біловезьку Пущу. Вона також належить імператорській фамілії. Лишається викликати звідти єгерів, які повезуть зубреня.

Олексій Уласович здалеку подавав мені якісь знаки. Я зрозумів його і сказав:

— Дозвольте нам самим, ваше превосходительство.

Шільдер подумав.

— Ну, коли ви не заперечуєте... Загалом, це слушно. У вас досвід. То, мабуть, ми так і зробимо. Що скажете, полковнику?

Андрієвський ствердно кивнув і басовито докинув:

— Я напишу розпорядження. Кавказький годованець буде прийнятий у пущі з належною увагою.

— Тоді нам лишається побажати козакам-молодцям щасливої дороги.

Принц Ольденбурзький раптом запропонував:

— А якщо не в Біловезьку Пущу, а в гарний зоопарк? Чи не краще буде, панове?

— В який саме, ваша високість?— вкрадливо запитав Андрієвський.— В Московський?..

— У Гамбург, наприклад, до Гагенбека. Це найкращий у світі зоопарк.

— Але ж це все-таки Гамбург,— м'яко заперечив Шільдер.— Поки що Росія монополює володіє дикими зубрами.

— Ну, то й що? — вже роздратовано запитав принц.— Хіба річ в пріоритеті? А втім, я не наполягаю.

— Вважатимемо, що ви зняли свою пропозицію,— зауважив Андрієвський.— Лишається Пуща.

Гості заквапились, попрощалися й поїхали, лишивши по собі дух дорогих цигарок.

Щиро кажучи, я був розчарований. Скільки клопоту! Адже можна було зразу в Біловезьку Пущу!

Хоча все, що діється,— на краще. Я зустрівся з Данутою. Із зубреням уладналося. Пуща стане його новою домівкою, він виросте, стадо прийме його, і в жилах рівнинних зубрів з'явиться кавказька кров. Отже, все гаразд.

Минуло ще три дні. Щодня ми бачилися з Данутою і навіть устигли побувати в зоологічному музеї, де я показав їй чучело зубра, якого вбили під час останнього полювання.

— Хай цей нещасний зубр буде останнім, забитим на Кавказі,— сказала Данута.

Гай, гай! Я зразу згадав білі кістяки в лі-

сі коло річки Холодної. Хто знає, який зубр і коли стане останнім!

На четвертий день сповістили, що вагон подано. Знову з'явилися козаки, повантажили клітку з нашим мандрівцем, а ще через два дні ми вже крокували за транспортом, що перевозив звіра довгою й мокрою дорогою з Бреста в Кам'янець, з його знаменитою п'ятнадцятисаженовою вежею над лісами.

Темний, незайманий і нескінченний ліс повнював рівнину, обриваючись на пониженнях ольсами з похмурими ялинами й осичником, де нога грузла в мохи мало не по коліно. Соснові бори розсипалися по піщаних горбах. Проїжджаючи через ліс, ми бачили непролазні ділянки з одвічною тишею і відьомською імлою. Зубрам є де сховатися. Кажали, що тут їх від чотирьохсот до шестисот голів.

Наш Кавказ одержав окрему «квартиру» — велику відгороджену ділянку з сараєм, де можна було захиститися від негоди. До нього підсадили двох однолітків, що втратили матерів. Вони були масивніші за нашого Кавказа, світліші кольором, не такі кучеряві і, здається, не такі моторні. Зубренята подружилися, бігали разом, бавилися. А через кілька днів, на велике наше здивування, Кавказ почав дичавіти, не визнавати навіть Телеусова, який вигодував його.

— Ось вона, вдячність, Андрію Михайловичу! — сердився єгер. — Начебто я йому чужий, вже лоба наставляє, коли підходжу.

— Це на краще, Олексію Уласовичу. Хай лишається диким. Усе-таки дитя природи.

У Пущі я познайомився з Врублевським,

ученим, ветеринарним лікарем, що вже давно працював тут. Він довго розпитував мене про флору Кавказу, про зубрів у ловах. Та й сам розповідав і показував не менше. Почувши про моє захоплення Пущею, Врублевський похитав головою. Ми зробили кілька вилазок в глибину Пущі. Якось він сказав:

— Бачите, як порожньо під деревами? Ні памолоді, ні зелених гілок знизу. Зверніть увагу: зелень починається тільки на висоті оленьчої морди. І зубриною також. Це свідчить про перевантаження ділянок. Тут мешкає надто багато копитних. Їм тісно й голодно. Їх треба розселяти. Та спробуйте це довести господарям заказника! Адже вони охороняють зубра й оленя для себе, для полювання і якщо їхнє бажання не збіжиться з законами природи, тим гірше для природи! Порушено природну рівновагу. Подумайте, чи не загрожує таке Кавказу, вашим горам?

Я згадав наші безмежні луки й ліси, достаток тепла й вологи, розкішну рослинність, можливість для звіра кочувати і рішуче відповів:

— Ні, не загрожує. На щастя, ми не в центрі Європи, а на її околиці. У нас інша небезпека: винищення звіра. Надто вже багато охочих постріляти.

— Але ж у вас є охорона,— заперечив Врублевський.

Мені нічого було відповісти йому. Сьогодні вона була, завтра її може й не бути. А Чебурнови й Лабазани лишаються.

Дні, проведені в Пущі, були корисними. Телеусов зник, потім з'явився із своїм новим

другом, також егерем, і сказав, що тут — «як у нас».

На прощання Врублевський подарував мені книжку Гусовського¹ «Пісня про зубра», написану ще в XVI столітті латинською мовою. Російською мовою — в прозі — її переклав професор Яуніс із Санкт-Петербурга.

Не без жалю залишили ми Кавказа. Як складеться життя нашого годованця на новому місці? Чи побачимо ми його коли-небудь?

З а п и с п ' я т и й

Найнебезпечніша операція.— Доля Лабазана.— Давній знайомий — барс.— Данутина недуга.— Сашко Кухаревич і його дружина.— Приїзд Філатова.— В Гузеріплі.— Гвинтівка із збитим бойком.— У хворого Ютнера

1

Соромно казати, але я майже рік не розгортав книжки в зеленій оправі: так уже склалися обставини.

Ми з Данутою провели два щасливі місяці в Псебаї. Майже не розлучалися, виходили всі околиці станиці. Я навчив її їздити верхи, стріляти з гвинтівки й револьвера. Ученицею вона виявилася здібною, в той час як я сам, навчаючись у неї премудрості ботаніки, не міг похвалитися особливими успіхами: латина давалася мені важко ще в інституті, і я

---

¹ Микола Гусовський (народився бл. 1480 р., помер після 1533 р.) — білоруський поет-латиніст.

плутав, скажімо, примулу патенс із примулою веріс та ніяк не міг вимовити довгу назву ромашки по-латині — «тріплеуроспермум», чим немало засмучував мою розумну дружину. Вечорами ми разом читали «Пісню про зубра». Славна книжка!

...Наші ліси виростають на диво могутні,
Хтозна, дерева чи є де такі велетенські.
Грішно казати, що нас обділила природа.
Запахом квітів з весни і до пізнього літа
Пуща наповна, нетрі її і узлісся —
Місце забав і гуляння сільського народу.
Зваби життя розсипає людині природа
Щедро і щиро. А ти ж їй чи гідно віддячиш,
людино?..

Єдине, в чому вона мені категорично відмовила, — це поїхати глибоко в гори.

У ловах за цей рік на гірше нічого не змінилося. Платню нам присилали, хоча й не регулярно, високі гості двічі нахвалялися приїхати на полювання, та чомусь не приїжджали. Обставина не вельми прикра.

Відзимувалося непогано, звірі порівняно легко витримали великий сніг. Ми ще влітку заготували в зубрових урочищах понад сорок стіжків сіна. Від них на початок квітня не лишилося й сліду.

Єгері з Закану на осінь встигли полічити зубрів у басейні Великої Лаби, на сході Кубанських ловів. Там лишалося зимувати сто десять зубрів, з них двадцять три — однолітки. Виходило, що навіть без основних зубрових урочищ — Мастакану й Умпирю — у нас налічувалося вже двісті сорок п'ять зубрів. Телеусов казав, що в цих двох районах він

бачив мало не триста звірів. Коли так, то за кількістю особин ми зовсім не відставали від біловежців.

Рано навесні ще раз приїхала Данута. В ті дні я був у долині Умпирю, де ще царювала зима. Ми жили з Телеусовим в добудованому княжому будиночку, ходили на розвідку в долини ближніх річок, куди спустилися з гір олені, зубри й навіть сарни. Четверо теслярів у цей час споруджували в лісі, посеред долини, новий великий будинок. Ми мали намір влаштувати тут постійний єгерський кордон.

Під час однієї розвідки в бік Чортових воріт ми виявили сліди браконьєрського полювання. А невдовзі знайшли й рештки забитого зубра. Ось тобі й останній... Напівзасипана снігом лижня вела від місця злочину до гори, що нагадувала гнилий зуб.

— Робота проклятого Лабазана! — з невластивою йому злістю сказав Олексій Уласович.

Ми презирнулися. Не сказали один одному жодного слова, але саме в цю хвилину вирішили: далі терпіти не можна.

— Ось тільки повернуся з Псебая...— Мене сповістили, що приїхала дружина, і я на другий день збирався додому.

— Ну й гаразд,— вже миролюбно погодився мій друг.— А я поки що спробую довідатися, де цей бандит і хто з ним.

— Ти гадаєш, він не сам?

Замість відповіді Телеусов показав на лижню: в одному місці слід ледь примітно роздвоювався й тут же сходився.

Чотири дні Данута чекала мене дома.

І чого тільки не передумала! Я знайшов її у моїх батьків розтривожену, зблідлу, налякану. Старі зустріли мене докірливим мовчанням, дорікаючи за довгу відсутність. Але вже через годину атмосфера в домі проясніла, почувся Данутин сміх, розпочалися перехресні допити, обмін новинами. Сіли обідати. За столом і зовсім розвеселилися, навіть пили вино.

Серед новин одна була зовсім несподівана. Батько сказав, не приховуючи подиву:

— Чи знаєш ти, що старшого Чебурнова призначено лісником? Улагай взяв його до себе. Ходить по Псебаю, півнем козириться.

У моїй пам'яті зринула картина лабінської зустрічі. Чи не тоді вони домовлялися?..

— А що про молодшого чути? — спитав я.

— Його не видно, — відповів батько. — Я розпитував. Ніхто не знає де.

Ця сімейка всерйоз непокоїла мене.

П'ять днів з Данутою видалися миттю. І ось знову дорога, станція, останній поцілунок біля вагона. Коли поїзд зник удалині, я ще довго стояв на пероні, намагаючись зрозуміти, що ж таке сталося з моєю любовою дружиною. Якись майже невловимі зміни. У поведінці її, в погляді, в манері говорити, ходити, замислюватися було щось нове. Я ніяк не міг розгадати її зачасного погляду, усміхненої ніжності, дивної недовомовленості, начебто знала вона щось таке, чого не міг знати я. І коли повернувся із станції додому, також відчув атмосферу заповітної таємничості; двічі, коли я заходив у велику кімнату, де сиділи мої батьки, вони зніяковіло замовкали.

Та думки мої були зайняті не тільки родинними справами, а й майбутнім ризикованим заходом, якого не можна було відкладати. Доки Лабазан вершить свою злочинну справу, душі моїй, совісті не знати відпочинку й спокою.

Разом зі мною в Умпирську долину поїхав і Кожевников, суворий бородатий друг.

2

У Псебаї з дахів звисали довгі бурульки, на осонні сніг гомінко осідав, вулицями пробивалися струмки, ліси мажорно шуміли під теплим вітром, і скрізь у них виднілися обталі сліди зайців, лисиць, мишей. Усе в природі готувалося до весни, морозяні ночі нікого не лякали.

Але вже за тридцять верст од станиці, на Уруштені, весняні прикмети геть пропадали. Тут білів незайманий сніг, сердито ревів у крижаних закрайках потічок, а наші сліди замів недавній поземок. Від місцинки «Третя рота» стежка спускалася до берега Лабенка, знайти її зараз могли тільки сторожкі коні; ми пустили поводи, тварини нахилили морди і йшли обережно, але точно по стежці. Двічі ми з ходу пробували подолати перевал, та не могли пробитися через глибокий сніг. Треба було подумати про ночівлю. Ранок од вечора мудріший.

Кожевников потоптався біля коней, прислухався до крику сойки. Щось зацікавило його. Бінокль обмацав береги Лабенка і високий перевал.

— Чи ти ба! А там на горі якийсь зух

блукає,— сказав він і засміявся.— За нами, схоже, котиться.

З перевалу вниз, бентежачи кущі засніженого жасмину, спускалася людина. Зигзагами, від каменя до каменя, де на ногах, а де навлежачки, сунучи поперед себе кучугури снігу, сміливець пробивав стежку. Вгледівши нас, він пронизливо засвистів.

— Телеус! — закричав Кожевников. — Виручати біжить.

Через півгодини ми тисли руку безстрашному егерю.

— Пішака?

— Ні-і. Коня пустив назад з першого перевалу. Він у мене вчений, дійде. А я пішки сюди. Знаю, як важко по снігу піднятися з цього боку. Отож... Ночуємо, хлопці, тут. Вранці підемо. По готовому сліду не так важко.

Ми розчистили в кущах майданчик і запалили вогнище.

— А з Лабазаном щось сталося,— сказав Телеусов.— Я вистежив його, вночі блукав біля тієї гори. Кров знайшов на сліду. Слід такий, начебто кінь злякався або спіткнувся й поніс, він упав і понівечився на скелях, але все-таки здолав гори біля лігва. Плазом.

— Але ж він не сам. Пам'ятаєш?..

— Як не пам'ятати? Одначе другий, схоже, йому рукою помахав. На південь поїхав. Здобич повіз. Але то вже після Лабазанового падіння. Чи то лезгин сам наказав йому їхати, чи просто кинув, подумавши, що той готовий. Завтра довідаємося.

Події несподівані. Наше завдання полегшується. З одним уже простіше впоратися.

Ми ще якийсь час поговорили про це і, зігрівшись біля вогню, заснули.

Близько півночі нас розбудило тривожне хропіння коней. Вони топтали біля погаслого вогнища й косили очі на скельну стінку, що здіймалася за густим жасминником. Там світилося двоє зелених очей. І не зникли, коли Телеусов встав, щоб заспокоїти коней. Барс?!

— Дивись, він вітається з нами,— засміявся Телеусов.— Атож, наш знайомий. Хто ж інший насмілиться так оповіщати про себе? Я спробую зараз...

Він витяг з торби шматок в'яленого м'яса, накинув на себе плащ і рушив до зелених вогників на скелі.

— Гвинтівку,— тихенько нагадав Кожевников.

— Полохати не хочу,— обізвався єгер.

Чорнюща ніч висіла над горами, навіть сніг не світився. Телеусов начебто розчинився в ній. Ми стежили за очима барса. Вони зникли. Потім з'явилися, проте вже вище. Звір нявкнув, але без погрози. Почули, як Олексій Уласович щось виказував барсові, буцімто говорив із знайомим. І все вщухло. Я взяв гвинтівку й пішов через кущі до скель. Мало там що...

Зарипів сніг. Телеусов повертався. Підійшов і, усміхаючись, сказав:

— М'ясо забрав. Я, правда, не бачив, просто кинув йому, він налякався й побіг, а потім, чую, вернувся й замурчав. Знайшов, значить.

— Гадаєш, той самий, кривий? Може, ще прийде?

— Чого ж, і прийде! Та найпевніше — здалеку стежитиме за нами. Згадав. А може, й ненароком знайшов.

— Живе поблизу. До того місточка всього сажнів двісті.

— Цікаво, поправилася його нога чи ні?

Ми потупцювали трохи, але барс, очевидно, пішов геть або ж заліг десь нишком. Ко-ні заспокоїлися. Решту ночі ми проспали безпробудно. І вранці, коли вирушали в до-рогу, не побачили й не почули свого прияте-ля. Щоб пересвідчитися в нічному здогаді, Олексій Уласович сходив до скель. М'яса там не було. Взяв.

— Пам'ятає, — переконано сказав Телеу-сов.

— Чому так гадаєш?

— Звір цей дуже обережний. А м'ясо лю-диною пахне, не зразу й візьме його. Страш-но: а раптом капкан? Тим більше, досвід є. А тут узяв залюбки. Це тому, що наш з то-бою дух не збудив у нього занепокоєння, доб-роту згадав.

— Коли голодний, теж не остережеться, — буркнув Кожевников.

— І то правда. Але мені по-своєму дума-ти якось краще. Приємно, що приятель ву-сатий завівся.

— Слухай, а давай спробуємо ще? Я піду на місточок і покладу принаду. Якщо барс візьме й від мене, то причина не в голоді.

— Ану... — підхопив Телеусов.

Я навмисне довгенько м'яв у руках шма-ток баранячого стегна, яке взяв з дому, і по-дався уздовж берега. Ось і місточок. Барс

перейшов на цей бік ще до снігопаду, і свіжий сніг вкривав його неглибокі сліди. Сім кроків я ступив по небезпечній переправі, місток зарипів, захитався. З перилець у чорну воду полетіли пухкі клапти снігу. Далі йти побоявся, поклав м'ясо і, задкуючи, зі-йшов із хисткої споруди.

— З перевалу побачимо, раніше він по-боїться вийти,— сказав Телеусов, який уже встиг осідлати коней.

Години півтори ми здиралися нагору, і, вкрай вимучені, зупинилися на верхньому майданчику поряд з мокрими кіньми. І зразу взялися за біноклі.

Як же ми здивувалися й зраділи, коли побачили барса! Він стояв перед входом на місток, але пильно дивився в наш бік. Бачив, звичайно: на тлі неба постаті проглядалися чітко. Він чомусь ліг на живіт і все дивився й дивився. Потім ледь підвівся й поповз по містку, як кішка за мишею. Узяв м'ясо без роздумування, капкана не боявся. Крутнувшись на місці, стрибнув з містка і, вже не звертаючи на нас уваги, тут же, на моїх слідах став пожадливо їсти.

— Ну, переконався? — Олексій Уласович дивився переможно.

— Точно. Свій звір. Дикий, далі нікуди, а пам'ятає добро.

Тільки ввечері ми прийшли в долину до своєї хатини. Теслярі вже непокоїлися, хоча Телеусов і попередив їх, коли їхав.

До полудня наступного дня не знімалися, дали відпочити коням, відіспалися самі й лише тоді, перевіривши зброю і спорядження, поїхали через Лабенок. На війну.

Тільки-но піднялися на перший схил, як побачили зубрів. На узліссі довгої галявини спочивало три стада. Бурі обсохлі туші дуже добре було видно на снігу. Сімдесят три голови! Схоже, що вони тільки-но спустилися з лісу на гірському схилі, їхні стежки перерали сніг по всьому рідколіссю. Ми не стали виходити з густого грушняку, а сторожко об'їхали стадо за вітром і подалися до місця недавньої драми.

Свіжий сніг присипав сліди розбійників, але Олексій Уласович досить швидко знайшов те місце, де, за його припущенням, Лабазан — або той, другий, що був з ним, — упав і розбився, скотившись глибоко в розколину, всіяну великим камінням. Витоптаний кінськими копитами схил, кинуті лижі, поламані куцики, якась ганчірка, почорніла кров на камінні. Що ж сталося тут? Яке лихо спіткало злочинців?

Кожевников ходив навколо, нахилився, обстежуючи кожний камінець, кожний надлом і вм'ятину на снігу. Ось сюди два негідники скинули мішки з мокрою від крові шкурою або м'ясом. А там спіймали коня, який раптом поніс: його налякав шум невеликої лавини, слід якої ми побачили осторонь стежки. Можливо, вершника скинув не кінь, а повітряна хвиля. Так, топталася двоє коней і двоє людей. Другий не в сідлі, а вів навантаженого коня за повід. Ну, а далі?

— Далі, хлопці, поранений став добиратися своїм ходом, — сказав Кожевников. — Ось дивіться, він кинджалом зрубав собі осичину на костури. Отут сідав відпочивати, сам перев'язував рану. Слідів другого немає.

З усього видно, нога зламана. Потім йому стало гірше, вже не йшов, а плазом повз.

— А де ж подівся другий? — нетерпляче запитав я.

— Поїхав з обома кіньми. Слід по виярку праворуч, там стежка на південь, я її знаю. Повіз поклажу.

-- Значить, кинув спільника?

— Видно, кинув. А може, так домовилися.

— Оце так друг-товариш!

— У всіх мерзотників один закон: власну шкуру вберегти.

Тепер і під свіжим снігом ми легко вгадували канавку, прориту тілом пораненого. Куди він хотів доповзти? До своєї печери? Але туди верст п'ятнадцять, коли не більше, і спершу під гору, через каміння перевальчика. Здоровому й то важко.

Ми йшли один за одним, коні на повіді, але гвинтівки на руці. До вечора лишалося недовго, повітря налилося примарною синявою.

На перевальчику зупинились. Телеусов пішов оглянути спуск у долину, над якою стояла та сама гора з печерами, чорна од вікового ялицевого лісу. Єгер обережно переходив від каменя до каменя й часто поглядав у бінокль. Хоч який обережний був Олексій Уласович, але той, кого ми шукали, все-таки перший побачив його, очевидно, тому, що перевальчик з рухомою постаттю вимальовувався на синюватому тлі неба, в той час як долину й підніжжя гори вже огорнули сутінки. Гучно й несподівано знизу клацнуло. Куля вдарилася об камінь, з-за якого визи-

рав егер, і, відрикошетивши, тоненько про-
свистіла, полетівши в небо.

Телеусов миттю присів, а зачекавши якийсь час, скинув шапку, повісив її на ду-
ло гвинтівки й виставив уже з другого боку.
Пролунав другий постріл, шапку збило. Ми
побачили, як Олексій Уласович підняв її і
скрушно похитав головою: зіпсував гарний
триух...

— Ну от, знайшовся псяюха,— сказав він,
повернувшись. — Живий ще, коли стріляє.
Продірявив мені шапку, чортяка. І все ж та-
ки він у нас в руках. Не втече. Зачаївся десь
на узліссі між ялицями, до печер своїх не
доповз. Там би він поводив нас, побавився!
А тепер і вогнища не запалить — мішень
гарна. Поморозимо його ніч, а чи зразу пі-
демо?

Порадилися й вирішили, як стемніє, про-
братися лісом у тил бандитові, відрізати
шлях до печер, а там видно буде.

— Тільки разом, братця. Поодинці він
нас любісінько... Стрілятиме на кожний ше-
рех...

Ми лишили коней за перевалом і ходою
рисі в цілковитій темряві спустилися до лі-
су, заглибилися в нього й умостилися зруч-
ніше за ялицевими стовбурами на віддалі
десяти кроків один від одного. Лабазан ро-
зуміє, що на нього полюють, повзтиме в гли-
бину лісу і тим видасть себе.

Чекали, вважай, до півночі, очі заболіли
від напруги. Та й змерзли так, що терпіти
було несила. Але в лісі ні шереху, ні звуку.
Де він? Адже теж без вогню, не легше, ніж
нам. Треба йти до узлісся, якнайкраще

маскуючись. Так і пішли, зупиняючись, на-
слухаючи.

Лише коли почало світати, пожадливі
ворон допоміг нам. Очевидно, він звечора за-
примітив нерухому людину, а коли почало
розвиднятися, прилетів перевірити. Раз, дру-
гий, третій пролетів над лісом, звужуючи
коло, і нарешті пропав. Сів. Ми пішли смі-
ливіше й упевненіше. Тепер знали, де. На
живу людину стерв'ятник не сяде.

...Лабазан так і не сходив з місця. Він при-
пав до стовбура товстої ялиці, наставив гвин-
тівку в той бік, з якого чекав нас, і завмер.
Голова його безсило впала на груди, натяг-
нувши туго зав'язаний на спині башлик. По-
білілий палець заляк на спусковому гачку.
Дешево віддавати життя не мав наміру.

Ворон топтався на снігу ледве не за три
кроки від нерухомої людини, а забачивши
нас, злетів і всівся на сухій верхівці. Він ще
сподівався на поживу.

З двох боків ми схопили бракон'єра за пле-
чі. Кожевников вихопив гвинтівку. І тоді
бранець розплющив очі. Байдуже глянув на
нас і обважнів. Знепритомнів.

По сухих гілках ялиці зацюкав кинджал
Телеусова. Чиркнув сірник. Урізнобіч полетів
сніг. Майже біля самісіньких Лабазанових
ніг спалахнуло вогнище. Обличчя Олексія
Уласовича зовсім змінилося. Зараз воно від-
бивало тільки жалість і співчуття до люди-
ни, дарма що людина ця мало не позбавила
його життя.

Поки вогонь розгорявся, ми щосили роз-
тирали снігом руки, обличчя, груди бранця.
Та опритомнів він тільки тоді, коли я нена-

роком зачепив його ногу. Лабазан протяжно застогнав, різко сіпнувся і знову впав у нестяму.

— Обережніше, Андрію,— з серцем прикрикнув на мене Телеусов.

Ковток горілки повернув браконьєра до пам'яті, він уже осмисленіше подивився на нас і гортанно проказав:

— Нога...

Ми бачили його ногу. Відкритий перелом стегна, почорніла, нежива ступня. Гангрена. Скільки часу минуло відтоді, коли він звалився з сідла? Три дні? Чотири? Яку ж силу волі треба мати, щоб відповзти за десять верст від місця катастрофи?!

Вузьке, орлине Лабазанове обличчя, замурзане, темне від кіптяви й щетини, в короткій чорній бороді, зайнялося недужим рум'янцем. Клякнувши на морозі, він таким чином мовби стримував природне протікання гангрени. Вогнище, розтирання, горілка вернули до життя його тіло, і зараження крові пришвидшилося.

— Де твій приятель? — прогук над вухом вмираючого Кожевников.

— Проклятий гяур кинув мене! — несподівано зміцнілим голосом промовив Лабазан.— Аллах нехай прокляне невірного і нащадків його!

— Хто, хто? — квапив Кожевников.

Лабазан не відповів. Він пильно дивився на мене.

— Ти хотів моєї смерті? — спитав він.— Але смерть сама була поряд з тобою...

— Ти стріляв у мене біля струмка? — тепер я допитував Лабазана.

— Моя куля не минає цілі. До струмка не ходив. За гроші не вбиваю людей.— Він говорив туманно, незрозуміло.

— То хто ж стріляв?

Лабазан заплющив очі. Не хотів говорити.

Здогад осяяв мене. Я схопив Лабазанову гвинтівку, пересмикнув затвор. Браконьєр скинувся, зрозумівши мій рух по-своєму. Він підвів голову, і в палаючих очах його я раптом побачив горду радість. Він жадав смерті, гідної воїна. Він гадав, що я застрелю його. І з радістю прийняв би смерть.

Постріл пролунав. Піднята догори гвинтівка сіпнулася, затвор відкрився. Я підняв гільзу й оглянув пістол. Ум'ятина була точно в центрі. Не з цієї гвинтівки стріляли в мене.

— Чого ж ти, хранителю домбаїв? — глузливо запитав він. — Стріляй! Пошли мені кулю в серце. Я вбив за своє життя п'ятдесят шість. Не промахнувся б... Я можу ще... — Мова його стала невиразною, очі затьмарила туга.

— Давай його на ноші,— чомусь пошепки сказав Олексій Уласович.— Схоже, марили почав. Хутко, хлопці!

Коней ми поставили на сажень один від одного. Телеусов припнув до сідел дві довгі жердини. Між ними Кожевников швидко й спритно натягнув бурку, потім плащ. Лабазану стало зовсім погано, він важко дихав, раз у раз заплющував очі, але коли Олексій Уласович нахилився до нього й запитав, як їхати до печери, зміг розтлумачити. Ми підняли браконьєра на імпровізовані ноші. Бо-

лю в носі він, очевидно, вже не відчував. Кони один за одним рушили через ліс, я вів свого Алана позаду, час від часу відчуваючи на собі гарячковий, меткий погляд лезгина, життя якого кінчалося не з нашої вини. Хоча подібні думки тут були зайві: якби не помстилася сама природа, те ж саме зробили б ми.

Кожевников знайшов ледь примітну стежку, вона кривулицею бралася вгору. Лабазан лежав головою вперед, упокорений, примирений з неминучим. Він уже зрозумів, що вороги його не поглумляться над ним, не кинуть на розтерзання лисицям.

Печера вигулькнула за густими заростями ялівцю — вузький чорний лаз вгору.

— Тут? — спитав Телеусов.

— Ні, — кволо відповів Лабазан.— Біля старої сосни є інша печера, там я поховав друга, росіянина. Там залиште мене, тут уночі блукають тіні забитих биків!..

Обидва єгері пішли шукати печеру Бєлякова. Ми з Лабазаном лишилися сам на сам. Я підійшов ближче.

— Задоволений, джигіте? — через силу запитав Лабазан. — Адже ти йшов убити мене?

— Я йшов, щоб прогнати тебе, убивцю зубрів. Ми хотіли, щоб ти пішов геть. Але ми могли й убити тебе, адже ти вже заніс руку...

— Нащо тобі домбаї?

— Вони під захистом людей. Їх дуже мало на землі. Без нашого захисту вони загинуть. Усі до єдиного.

Лабазан якось дивно дивився на мене. Не

зрозумів. Звірі існують для того, щоб на них полювати,— цю істину він знав з дитинства, всотав з материнським молоком.

— Я також міг убити тебе,— тихо мовив він. — Через домбая... Ти не боявся смерті, такий молодий... Ти незвичайний гяур. Ти смілива людина. У тебе сміливі друзі. І сильні вороги.

— Хто?

— Я дав слово...

Повернулись єгері. Лабазан ледь ворухив губами. Потім ущух. Обличчя його блідло, якась дивна синява напливала з чола на щокки. Ніс загострився.

Ми презирнулися. Вмирає.

З нош знімали вже мертве тіло.

А ще через годину, залишивши грішника в кам'яному склепі поряд з іншим таким самим грішником, ми вийшли до сосняка біля входу, подивилися на світле небо, на дерева, що вже скинули з гілля старий сніг, і зрозуміли, що навколо життя, весна, а те, що сталося нині, ось щойно,— це сумний епізод, гіркий випадок, який урятував нас від тяжкої необхідності самим покарати ворога Кавказу. Адже ми охороняли життя в горах всією своєю совістю, покликанням, хоча й називалося це службою. Єгерською службою.

Мовчки пішли до печери, де мешкав браконьєр, оглянули її. Небіжчик жив без розкошів. Брудна постіль, багато патронів, ножі, кілька вичинених ременів, запасна бурка й інша одежина. Копирсаючись у купі стріляних гільз, які лезгин по-хазяйськи збирав, я раптом побачив дві блискучі, новень-

кі: їхні пістони були пробиті зрушеним набік бойком!

Ось він, доказ. Той, хто жив з Лабазаном в останні дні, хто кинув його в ущелині, той і стріляв у мене біля струмка. Це його гільзи. З його гвинтівки.

— Може, зостанемося, початуємо на спільника? — непевно запропонував Телеусов.

— Він сюди не вернеться,— відповів я.— Він певний, що Лабазан загинув. Нащо ж іти на місце злочину? Адже кинути людину в такому становищі — це все одно, що вбити самому.

— Невже Семен? — раптом скинувся Телеусов.

— Семен був дома, в Псебаї,— пробасив Кожевников.— Гуляв у сусідів, пив-веселився. Йому можна гуляти, він теперечки при ділі.

Лабазанову гвинтівку я приторочив до торбин. Особлива гвинтівка: на заяложеному, почорнілому ложі її було вирізано ножем п'ятдесят шість поздовжніх зарубок.

3

Весна піднялася й у гори.

Ліс в Умпирській долині, надійно захищений хребтами від північних вітрів, стояв принишклий, наповнений сонцем, що нарешті дісталося й сюди. Тепле повітря ковтало ніздрюватий сніг. Стовбури кленів і дубів обсохли, знизу навколо них витанули круглі лунки. Верби й осики на березі Лабенка заголубіли від повислих сережок.

Стукіт теслярських сокир весело й дрібно розсипався по лісовій галявині. Великий рублений дім з двома входами виріс уже мало не до останнього вінця. Свіжий сарай білів осторонь. Гора жовтого ґрунту засвідчувала, що тут буде колодязь. Так починалося селище вгєрів.

Розпитування теслярів і нашу розповідь про Лабазана обірвала лише пізня ніч. Вранці ми домовилися обійти південні відроги й полічити, якщо вдасться, тамтешніх зубрів. Телеусов запевняв, що, окрім уже баченого стада, в цьому районі випасається ще три.

Потім ми переконалися, що Олексій Уласович не помилився. Нам пощастило зустріти ці три стада. Близько ми не підходили, та й не було в тому потреби: голий ліс проглядався в бінокль досить добре. Глибокі канави, прокладені биками в снігу, нагадували свіжі траншеї — так зубри підкопували сніг, шукаючи ожину й стару траву.

Стада виявилися на диво організованими. В цих трьох ми налічили сто сорок дев'ять голів, з них майже п'ятдесят голів — молодь.

— Додай, Андрію Михайловичу, ще три десятки биків у четвертому, не знайденому стаді, — казав Телеусов. — За три десятки ручуть.

Я заходився був лічити, та згадав останнє полювання, колишні пригоди в цій долині й запізнило спитав:

— Як ти умудрився, Олексію Уласовичу, провести тоді всі лови через таке щільне звірине царство, та так, що ніхто не бачив жодного зубра? Адже побійще могли вчинити!

— Завиграшки могли,— погодився він.— Самий вигляд великого звіра витравлює в мисливця все добре-хороше. Таку стрілянину затіяли б, що жодна заборона не зупинила б. Та ще могли б налякати тварин, з пасовиськ зігнати. Налякані зубри мчать куди попало — в ущелини, в річку, з кручі кидаються... Ну от, я й повів, щоб, значить, не той... На одне стадо, як ти пам'ятаєш, ми все-таки наскочили. Це коли осічка у твого генерала сталася. Тепер скажу, як на духу: я в тому винний. Звечора перед полюванням узяв генералів маузер змащувати, трішечки цукру в масло підсипав, воно й той... заїло.

Посміялися з хитруна. Потім я додав у своєму зошиті всі записи, і вийшло у мене, що в одна тисяча дев'ятсот одинадцятому році, у квітні місяці, на території Кубанських ловів мешкало всього чотириста дев'яносто сім диких зубрів.

— Негусто, як я мислю,— підсумував Телеусов.— А все Лабазан з Чебурновим. Ну, один уже небіжчик, земля йому пухом, а от Сьомка по лісі тиняється. Та й братуха його... Та ще пастухи з півдня небезпечні, Гузєріпль у нас без охорони.

Впоравшись з одним небезпечним завданням, ми розуміли, що попереду таких завдань — без ліку. Якби тільки Семен Чебурнов тинявся по території ловів! У незліченних гвинтівках затвори зняті з запобіжників. Люди нездатні жаліти дикого звіра.

Справи кликали мене в Псебай. Треба було доповісти Ютнеру про становище із зубрами, написати рапорт про смерть найнебезпечнішого бракон'єра, прочитати пошту, якщо во-

на була. Звичайно, була! Я чекав вістей від Данути, яка обіцяла зустрітися з зоологами Академії наук і довідатися, що там з клопотанням на височайше ім'я про встановлення охоронної зони. Чекав відповіді з Катеринодара, куди посилав листа з власної ініціативи. Якщо лови перейдуть до станичних юртів, то в канцелярії наказного отамана повинні заздалегідь вжити заходів для захисту тварин, всієї природи Кавказу. Я вже не кажу про той неспокій, що охоплював мене, коли на думку приходили мої старенькі батьки.

— Я проведу тебе, Андрію,— запропонував Телеусов байдуже, і якраз ця вдавана байдужість викривала змову єгерів — не лишати мене самого в лісі: знали про постріли. Микита Щербаков сказав, звичайно.

— У тебе й свого клопоту вдосталь,— відповів я.

— Ну, до містка хоча б,— зникнув він.— Барса провідаємо, м'ясяця йому захопимо. Звідти я вернуся, і ми з Василем Васильовичем мотнемося на Кішу, оленів по дорозі вистежимо.

— Хіба що до містка,— згодився я, зацікавившись, що вийде з нашої несподіваної задумки — подружитися з барсом.

Алан баско виніс мене на першу височину, що вела до перевалу. Телеусов трохи відстав, потім наздогнав і запитав:

— Де заночуємо? На Чорній річці чи біля місточка?

Хитрун, він знав, що поведінка барса мене цікавила не менше, ніж його. Хай не під дахом і не в теплі, а ґросто неба, зате поряд з барсом. Хіба це не цікаво?

Одне слово, зупинилися ми на недавній своїй стоянці. Місточок обсох, снігу на ньому не було. На перильці по-домашньому затишно вместилися й крутила голівкою відчайдушна пташка оляпка — пірнальник, вода-лаз,— яка не боїться навіть крижаного Лабенка.

Олексій Уласович одвів коней на галявку, де на осонні вже розтанув сніг. Тут було тихо й безпечно — ні віття, ні скель, де могли б зачаїтися вовки або той самий барс. А ми спустилися нижче й розклали вогнище за сотню кроків від місточка.

— Принадимо? — Телеусов розрубав на три частини великий шматок баранини і, поміркувавши, кинув один неподалік від вогнища, другий далі, третій поклав уже на місточку, на самісінькому краєчку з нашого боку.

— Побойться. Не прийде,— зітхнув я.

— А він живе тут, це я тобі напевно кажу. Либонь уже назирає за нами з-під каменів.

І справді, варто було мені відійти від вогнища кроків на п'ять та звикнутися з темрявою, як на тому боці я побачив барсові очі. Без перестороги крикнув Телеусову, барс почувти не міг — річка гриміла весняним громом, геть-чисто забиваючи всі звуки.

— Давай ближче до містка сядемо, зачекаємо,— запропонував Олексій Уласович і, не криючись, перемістився так, що до м'яса на містку лишалося всього кроків тридцять.

Майже годину звір стежив за нами з темряви скелястого берега, вставав, ходив, жарини його очей разів два наближались до

містка з того боку, він добре нас бачить і м'ясо, звичайно, вчуває, але ж так страшно ступити на вузьку переправу, по той бік якої люди!.. Пастка?.. Хоча люди ті самі, що випустили його із залізних лабет капкана. Він вагався.

І ось зважився. Ми побачили довге, розпластане на дощаному настилі тіло, низько опущену голову. Він не зводив з нас палаючих очей, а ми сиділи, розмовляли, сміялися, не звертаючи на нього ніякої уваги. Він підповз ближче, ще ближче, в мерехтливому світлі вогнища ми розгледіли плями на його шкурі. Зупинився, став на ноги, і тут Олексій Уласович голосно сказав:

— Еге-е, а лапа його... Дивись, крива!

Барс не злякався того голосу й не рушив з місця. Хоча як би він те зробив? Вузький місточок. Звір постояв так кілька секунд, а потім простяг до м'яса кривувату лапу, кігтями підтягнув до себе принаду. Задкуючи, переповз місток, ліг там і спокійно заходився вечеряти.

— Тепер повірив, — мовив задоволений Телеусов. — Зжере й прийде за другим шматком.

— Йому повз нас треба пройти, — засумнівався я.

— Прийде, не побоїться. Свої.

І справді, барс значно спокійніше перейшов місток, трішки затримався на виході і, м'яко стрибнувши кроків на вісім, кішкою прошмигнув на такій віддалі від нас, що я міг дістати його довгою палицею.

Ми пішли до вогнища. Наш дикий приятель не забарився з'явитися по останню пор-

цію, сміливо відтяг подарунок далі, з'їв і довго заворожено дивився чи то на вогнище, чи на нас.

— Як би його зовсім принадити? — Телеусов роздумував, весело мружачись. — Дивися, навіть рушничного духу не боїться. Якщо частіше стрічатися, то й зовсім подружимося. Ану, спробую...

Він підвівся й пішов до ситого звіра. Той відступив, незлобливо замурчав. Олексій Улашович почав говорити з ним тим лагідним голосом, яким ми напучуємо нерозумних дітлахів, а сам підходив ближче й ближче. Але й барс задкував, так що між ними весь час лишалося кроків десять. «Поговоривши» хвилини п'ять, людина й звір розійшлися. Єгер був страшенно задоволений.

— Приручу! — впевнено сказав він. — Як буду отут, так і побачимось: раз, вдруге, вп'яте, вдесьте... Дивися, й подружимося. А що? Кішка також дикою була. Чи ні?

— Була, звичайно. І собака. І кінь.

— Хтось же починав їх приручати, так?

— Час інший, друже, — сказав я. — За віки й тисячоліття люди завдали дикому звіру стільки зла, що в пам'яті кожного з них тільки те зло й лишилося. Загони, пожежі, пастки, стріли, списи, потім рушниці. Смерть і смерть. Як їм переступити через таку пам'ять?

— Ось ти як хочеш, а я з ним поладнаю! Тільки частіше бачитися треба. І ти не забувай.

Ми загорнулися в бурки й заснули. Барс, звичайно, кружляв поблизу, але ні нас, ні коней на галявці не потривожив. І вранці не

показувався. Мабуть, при яскравому світлі ми видавалися страшнішими, ніж у нічній темряві.

З цього місця Телеусов вертався назад.

4

У домі батьків відчувалася тривога.

Мама обняла мене й заплакала. Батько стояв осторонь, спершись на патерицю. По насуплених кошлатих бровах, по суворому, навіть осудливому погляду неважко було здогадатися, що він невдоволений мною.

— Що сталося? — Я підвів мамине лице від своїх грудей і подивився в заплакані очі.

— Данута занедужала...

— Що з нею?

— Звідки ми знаємо? Занедужала й годі. Прислала тітоньці листа, Емілія забігла до нас сама не своя і тоді ж виїхала до неї. Одненька там, бідолашна, як то їй!

— Та ви хоч листа читали? Що вона писала?

— Ти краще подумай, чому Данута пише не своєму чоловікові, а тітоньці, — суворо і, як на мене, не дуже справедливо пробурчав батько. — Жінка його на п'ятому місяці, а він, бачте, не знає, що вона при надії, як у неї...

Так ось воно — таємниче перешіптування, зміни в настрої Данути і все таке інше, що так дивувало мене. Тримати в таємниці! І від кого? Від майбутнього батька! Тепер — хвороба. А раптом...

Уперше я взяв, що таке раптова слабкість. Ноги не тримали мене, довелося сісти. На чо-

лі виступив піт. Очевидно, я дуже зблід, бо мама кинулася до буфета, щось там накрала в склянку й подала мені. Але слабкість уже минула. Дві новини зразу: лиха — недуга і прекрасна, радісна, недовго поборовшись, приголомшили мене, але страшне вже відступило. Данута і хвороба? Таке не поєднувалося. Хіба що якась випадкова недуга, душевна самотність, така зрозуміла в її стані. Мене вона не розраховувала застати дома, а їй потрібна була негайна підтримка близької людини, особливо жіноча підтримка, і ось вона пише листа, і тітонька Емілія мчить у Петербург. Не виключено, що про це вони домовилися заздалегідь. А коли так...

Широка, може, навіть дещо самовдоволена усмішка з'явилася на моєму обличчі. Майбутній батько! Я був ладний сміятися, танцювати. А мама, очевидно, зрозумівши мої почуття, сказала:

— Доросле дитя! Боже мій, дитя!.. Михайле Михайловичу, ти подивися на нього: син просто не при собі. Неймовірно...

Я обернувся до батька:

— Дідусь! Хіба не про це ти мріяв увесь час? І ти, мамо, бабуся. Не вірте в недугу, це так... Щоб наша Данута... А от за другу новину спасибі велике. Я ж нічого не знав! І ви не сказали, хоча й знали. Еге, це змова! Чекали онука й мовчали!

— Так заведено, Андрійку.— Мама й говорила, і плакала водночас, і сміялася крізь сльози.

Ми обнялися, батько усміхнувся. Але в душі моїй все-таки жила невиразна тривога. Я кинувся з дому і через п'ять хвилин уже

мчав у Лабінську, на телеграф. Єдиний спосіб був або розвіяти тривогу, або ж податися у слід за тітонькою Емілією.

Лише на другий день близько полудня телеграфіст, якому моя фізіономія добряче набридла, тицьнув мені бланк, на якому від руки й не дуже розбірливо було написано: «Не хвилюйся, зараз усе гаразд. Тітонька побуде зі мною. Чекай листа. Цілую. Твоя Данута».

Похитуючись від втоми, я повернувся до знайомих, у яких лишив коня, взяв його і так, з Аланом на повіді, пішов через станицю; поминув Лабінську, городи, лісництво і все йшов, йшов, ніяк не зважаючи перебити нескінченний потік думок, сісти в сідло і поспішити додому.

У нас буде син. Або дочка. Ні, син. Сам поїду по Дануту, як тільки сповістить, що пора. Курси її закінчаться. Годі! Не можна більше жити нарізно. Син... Тут рідні, попросимо лікаря Войнаровського, він старий, досвідчений. Тут і повітря своє, рідне.

Отакі думки роїлися в моїй голові, коли я йшов. Син. Син. Який він буде? І як усміхнеться, вперше усвідомивши, що я його батько?

Втома брала своє. Зупинившись і глибоко зітхнувши, я поплескав Алана по холці, він тицьнувся в плече, теплі коневі губи торкнулися мого вуха.

Якийсь час ми постояли на дорозі. Навкруги жодної душі, тільки зелень і ледь помітні вдалині гори. Із степів вологий вітер нагонив хмари; щось було схоже на петербурзьке літо. Від телеграми в нагрудній кишені стру-

мувало живе тепло. Світ побудований прекрасно! Син...

Алан нетерпляче струшував головою, брязкав вудилами, підганяв. Перекинувши повід, я звично попробував підпруги — чи не слабкі — і заніс ногу в стремено. Якраз цієї миті й почулося торохтіння ресорного візка. Пара коней неспішною риссю йшла з Лабінської. Подорожні... Ось коли вони мені ні до чого. Хай проїдуть, нам поспішати нікуди.

Візок зрівнявся, я став за конем. Знайомий візник кивнув мені і, обернувшись, щось сказав своїм пасажирам, які, мабуть, задрімали на м'якій соломі.

— Стій! — почув я голос, що змусив мене кинути Алана й ступити до візка. — Стій!

Довгі ноги спустилися на мокру дорогу, чоловік скинув з себе рудий плащ, і довгобразий, здивований з такої несподіваної зустрічі, Сашко Кухаревич кинувся до мене.

— Ось де ти! — гукнув він, здійнявши догори руки. Ми обнялися, по черзі піднімаючи один одного. — Ну, знаєш! Добре, що вгледіли. А могли й розминутися, га? Могли ж?

— Ні, Сашко, не могли. Я в той бік, куди ти.

— Додому?

— Атож. А ти, сподіваюся, до мене?

— Так точно, пане хорунжий! Чи... хто ти тепер? Може, вже підосавул чи бери вище?

— Який я радий, друзяко! Такий гість! У відпустку? Чи в справах своєї Чорноморської губернії?

Ніяковість на Сашковому обличчі проявилася досить-таки очевидно. Він погладив пальцями ніс, кинув погляд на візок.

— Тут таке діло...— стиха почав він, але не договорив, схопив мене за рукав і потягнув до візка:— Знайомся.

З-під каптура допитливо визирав юне жіноче обличчя. Воно належало дуже симпатичному створінню, кирпатенькому, пухлогубому, з напрочуд яскравими й великими темно-карими очима.

— Катя.— Вона усміхнулася й простягла мені руку.

— Моя дружина.— В Сашковому голосі була прихована гордість.

Боже мій, що робить з людиною час! Чи ж давно студент Кухаревич палко переконував товаришів по інституту, що життя в ім'я будь-якої ідеї або поважної справи несумісне з сімейним життям, особистими симпатіями, навіть з любов'ю! Він засуджував і мене, коли довідався про Дануту. У нього вистачило такту, щоб не сказати цього вголос, але ж я пам'ятаю його погляди, посмішки, запитання... І ось маєш, з отакою гордістю промовляє: «Моя дружина!»

— Радий, дуже радий,— бурмотів я і червонів, і більше не знав, що сказати, і бачив, що Катя помітила мою розгубленість та прямо-таки вп'ялася своїми іскристими темними очима в моє обличчя, потім в обличчя свого чоловіка. Що таке?..

Сашко подався до неї, ніжно погладив по голові, сказав: «Їдемо, їдемо» — і поліз у візок. Я скочив у сідло. Перед Псебаєм сказав Сашкові, що поїду вперед, щоб приготувати для них кімнату, наказав їздовому їхати просто до нас, і Алан зраділо помчав мене вперед.

Сашкове зниківіння і явне занепокоєння його дружини наводили на думку, що це не просто поїздка в гості. У всьому цьому було щось інше, а що — хіба я міг здогадатися. Чому він не попередив?

Моє радісне збудження, приємна телеграма від Данути, вість про гостей — усе зразу піднесло настрій у домі. Всі заметушилися, почали щось переставляти, посипалися розпорядження, мама заходилася поратись у кухні, і звідти смачно запахло. Тут до воріт підкотив візок, ми вийшли стрічати гостей, і ось уже всі за столом. Сашко говорить, говорить, зрідка кидаючи на дружину погляд, щоб упевнитися, чи все гаразд, чи подобається їй це товариство, а чи не дуже. Катя не гасила усмішки, іноді вставляла фразу-другу, з гумором, дуже до ладу — одне слово, підбадьорювала чоловіка.

— Ну, а твоя робота? — запитав я. — До душі?

Сашко схопився за ніс, спробував щось сказати, та саме в цей час Катя поцікавилася, коли я чекаю Дануту, і розмова звернула в інший бік.

Коли Катя, вибачившись, пішла в мою кімнату, відведену для гостей, а батьки заходилися поратись коло господи, Сашко смикнув мене за рукав:

— Походимо?..

Ми вийшли на темну вулицю. Мій друг здавався надзвичайно серйозним.

— Слухай, — мовив він стиха, — давай подалі від очей людських...

Поки йшли через місток, Сашко мовчав. Далі зупинився і глянув мені в очі.

— Ти обіцяв допомогти мені, якщо обставини... Так ось, Андрію, я приїхав сюди через обставини. Нам з Катею потрібні притулок і робота. І щоб жити без розголосу.

— А що скоїлося, Сашко? — стривожено запитав я.

— Провал. Небезпека. Ну, коли все по порядку... Від тебе критися нічого. Так ось, я ще в Петербурзі був зв'язаний з Володимиром Старосельським. Може, ти чув про цього «червоного губернатора» Кутаїса? Він більшовик. Його заарештували. Але зараз, як мені відомо, йому пощастило виїхати за кордон. Ми тримали зв'язок до останніх днів. У Новоросійську в нас міцна організація. Але незабаром і там заарештували наших друзів Газенбуша й Пухлинського. З ними стрічалися ми в Геленджику. Ти запитаєш, що ми робили? Розповсюджували в місті «Звезду», «Дело жизни», друкували прокламації.

— Друкували?

— Атож. Ми маємо свій верстат. Зараз він надійно схований. Так ось, на цих днях ми з Катею довідалися, що за одним з уцілілих друзів, який повернувся з сибірського заслання, за вчителем Федором Гладковим пильно стежить охрнка. Уже вислали з Кубанської області мого наставника Віктора Луніна. Одне слово, я на черзі. І Катя, звичайно. Останніми днями шпики не спускали очей з нашого будинку. Каті загрожує ще більша небезпека, ніж мені. Удруге заарештовано її подругу. Кубанський комітет Північно-Кавказького союзу РСДРП прийняв рішення — розосередити й перевести в підпілля окремих своїх членів, щоб збити з пантелику

жандармське управління, створити враження, начебто організація розпалась. І я згадав про тебе, Андрію. Прийми, влаштууй, коли можеш. Рік-другий треба пожити в найглухішому місці. Без зв'язків, подалі від людей. Ми виїхали таємно, ніхто не знає, куди.

Так для мене відкрилося життя своїм новим боком, досі майже не відомим мені. Треба взяти в ньому участь — виконати Сашкове прохання. Дати йому притулок — річ неважка. Можуть жити в Псебаї скільки завгодно. Але ж це на очах у людей. А ще їм треба працювати. Де влаштувати?

І ось мені сяйнула думка. Є вихід! Гузеріплі. Потрібний єгер на північний кордон ловів, де в горах бродить невелике стадо зубрів, заповідні тури, олені. Повне безлюддя. Отам справді за сімома замками. Та чи погодиться Сашко? Його дружина?

— Ти чого мовчиш? — занепокоєно запитав Сашко.

— Є вихід. Можна і прийняти, і влаштувати.

Я розповів йому про кордон, не приховавши труднощів, які випадуть на їхню долю. Він торкнувся носа, подумав. Спитав:

— А хто затвердить призначення?

— Микита Іванович Щербаков, він виконує обов'язки управителя ловами. Людина він добра і чесна. Відповідальність за Гузеріплі поки що на мені. Як тобі моя пропозиція?

— Зрозумів і прийняв,— уже весело відповів Сашко й заквапився додому. Йому не терпілося поділитись новиною з Катею.

— Слухай, — запитав я, — де ти знайшов таку прегарну жінку, о ненависник слабкої статі? І це з твоїми принципами, з твоїми поглядами на родинне життя!..

— Мабуть, усьому свій час, — якось зніяковіло зізнався він. — Любов... Катя працювала в Геленджицькій лікареньці, вона фельдшериця. Ну, а погляди, сам розумієш, у нас однакові. Стрічалися на зборах, познайомилися.

Тут Сашко зупинився, суворо подивився на мене й поклав руки мені на плечі.

— Чи розумієш ти, яку небезпеку накликаєш на себе й на своїх рідних, подаючи нам допомогу? В разі нашого арешту тобі не подарують. Офіцер, син заслуженого офіцера...

— ...і твій давній товариш. Цього досить. Облиш невеселі думки свої. За що тебе арештовувати? Ти приїхав працювати егерем, працюватимеш, як усі егері. За це не карають.

Очевидно, моє запитання — за що? — видалося йому наївним. Але він тільки глибоко зітхнув.

— Гаразд, Андрію. Спасибі. Лаштуй нашу справу.

Більше на цю тему не розмовляли. Ми повернулися додому.

Коли все стихло, я виніс лампу на веранду, де влаштувався на ніч, поклав перед собою чотири нерозпечатані листи і найпершим узяв конверт, заадресований рукою дружини.

Читав — і начебто розмовляв з нею, вірніше, слухав її розповідь, відчував порядок, схоплював думки, навіть вгадував наперед, що Данута зараз скаже.

Лист вона писала до недуги. З нього я довідався про успіхи її в навчанні, трішки про славну подругу Валю, коротенько про столичні новини. Одне було нове: «Ми нікуди тепер не ходимо вечорами, хіба що просто пройдемося ближнім бульваром, подихаємо свіжим повітрям». Досі вони не пропускали майже жодної прем'єри, вважалися заповзятими театралками, в листах Данута так і сипала іменами акторів, солістів, музикантів. Тепер-то я знав причину цієї переміни. Про здоров'я вона не згадувала, взагалі ніколи не скаржилася, не хворіла і вважала таке цілком природним.

Та ось ще рядки: «Кожевникова ти не знаєш, зоолог, мене познайомили з ним в університеті. Так ось, цей милий чоловік сказав мені, що він особисто вважає долю зубрів проблематичною. На моє запитання, чому, Григорій Олександрович відповів, що такі особливості зубрів. Тільки стадо в дві-три тисячі голів може забезпечити продовження виду. А за нинішніх умов, поки середовище мешкання різко обмежене людиною, для такої кількості просто не знайдеться місця. Я вказала на Кавказ, він дозволив собі не погодитися. Сповіщаю його адресу. Він просить тебе переконати науку, довести спроможність території забезпечити таке стадо кормом і спокійним життям».

Усе це здалося мені дуже цікавим. Завдання широке. Та я погано уявляв собі, скільки десятин пасовиська й лісу треба для одного зубра. І як це визначити?

Другий лист був цілком особистий. Звичайно, скучала, хотіла бути разом. Може, дава-

лася вже ознаки слабкості і відчутнішою ставала самотність?.. І нічого не писала, як там вирішують із заповідником, хоча я просив довідатися. Ну що ж, причина в неї більш ніж поважна.

Лист з Катеринодара вражав суворістю й холодністю, нагадував догану. Суть відповіді з канцелярії наказного отамана зводилася до того, що, мовляв, не ваше діло, пане хорунжий, просити якихось пояснень в тому питанні, що не стосується вас по службі. Долю ловів вирішуватимуть люди, яким це належить за чином і посадою. Щиголь по носі.

Лист від зоолога Шимкевича не стосувався зубрів. Добрий лист наставника. Сповіщав назви нових книжок із зоології, які радив прочитати. Просив, коли можна, написати, як у нас справи з куницею, чи багато її. «Микола Якович Динник,— писав він,— побував у деяких станицях і в ближніх до Великої Лаби дібровах. Він дуже занепокоєний тим, що побачив у продажу велику кількість шкурок куниці. Так недовго і втратити цього цінного хутрового звіра. До вас він не заїхав через недугу...»

Ще раз прочитав листа дружини, згадав про телеграму, про тітоньку Емілію і вирішив не писати сьогодні відповіді. Втома брала своє. Завтра. Або навіть краще — коли повернуся з Гузеріпля, щоб розповісти їй про все одразу.

Другого дня, діставши згоду батьків, я запросив Микиту Івановича Щербакова і відрекомендував йому Сашка. Однокурсник, лісничий за освітою.

— Кухаревич? — перепитав Щербаков.— Ви часом не родич Якова Івановича Кухаревича, того офіцера Війська Кубанського, що тримає майстерню на Дубинці?

— Син,— коротко відповів Сашко.

— Ну, своя людина! — Щербаков повеселів.— Якова Івановича ми всі знаємо. Либонь половина амуніції в Лабінському полку — з його рук. Майстри в нього першокласні. Що сідла, що зброя або там чохли, кобури і все інше. Як це ви надумали до нас? Зрозуміло: ближче до друга. Тільки ось дружина ваша чи не занудьгує сама, коли доведеться жити в горах і в лісах?

— Улітку вона буде зі мною в Гузеріплі.

— Так, звичайно,— просто сказала Катя.— Житимемо там. А на зиму переберемося ближче до людей. В Хамишки, наприклад, якщо там потрібний фельдшер.

— Ще б пак, непотрібний! Ну, смілива ви, як я бачу! — і Щербаков ще з більшою цікавістю оглянув її.

— Якесь житло на кордоні є? — запитав Сашко.

— Сторожка,— відповів я.— Її треба розширити, обладнати. Гірше з дорогою. Тільки за гарної погоди, влітку.

Одне слово, ми досить швидко полагодили справу, і на запитання Щербакова, коли Олександр Якович стане до роботи, Сашко без роздумів відповів:

— Негайно.

Старший егер подивився на мене.

— Спорядження, проводи беру на себе. Попросимо Кожевникова, він зараз на Кіші, там недалеко.

— Тоді й коненят візьмемо з Кіші,— вирішив Микита Іванович.— Ютнера сповістити треба, як гадаєш, Михайловичу?

— Неодмінно,— відповів я, а сам вирішив, що тут поспішати не варт.

Поки ми добирали всякий посуд, харчі, матеріали, наші гості намагалися не виходити з дому. Лиш увечері ми втрьох ішли за річку й там досхочу говорили про все на світі.

На Кішу послали хлопця з листом. Через п'ять днів коні стояли на нашому дворі. Кожевников звелів переказати, що стріне караван в Хамишках. Також переказував, що прибули гості з Петербурга, у них лист від Ютнера, щоб допомогти їм і провести. Прізвище того вченого... Тут посланець розгубився. Забув.

— Динник? — підказав я, згадавши листа від Шимкевича.

— Ні-і... Прізвище його... Філатов, ось яке прізвище,— зрадів хлопець.

Філатов?.. Цього зоолога я знав по Гатчині. Пройдемо по горах одним заходом. І новий єгер узнає свої володіння, і гість побачить зубрів з оленями й турами. Експедиція не на один день. Значить, сьогодні — обов'язково лист Дануті.

Про те, що похід триватиме більше тижня, сказав батькам. Засмутилися, звичайно. У такий час...

— Якщо буде звістка від Данути,— додав я,— тоді сповістить Микиті Івановичу, він передасть через посильного.

Сашко ретельно готував гвинтівку. Подумавши, я простяг йому свій револьвер. На мій подив, він одразу ж передав його Каті.

— Навчена. Не турбуйтеся,— сказала вона, вгадавши у моєму погляді запитання.

І, впевнено прокрутивши барабан, оглянула патрони, ствол, звичним рухом всунула в кобуру, як справдешній військовий.

Ще пастух не виганяв череди, коли наш караван поминув останню станичну вулицю й почав підніматися на спадисту височину по лівому березі Лабенка.

Катя хвацько сиділа на коні. Вона була в штанях, чоботях; на широкому ремені важко звисала кобура. Сашка ж можна було вважати вершником хіба що за його приналежність до козачого стану та й тільки: сидів він незграбно, хилився вперед, гвинтівка його висіла ледве не поперек спини, він без потреби смикав за повід. Караван витягся вервечкою по тій самій стежці, де вчинили замах на моє життя.

Захаращений ліс вразив Сашка.

— Що це? Схоже, тут лісоруби беруть тільки товсті окоренки на шість-вісім аршин завдовжки, а решту деревини кидають. Так?

— Клепку з дуба роблять, з тонкоміром морочитися не хочуть. А ялиця йде на дранку. Станичники лісу не люблять. Їм би звіра постріляти...

— Але ж є лісничий, лісники?

— За пляшку самогонки десятину лісу віддадуть ці лісники,— сказав я, згадавши Семена Чебурнова, на якого, за чутками, Улагай перекидав усі свої справи.

Ми йшли з однією ночівлею, через Даховську, маючи намір приїхати в Хамишки, коли стемніє, щоб не привертати особливої ува-

ги. І це нам вдалося. Проїхали безлюдною вулицею, завели коней у двір Телеусова, і тут, на ганку, я побачив Філатова.

На вигляд він був бравий, сильний, руку потис міцно, широко усміхнувся, показав гарні зуби. Розумний і допитливий погляд виказував, що людина він незвичайна. Одне слово, сподобався; в моїй уяві вчений таким і має бути. На запитання, як він проїхав Блокгаузну ущелину, відповів іронічно:

— Як крізь Дантове чистилище. Праворуч — пекло, ліворуч — пекло. Пронесло. Зажмурившись. І далі буде така сама дорога?

— Трапляється й гірше.

— Але з вами, я бачу, їде жінка! Безстрашне створіння!

Ми одразу ж поговорили й про діло. Виявилось, що він має доручення від Академії наук бодай приблизно визначити поголів'я гірського зубра на Кавказі, а якщо пощастить, то й забити одного-двох для Петербурзького музею. Про те, щоб посприяти Філатову, писав Ютнер в записці на моє ім'я. З Філатовим для тієї мети приїхав і препарат.

— Ви були в Боржомі? — запитав я.

— Ютнер зараз у Петербурзі. Ми бачилися там, — сказав Філатов. — Дуже хворий.

Коли я показав Філатову наші останні обчислення зубрів, він щиро зрадив. Діло зроблено! І зразу ж згодився їхати з нашою експедицією на північний кордон. Адже там також можна полювати, коли є зубри.

Ми перезирнулися з єгерями. Телеусов навіть одвернувся. А вже потім, коли ми лишилися сам на сам, сказав, що має на прикметі

в кішинському стаді хворого бика; може, пожертвувати? Я кивнув: можна.

За пізньою вечерею Філатов розповів, як склалися справи з давньою пропозицією Академії про організацію на Кавказі заповідника.

— Обґрунтування за листами вашого Шапошникова написав академік Носов, документ вийшов переконливий. Великий князь заперечень не висловив. Знаю, що папери послали в канцелярію наказного отамана Війська Кубанського. Хтозна, читав їх генерал Бабич чи ні, але відповідь з Катеринодара одержали досить дивну. Станичні юрти не проти передачі гірських лісів заповіднику, але при цьому ставили дві вимоги: їм повинні передати навзамін лісів державні плавні в гирлі Кубані, багаті на рибу та звіра, а ще всі високогірні луки для літнього випасу худоби. Тим більше, що ці луки лови вже надавали юртам.

— Далеко не всі,— уточнив я.— Біля південного кордону. І на плато Лаго-Накі.

— Отож і зважте, який це заповідник, коли на угіддях, де випасаються зубри й олені, ціле літо товктиметься домашня худоба! Озброєні пастухи, житло. Глум над заповідністю. Загалом сторони згоди не дійшли. Потрібна для Росії справа роками лишається невирішеною.

— А коли подати на височайше ім'я? — Це запитав Телеусов. Він вірив височайшому імені...

— Еге ж! Було й таке,— згадав зоолог.— Едуард Карлович Ютнер розповідав, як Шільдер, Андрієвський та інші наближені до

царя особи заготували йому на підпис указ про закладення Кавказького наукового заповідника. Усе як належить: візи, погодження, рішення Міжвідомчої академічної комісії. Кажуть, імператор прочитав лише заголовок і відклав убік, не сказавши й слова. Нагадати йому ніхто не наважився, мовляв, нетактовно, нешанобливо. Так і завис наш заповідник у повітрі.

— На тонкій ниточці висить,— буркнув Телеусов.— Прочують в підгірних станицях, що хазяїна немає, і браконьєри вкрай знахабніють. Тоді вже нам не впоратись.

Я згадав і про наше зубрення:

— Вам не доводилося чути про того малюка, що ви дивилися в Гатчині? Ми відвезли його тоді в Біловезьку Пущу. Яка доля зубрення?

— Щось мені казали,— не зовсім певно мовив Філатов.— Здається, воно вже в іншому місці. Точно не скажу, але якраз у зв'язку з цим зубренням згадувалося ім'я Гагенбека. Таке прізвище вам відоме?

Хто з натуралістів тих часів не знав Карла Гагенбека, великого знавця тваринного світу, засновника знаменитого Гамбурзького зоологічного парку!

Досі зоологи так і не зійшлися на одностайній думці, кого називати засновником цілком нової системи утримання диких тварин у неволі: Карла Гагенбека чи господаря не менш відомого степового зоопарку Чаплі в Херсонській губернії — Фрідріха Фальц-Фейна. Найпевніше, незалежно один від одного обидва натуралісти прийшли до однакового висновку: для спійманих або куплених ди-

ких звірів потрібні вільготніші умови; їх належить утримувати не в тісних клітках, а в просторих загонах, що нагадують природні ландшафти, звичайно, в зменшеному масштабі. Зусиллями двох людей в різних місцях Європи були створені, як писали тоді газети, «райські куточки для тварин». Шеллінгенський зоопарк під Гамбургом відкрився 7 травня 1907 року. Парк Чаплі, або Асканія-Нова, як потім називав своє творіння Фальц-Фейн, був організований значно раніше. Нам було відомо, що перших бізонів — родичів зубрів — сюди завезли ще в 1897 році. Потім в обох парках з'явилися й рівнинні зубри. Та гірського, кавказького зубра, не мав ні той, ні другий парк. Невже Гагенбек зумів-таки перехопити нашого Кавказа?

Телеусов сердито слухав Філатова. Мабуть, і йому не дуже приємно було почути про втрату «хрещеника».

— Та все це чутки, тільки чутки,— ще раз повторив Філатов, помітивши наше невдоволення. — Повернуся до Петербурга, з'ясую і, якщо бажаєте, напишу.

— Дякуємо щиро, — поспішно мовив Олексій Уласович.

5

У районі північної вартівні наша експедиція провела сімнадцять днів.

Василь Васильович Кожевников знав, у якому стані хатинка, і домовився з теслярами. Два майстри з Хамишків, Сашко з дружиною, ми з Філатовим і препаратом із своїм

помічником перші чотири дні займалися обладнанням житла: перебрали підлогу й дах, приробили сіни, поставили навіс, сарай, укріпили міст через Білу і два переходи над її бурхливими притоками. І всі дні не переставали захоплюватися Катею, її вправністю, хазяйським оком і надзвичайним самовладанням. Навіть сокирою вміла орудувати! Коли ми заходилися косити траву, йшла в ряду з чоловіками та ще й підганяла.

— Звідки це у вас, Катю? — запитав я.

— Життя навчило, — просто відповіла вона. — Я селянка, у нашій сім'ї кожен при ділі з отакого віку. — Вона показала долонькою аршина на півтора від землі. — А фельдшерське училище вже потім, в Ростові скінчила. Чотири роки тому.

— А дитину ви змогли б прийняти? — не без таємної надії спитав я, згадавши Дануту.

— Ну, звичайно! — І засміялася.

На шостий, здається, день ми пішли нагору, лишивши Катю в опорядженому будиночку. Нова господиня вирішила перевозити сіно. І як тільки Сашко наставляв її! Не відходь далеко. До річки близько не можна. Замикайся. Дивися, щоб ведмідь... Без револьвера ні на крок! Та мені здається — можна було обійтися й без таких порад.

Знову Абаго, Тибга, Молчепа. Нам пощастило побачити два стада на п'ять і сім зубрів, але далеко, за межами пострілу. Філатов не журився з того, Телеусов обіцяв йому бичка в іншому місці.

Сашкові Кухаревичу я дав детальну карту-схему району. Він якось особливо настійно тягнув нас на південь і захід, за межі охорон-

ного місця: надто вже хотів оглянути стару черкеську стежку на перевал, біля південного підніжжя якого знаходився колись Бабукаул. Звідти до моря вела досить непогана дорога.

— Здалася тобі ця стежка! — невдоволено зауважив я.

— А як же! Ти казав, що там пастухи й худоба, а отже, небезпека,— наполягав він.

І нам ще довелося поїхати до Фішту.

З вершини Черкеського хребта Сашко побачив унизу зелену повінь непрохідних лісів і синє море за цією зелеңню.

— І чого назвали його Чорним? — здивувався він, побачивши синяву.

На пасовищі, у верхів'ї Тепляка, де ми заночували поряд з куренями пастухів-вірмен (серед них були й браконьери), Кухаревич зібрав усіх, великих і малих, і майже годину майстерно розповідав про природу й дикого звіра, про роль людей у природі й про майбутнє, яке він змальовував у дусі утопізму Кампанелли. Він наголошував на охоронній ролі людини і так схвильовано переповів відому повість Сетона-Томпсона про мустанга та повідав про трагедії з бізонами в минулому столітті, що викликав співчутливі роздуми у цих дітей гір. Згадав, звичайно, про охорону зубрів, оленів і турів, непомітно посуворішав і нагадав, що будь-який замах на заповідного звіра обов'язково приведе до покари.

Того дня розмова з наголошенням на совість людську видалася мені та й іншим єгерям наївною, надаремною тратою часу. Та

хай там що, а Кухаревич завів тут знайомих і здобув їхню прихильність. Ми прощалися з пастухами як приятелі.

Назад Сашко поспішав. І на коні сидів удатніше, і гвинтівка його начебто приросла до спини. Освоївся, повірив у себе. А поспішав тому, що боявся за Катю. Перед Гузеріплем поскакав на рисях, ми трохи відстали. Зустрів він нас на містку разом з Катею. Вона була зовсім спокійна, а із Сашкових очей сипало полум'я війни.

— Розумієте, тут чужак блукає.— І показав за спину, на правий берег Білої.

А Катя сказала:

— Я придумала невеличку хитрість. Коли ви поїхали, ось над цим містком, на рівні грудей, протягла ниточки. Може, це й смішно, по-жіночому... Але минулої ночі вони виявилися порваними. Сліди чобіт і коня на спуску, де я навмисне пригладила глину. Чоловік ішов у напрямку вартівні, та сажнів за сто звернув угору по Молчепі. Іти за ним я побоялася, день провела в лісі, але ніхто не з'являвся. Ось, власне, й усе.

Шукати людину в нетрях біля Молчепи — річ нелегка. Все-таки, скоріш задля сумління, ми побродили на верству-другу від вартівні, свіжих слідів не виявили і зійшлися на тому, що Сашкові, коли ми поїдемо, доведеться бути особливо обережним. То була недобра людина. Якби вона мала чесні наміри, то попросила б притулку, як і належить у горах.

Уночі чогось не спалося, я встав і вийшов. Сашка не було. І постіль Кожевникова в прибудові була порожня, матрац холодний. Ви-

ходило, що вони пішли звечора, тільки-но ми заснули. Ясно — куди.

Неспокій утримав мене в дворі. Прохолодна, волога ніч, наповнена шумом річки, сховала гори. Чорні ялиці стояли біля самої сторожки. І люди в нічному поході... Звичайно, якщо в лісі тиняється невідомий, без вогнища він не обійдеться. А вогнище здалеку видно. Тому й пішли в темінь.

І тут далеко-далеко ледь чутно ляснув один, потім другий і третій постріл. Я знервовано заходив біля будиночка, не знаючи, що робити.

Вийшов Філатов, спитав, чом не сплю. Сказав йому про постріли.

— Може, сходимо пошукаємо?

— Розминемося. Стежок багато. Тільки сили розтратимо.

Він сів, запалив сірника. Йшла четверта година.

На сіннику завовтузилася решта нашого люду. Запахло махоркою. Теслярі закурили.

Лише близько восьмої, коли сонце пробило туман, а сніданок холонув на столі, з лісу вийшли Кожевников і Кухаревич. Катя кинулася їм назустріч.

— Де ви були? Що сталося?

— А нічого не сталося,— пробасив Кожевников, зиркнувши на теслярів.— Оленів твого чоловікові показав.

— А постріли? — дуже недоречно запитав Філатов, далекий від наших лісових справ.— Знайшли того невідомого?

От свята простота! Тепер знатимуть в Ха-мишках та й у Псебаї.

Коли ми лишились удвох, Сашко оглянувся і упівголоса сказав:

— Знаєш, де накрили незваного? На лісовому перешийку перед луками. Кожевников точно знав... Побачили відблиск вогню, але він не спав, мерзотник, і кінь напоготові. Гілка під мою ногою хруснула, він на звук вистрілив, скочив у сідло — і розтанув у пільмі.

— Але ж і ви стріляли!

— Аякже! Якщо він почав... Чесна людина не побіжить. І, знаєш, кров на куцах знайшли. Чи то в коня вцілили, чи в самого. Пошукали кругом, на луки вийшли, там слід по росяній траві видно. Подався до Холодної.

— А біля вогнища?

— Чисто.

Розгорнули карту. Куди поїде, якщо поранений?

— Найпевніше, самого поранили, а не коня, — міркував Сашко. — Коня кинув би. — Коли так, то вийде в Хамишки. Але там долина важка, та й побоїться, що зустрінемо його, випередимо. Значить, до Псебая подасться.

— Чого йому треба? — задумливо мовив Сашко.

Очевидно, він подумав, що вистежують його з Катєю. Я думав зовсім про іншу людину.

Виїхали ми з великим запізненням, лише вночі прибули до Телеусова. Тут розпрощалися з Філатовим, який готувався добути зубра на чучело. Олексія Уласовича особливо просив послухати, чи не чути у них або в

Сохраї розмов про пораненого чоловіка, і вже вранці поїхав до Псебая.

Дім тітоньки Емілії стояв осиротіло із зачиненими віконницями. Ще не приїхала. Тільки я зайшов до себе, як батько подав депешу. Ютнер викликав мене до Петербурга.

І від Данути був коротенький і ласкавий лист. Наближалися канікули, вона лагодилася їхати з тітонькою додому.

Я пішов до Щербаківа доповісти, як влаштувалися в Гузеріплі нові працівники. Звичайно, похвалив Кухаревича за енергію, робочий настрій. І сказав про нічний пошук, постріл по єгерях, про їхній вогонь у відповідь.

Микита Іванович довго мовчав, почував зніяковіло потилицю, потім, щось вирішивши, сказав:

— А сходимо з тобою до Ванька Чебурнова. Оце зараз.

— Чого?

— А того, що Ванька цього сьогодні раненько повезли на Лабінську в госпіталь. Кажуть, ногу розбив десь у горах. Операцію робитимуть, а то й відріжуть. Такий, знаєш, збіг.

Дім молодшого Чебурнова, який недавно одружився й тепер жив нарізно, вражав гнітючою тишею. Заплакана дружина стріла нас недовірливо й навіть налякано. Микита Іванович ласкаво пожартував з нею і, коли вона заспокоїлася, поцікавився, що там таке з Іваном трапилось.

— Коліно у нього... Набрякло, жаж.

— І кров є?

— І кров була. Розпанахав, каже, об каміння. Горить вогнем. Як почало розвиднятися, прискакав Семен на ресорці, поклав і до дохтура.

Щербаков головою похитав, поспівчував:

— Носить його нечистий...

Гвинтівка висіла на стіні.

— Хазяїнова? — запитав я і, не дочекавшись відповіді, зняв, відкрив затвор.

Микита Іванович спроквола, начебто знехотя, дістав з кишені патрон, подав мені.

— А піди, Михайловичу, бабахни за двором.

— Ой, нащо ж це? — Молодиця навіть присіла з переляку.

— Та ти не той... Перевіримо. Скаржився він, осічки трапляються. Коли так, попросимо Павлова, хай віддасть полагодити. Повернеться з лазарету твій хазяїн, а гвинтівка як новенька.

Я вийшов на город, пальнув. І підхопив гільзу. Заглибина на пістоні була дещо збоку від центра.

Верталися мовчки. Відчувалася надмірна втома — не фізична, ні! Ванько Чебурнов... Я знав про нього з розмов, від Семена. І ось маеш, цей самий Ванько, земляк, станичник, підстерігає мене на стежці й стріляє, хоча я ніколи не зробив йому нічого поганого. Найманий убивця? Поряд, через дві вулиці... Невже Улагай підкупив його? Ну, а завтра? Хай не Ванько, а хтось інший одержить Іудині срібняки й чигатиме на мене в лісі...

Сумніву немає, що Лабазан також на його сумлінні. Поки запеклий браконьєр мав успіх, цей нероба, вигнаний з ловів, присмок-

тався до нього, допомагав бити зубрів, збував шкури і м'ясо, брязкав нечесно добутою монетою. Та тільки-но Лабазан потрапив у біду, Ванько п'ятами накивав. Кинув безпорадного, пораненого чоловіка на вірну загибель. Подався, щоб продати шкуру й м'ясо останнього забитого ними зубра, а заодно й Лабазанового коня. Про яку порядність або честь можна тут говорити? Що за людина? І як вони схожі один на одного — брати Чебурнови.

— Чого носа похнюпив? — добродушно запитав Щербаков. — Утямив тепер, хто в тебе стріляв? Кипиш гнівом, помсти жадаєш! Візьмеш дві стріляні гільзи і в суд понесеш? Ось вам, панове судді, доказ, запакуйте убивцю до в'язниці, аби я міг жити й не боятися... А чи мало гвинтівок із збитим бойком? Хто знає, де підібрав ти гільзи? Порадяться наші судді та й повернуть тобі оці докази. А Ванько півнем ходитиме. — Щербаков якимось дивно засміявся. — Ось тільки чи ходитиме він півнем, неясно. А раптом дохтур відбатує йому ніженьку? Тоді Ванькові не до лісу. Хто стріляв у нього?

— Обидва стріляли. У п'тьму.

— Доведеться Ванькові сидіти на колодці біля дому та мізкувати, як на той світ спровадити Василя та дружка твого Кухаревича. А заодно й тебе, як начебто призвідника. Ніяк тільки не втямлю, чого Ванько в Гузеріплі подався, з якої такої нужди? Чи не за тобою, часом, услід? А може, згадав, що вартівня порожня, і захотів пожитися на зубрах?

Я не мав чого відповісти Микиті Іванови-

чу. Тільки біля самого дому згадав про Ютнерову депешу, показав. Щербаков прочитав.

— Треба їхати. Не інакше, як про зубрів розмова, коли тебе викликає. Та й розпитаєш, як нам далі жити, що з ловами надумали. Їдь з богом. І дружину свою привозь. Замучився, либонь, без неї.

Через день був я в Армавірській. А ще через три — в Петербурзі.

На столичному пероні мене зустрічали тітонька Емілія, Валя й Данута. Як кинулася вона до мене, як пригорнулася! Я відчув її обважніле тіло, вдивився в рідне і в той же час якесь інше обличчя.

— Я споганіла, еге? — стурбовано запитала Данута.

Поцілунок розвіяв побоювання. Нам обом стало хороше, так хороше, що все недобре відлинуло геть, стало таким дрібним, що й думати про нього не хотілося.

— Через тиждень їдемо додому, — мовила Данута.

— А мене візьмете?

— Що, тітонько? Заберемо цього козака?

— Ну, якщо ви знайомі...

І засміялася, зніяковівши.

Я знав, що Ютнер мав квартиру десь на Мойці, в центрі міста. Цей будинок я знайшов лише наступного дня, гарний, триповерховий, з ловами біля під'їзду. Леви дивували олюдненим виразом на мордах і роззявленими пащами. Від звірів цих віяло не силою — бланганням.

Довго довелося чекати. Едуарда Карловича якраз оглядав лікар. В домі ходили нечут-

но, опустивши очі. Так ходять біля тяжкохворого.

Всупереч сподіванню, Ютнер прийняв мене на ногах, у кабінеті. На ньому був гарний домашній сюртук. Та вигляд мав поганий, тіні під очима здавалися геть чорними. Пахло ліками.

— Ви такий бадьорий, засмаглий, сильний,— глухо мовив він, простягаючи мені руку.— Відчуваю дух Кавказу. Яке це щастя— молодість! І гори. Гай, гай, мені вже не бачити наших гір...

Він зітхнув, помовчав якось мить і заговорив про справу.

До Західного Кавказу тягнеться багато рук. Про це знають, як він гадає, і в Псебаї. Народжуються всілякі пересуди, здогади, вони спричиняють непевність, послаблюють охорону. Щоб покласти край всяким розмовам, він, Ютнер, твердо заявляє, що лови поки що лишаються. Гроші на охорону, утримання доріг і кордонів він наказав переказати в банк Катеринодара. Відати коштами доручено капітанові Калиновському, що живе там. Старшим на місці лишається Щербаков. Найближчим часом будуть, як він гадає, спроби масового полювання, наїзди різних осіб з Петербурга.

— Ваше завдання,— тут він усміхнувся,— не відмовляти в сприянні, але й не сприяти стрільбі. Та не мені вчити моїх егерів... А ось про зубрів розмова окрема, тому-то, власне, я й запросив вас, а не Щербакова. Ми повинні зробити все можливе, щоб заповідність їхня на Кавказі лишилась. Як і в Біловезькій Пущі.

Він заговорив суворо, по-військовому:

— Зубрів треба зберегти, Зарецький. І помножити. Гордість російської природи. В Європі налічується по зоопарках кілька десятків зубрів. Втратити останнє дике стадо не можна. Годі нам і сумного досвіду Північно-Американських Штатів. Я запросив вас, щоб особисто підкреслити це важливе завдання. Вам нелегко буде. Не відступайте, не бійтеся відповідальності. Pozнайомтеся із Шапошниковим, він вам допоможе. Я наготував листа для Щербакова. Калиновський знає про ці плани. Ось його адреса. Звертайтеся до нього, якщо буде потрібна допомога... Що я хотів ще сказати вам?..— Він стомився й заплющив очі.

Мова його скидалася на прощальну. Начебто заповіт диктував.

— Так от: доповідайте про обстановку,— коротко наказав він.

Я розповів про облікування зубрів, хоча й писав уже про це. Ютнер задоволено кивнув. Згадав про смерть Лабазана й про вигнання Семена Чебурнова. Ну і, звичайно, про всі щоденні справи наші: ремонт доріг, будівництво, нового єгеря. Здається, він лишився задоволений. Не перебивав, не хмурився.

Потім настала тривала пауза. Ютнер так і сидів із заплющеними очима, начебто забув про мене. Не розплющуючи очей, запитав:

— Здогадуюсь, вам хочеться знати про долю кавказького зубрення. Я не помиляюсь?

— Про це просив мене єгер Телеусов. І я сам...

— Вашого зубрення в Біловезькій Пущі немає. Воно в Гагенбека. В Гамбурзі.

— Кепська новина,— вихопилося в мене.

— Хтозна. — Ютнер розплющив очі. — Хтозна, Зарецький. Час покаже.

Ми розпрощалися. Він наказав навідати його завтра.

Другого дня я прийшов приблизно в той же час. Чекав близько двох годин. Нарешті вниз зійшов засмучений юнак, очевидно, родич, і сказав, що ні сьогодні, ні завтра, ні найближчими днями Едуард Карлович не зможе мене прийняти. Лікар заборонив йому займатися будь-якою роботою.

— Мені можна вертатися додому?

— Звичайно. Якщо в Петербурзі немає інших справ.

Більше я не бачив Ютнера. Ніколи.

* * *

На цьому закінчуються записи Андрія Зарецького в темно-зеленій книзі. Під останнім рядком стоїть дата: 12 липня 1912 року.

Не певен, що все описане в другій частині щоденників сталося якраз до липня 1912 року. Якісь події могли відбутися дещо раніше, інші — вже після літа того ж року.

На цій думці я утвердився, коли перегорнув перші сторінки третьої, синьої книжки. Там стояла дата: березень 1917 року. Перерва у часі в такого акуратного літописця, як бачимо, досить велика, близько п'яти років. Чому Зарецький так довго не розгортав свого щоденника, зрозуміти важко. За ці роки, звичайно, могло багато що змінитися, тим

більше, що після пострілів на Північному кордоні над головою Андрія Михайловича хмари згустилися. За ці роки розпочалася війна, сталася революція. На щастя, в синій книзі знайшлося багато окремих аркушів — зроблені нашвидкуруч нотатки воєнних років.

Одні події пощастило відтворити за статтями, книжками й журналами — цим неоцінним дарунком минувшини, доторкнутися до якого дозволяють наші історичні бібліотеки. Зокрема це стосується становища кавказьких і біловезьких зубрів у рік, що передував імперіалістичній війні, під час війни, потім у роки революції 1917 року та громадянської війни.

Інші події хай не повністю, але все ж знайшли своє висвітлення у воєнних нотатках Зарецького й у листах, виявлених, як уже згадувалося, між сторінками другої книги щоденників.

Їх було вісім, усі на ім'я Зарецького, усі без конвертів — акуратно розгорнуті аркуші тонкого поштового паперу форматом менші за обкладинку книги. Листи, очевидно, й збереглися тому, що їх ніхто не помітив: вони не вилазили з боків і не піднімали обкладинки, а стали начебто частинкою зшитих аркушів, прилипнувши до них, а тому не випали, коли старий щоденник переїздив разом з іншими речами із дому в дім.

А тим часом листи ці проливають світло на життя Андрія Зарецького і його сім'ї та на історію із зубрами, яка органічно увійшла в повсякденність нашого героя й усіх тих, хто оточував його, — і друзів, і недругів.

Ще раз зауважу, що читати записки Зарецького я почав не з червоної книги, зміст якої тепер уже відомий читачеві, а саме з цих листів, виявлених одразу ж, тільки-но в руках моїх опинилися щоденники, і я, зацікавлений, почав гортати їх, зупиняючись то на тій, то на іншій цікавій для мене фразі.

Важко було втриматися від бажання в першу чергу перечитати якраз листи. Коли не всі, то хоча б деякі, написані розбірливіше. І якщо не все підряд, то хоча б вибірково, аби вловити інформацію, що крилася в рядках листа.

Хіба не так ми чинимо й нині, коли одержуємо з рук листоноші листа; кинувши погляд на зворотну адресу або штемпель поштового відділення, нетерпляче обриваємо крайки конверта, розгортаємо аркушки, нашвидку — з сторінки на сторінку — пробігаємо рядки, імена, останні фрази й підпис. А вже потім, погамувавши тривогу, сподівання, радість, просто цікавість, дозволяємо собі без поспіху, вдумливо, не пропускаючи, перечитати листа ще й ще раз від початку до кінця.

І ось тепер, виявивши прикрий — майже п'ятирічний — пропуск, беру на себе сміливість розповісти про те, що я прочитав у листах людей, яких давно немає, у воєнних нотатках Зарецького, доповнити їх відомостями, взятими з друкованих джерел тих часів і розповідей небагатьох очевидців, які дожили до сімдесятих років.

Якщо я не наводжу дослівно тексту оригіналів, то роблю це не тому, що хочу змінити суть давноминулих подій або якимось прилаш-

тувати факти історії до ходу дії в книжці. Пригадаймо, що сюжет, весь розвиток роману будуються не на суто авторському вимислі, а на основі записів і щоденників головного героя. Єдина мета переказу листів замість дослівного викладу їх — зберегти прийнятий автором стиль твору, особливість подачі думок, хай недосконалих і не завжди рівних, але вже звичних читачеві, який виявив терпіння і прочитав немало сторінок до цього місця.

Проте тут варто зауважити, що розповідь про події, які не потрапили до щоденників Зарецького і склали цілий розділ цієї книжки, та його нотатки з війни до лютневих днів 1917 року цікаві й тим, що з них ми довідуємося про долю біловезьких зубрів...

РОЗПОВІДЬ ПРО ПОДІЇ, ЩО НЕ ПОТРАПИЛИ ДО ЩОДЕННИКІВ ЗАРЕЦЬКОГО

Лист зоолога Філатова.— Гагенбек і його агенти.— Доля Кавказа.— Пожежа в Псебай.— Звістка з Петербурга.— Що відбувається в Гузеріплі.— Несподіване полювання.— Улагасве приниження.— Знайомство з кульгавим барсом.— Війна

1

Зоолог Філатов, з яким Андрій Михайлович Зарецький не зміг зустрітися в Петербурзі, куди приїздив на виклик Ютнера і по свою дружину, дотримав слова і надіслав докладного листа в Псебай.

Є в його листі рядки про подію, відому в загальних рисах із щоденника, але з новими подробицями. Філатов, зокрема, писав:

«Не остання роль в тому, що Кавказа продано за кордон, належить таким відомим людям, як принц Ольденбурзький та його родич граф Арнім, власник лісового парку й замку Бойденбург в Укермарку. Про те, що в звіринці Біловезької Пущі з'явився зубр кавказької раси, сповістив Гагенбекові принц. Підстаркуватий Гагенбек, збирач рідкісних звірів, не пошкодував зусиль, щоб придбати Кавказа».

Повернемося на два роки назад і уточни-мо цю новину.

Лист принца Ольденбургського Карл Гагенбек одержав улітку, коли через недугу вже понад три тижні не виходив з дому й не займався справами, цілком передовірівши клопітний Штеллінгенський зоосад своєму молодшому синові Генріху. В ті дні Генріх був у італійській столиці, де організував новий зоологічний сад. Викликати сина Карл не захотів. А лист вимагав негайних дій.

Хворий піднявся з ліжка й постояв, прислухаючись до себе. Голова паморочилась. Напади недуги почалися багато років тому і щоразу ставали жорстокішими. Гагенбек глянув на себе в дзеркало: в ньому відбилася висока, ставна, зовсім не стареча фігура. Сухорляве обличчя могло б належати й сорокарічному, якби не бліді мішки під очима. Шістдесят п'ять. Проклята Африка! Тропіки забрали в нього здоров'я.

Гагенбек переборов слабість і смикнув мотузок дзвоника. До спочивальні зайшла служниця.

— Дізнайтеся, Пауло, чи тут Грігер або Вахе. Запросіть їх до мене.

Човгаючи пантофлями, він пройшов до кабінету й сів писати листа. Перо не слухалося, літери стрибали.

Так, жоден його співробітник не знав Росії краще за Вільгельма Грігера і Карла Вахе. Свого часу вони зустрічалися з принцом, дістали рекомендаційного листа до одного буддійського лами, що з якоїсь причини перебував у Петербурзі. Рекомендація й лист лами послужили Грігеру добру службу, коли

він прибув до Внутрішньої Монголії: через два роки переговорів, полювання й торгівлі привіз у Штеллінген двадцять вісім молодих диких конячок, відомих у зоології як коні Пржевальського. Надзвичайно цінне придбання!

Згадуючи колишню удачу, Гагенбек кволо усміхнувся, вельми задоволений собою. Він не приховував славолюбства і не терпів, коли хтось обходив його, добуваючи небачених у Європі диких звірів. Може, якраз завдяки славолюбству господаря й зобов'язаний Гамбурзький зоосад таким розмаїттям тварин: майже сімдесят видів самих тільки ссавців з усіх континентів... До речі, експедицію в Монголію він послав того ж дня, коли російський натураліст Фальц-Фейн, який уже мав у своєму зоологічному парку Асканія-Нова диких коней з Азії, відмовився продати йому бодай один екземпляр.

Високошанований принц писав, що кавказький зубр у Біловезькій Пущі — єдиний у російських зоопарках. Єдиний... Виходить, що цього підвиду не має і Фальц-Фейн на Україні. Тим гірше для російського зоолога.

Вільгельм Грігер з'явився надвечір. Поважний, розповнілий мисливець за дикими звірами тепер рідко виїздив за межі Європи. Він з користю працював тут, у Штеллінгені.

— Ви на ногах, Карле? — Грігерове обличчя осяяла усмішка, він обережно потиснув руку хворого. — Дуже радий. Отже, видуємо.

— Справа, друже. Вона не терпить зволікання. Ось прочитай.

Грігер узяв листа, прочитав. Стулив губи, мовив:

— Вони можуть, звичайно, продати. Але заломлять великі гроші.

— Граф Арнім — ось хто допоможе тобі.

— Яким чином? Зубр не в нього, а в Біловезькій Пуці.

— Граф надто великий аматор звірів і полювання, щоб не знайти шляху, як придбати його. У нього в Бойценбурзі гуляє чимало зубрів. Пообіцяємо йому цього кавказця.

— Але чом він не купив кавказця сам? — вигукнув Грігер.

— Послухай. Пообіцяємо віддати кавказця... але не зразу, а через кілька років. За три-чотири роки зубр лишить нам потомство. Зубренята-покручі від біловезьких зубриць, певна річ, наша власність. Частина їх продамо як рідкість, повернемо витрати. Отоді й відправимо цього кавказця графові. З вдячністю. Та за цей майбутній дарунок він зобов'язаний нам допомогти. Він це зробить, якщо добре поміркує.

— А раптом домовиться сам і забере звіра в Бойценбург?

— Гроші, гроші, Вільгельме! Ти мав рацію, коли казав про великі гроші. Ми скупитися не станемо, а от Арнім скупуватий і ні за що не схоче тратитись, якщо є змога одержати щось на дурняка.

Грігер шанобливо подивився на господаря:

— Коли накажете їхати?

— Завтра. Бери квиток. Поїдеш до Пренцлау, звідти двадцять кілометрів по шосе. Візьмеш листа. Для кого? О, Арніми можуть писати кому завгодно, навіть самому цареві.

Російська государиня доводиться їм далекою родичкою. А Біловезька Пуща — цареве володіння. Кавказ також. Якщо государ забажає, він накаже добути для себе скільки завгодно кавказців. Нам дозволить — ми добудемо.

Граф Арнім не побачив ніякої перешкоди для такої вигідної справи. Гірський зубр? Гагенбеку він вірив. Щоправда, Вільгельм Грігер виїхав до Петербурга без листа. Граф сказав: «Чекайте на мене в російській столиці». Грігер чекав місяць. І дістав з рук самого Арніма вказівку управителеві царськими ловами в Біловезькій Пущі: продати Гамбурзькому зоосаду за чотири тисячі карбованців золотом зубреня з кличкою Кавказ.

Через чотири місяці вагон із щільно збитою кліткою, в якій стояв Кавказ, прибув на нове місце.

Клітку повезли в Штеллінген, поставили задньою стінкою до дверей в окремих загін, що межував з просторим лісовим масивом, де гуляли буйволи, бізони, біловезькі зубри й олені. Двоє робітників вибили стінку.

Кавказ задкував, обережно піднімаючи ноги над перетовченим гноєм.

Карл Гагенбек сидів оддалік в колясці й дивився. Його син Генріх і Вільгельм Грігер стояли поруч.

Господаря вразив і дещо здивував вигляд тварини.

Кавказові минав третій рік, тіло його під темною, короткою, подекуди кучерявою шерстю вже налилося силою змужніння. Але зростом він поступався біловезцям і ще більше бізонам. Суворо-понура морда, увінчана

чорними рогами, не опускалася, як у бізонів, а гордо і владно сиділа на дужій гривастій шиї. Він здавався неприступним і бойовим. Темно-карі очі дико, навіть злісно озирали незнайомий загін, людей, обрідний ліс за огорожею. Ніс ворухився, запахи дратували стомленого звіра. зубр потоптався на місці, розминаючи ноги, і раптом стрибнув, потім удруге і вдарив рогатим лобом у дошки паркану, за яким були люди. Пролунав тріск. Усі кинулися врозтіч. Та огорожа витримала. Кавказ, збуджено розмахуючи хвостом, уже оббігав загін, вишукуючи слабке місце.

— Характер справжнього азіата, — з неприхованою гордістю мовив Гагенбек. — Придбати такого звіра!.. Вітаю тебе, Вільгельме!

Випустити новака до інших биків намітили не раніше, як через два-три тижні. Та Кавказ вирішив цю проблему по-своєму. Вже наступного ранку Гагенбеку доповіли, що азіат уже в загальному загоні. Він перестрибнув двометрову огорожу, затіяв бійку з біловезцями, відбив дві корови і тепер спокійно ходить з ними.

— Так тому й бути. Хай ходить, — розпорядився Гагенбек.

Минуло трохи менше року, і в біловезької зубриці на ймення Гарде знайшлося темненьке, веселої вдачі зубрення — бичок із кумедною борідкою і, як у батька, гордовито піднятою мордою.

Його назвали Гаген.

— Що скажеш, Вільгельме? — спитав господар свого агента.

— Як першокласний шахіст, ви здатні ба-

чити на десять ходів уперед,— відповів Грігер.

— Уявляєш настрої Фальц-Фейна, коли він довідається про цю подію? Простеж, щоб газети не проминули нагоди описати...

Своєрідний реванш за відмову продати коня Пржевальського.

2

Лист Філатова, як і остання розмова з Ютнером, не лишив ніяких сумнівів у Зарецького стосовно Кавказової долі. Зубрення на завжди втрачене для Росії.

І він, і, звичайно, Олексій Уласович, «хрещений» зубреняти, не соромилися в доборі слів на адресу людей, для яких особисті стосунки й гроші дорожчі від природи рідної країни.

Микита Іванович Щербаков під час однієї з таких розмов сказав Телеусову:

— Чого ти кип'ятишся? Злови ще одне-друге, відправимо в Пітер чи Москву, там звіринці є. Хай живуть і плодяться!

— Королю аглицькому, шведському або цісарю римському запродадуть! Ні, вже навчені, теперечки ні за які виграшки! Хай тут гуляють.

Сам же Зарецький зопалу навіть листа написав Андрієвському й дозволив собі, хоча й у ввічливій формі, дорікнути його в тому, що сталося. Відповідь не надійшла. Та серед листів, що збереглися, є один, дуже характерний і несподіваний: лист Володимира Олексійовича Шільдера.

На аркуші прекрасного паперу з золотим обрізом генерал вітав хорунжого Зарецького

із спадкоємцем! Як і від кого довідався він про це, можна було лишень здогадуватися. Але дізнався навіть про ім'я хлопчика — Михайло, як діда, і дуже доречно — нарешті! — згадав свого однополчанина, старого штабс-капітана Михайла Миколайовича Зарецького, якого привітав із званням дідуся, побажав довголіття й щастя в сім'ї.

Після такого листа старий Зарецький, звичайно, цілий день ходив дома у своєму парадному мундирі.

В кінці такого милого листа Шільдер написав кілька фраз — свідчення розмови з Андрієвським — про долю втраченого зубра.

«Буває, що думки наші про майбутнє не збігаються із владною дійсністю. Тоді виникає цілком зрозуміле розчарування. Саме так сталося з Кавказом. Драматизувати подію, як робите це Ви, не варт. Росія, слава богу, була й лишається володаркою рідкісного звіра. У Вашій силі, Зарецький, зберегти гірське стадо в природному його розвитку».

Очевидно, Андрій Михайлович не раз і не двічі перечитував цього сповненого гідності листа. Душа його поволі заспокоювалася. Справді, що міг вдіяти єгермейстер Андрієвський або Шільдер, коли люди, наділені необмеженою владою, в сімейному колі вирішують будь-які проблеми. Подумаєш, зубрени!..

Згадалися Зарецькому й сповнені загадковості слова небіжчика Ютнера, сказані при побаченні на Мойці, в Петербурзі: «Хтозна, хтозна, Зарецький...» Що він мав на увазі, цей велемудрий натураліст, більше вчений, аніж управитель ловами? Невже вважав, що

Кавказові буде краще в Гамбурзі, ніж у Біловезькій Пущі? «Хтозна, хтозна...»

Зберігся ще один лист, адресований Дануті Зарецькій, лист від її інститутської подруги Валі, безперечно, відповідь на лист, у якому молода мама сповіщала подругу про благополучне народження сина Михайлика, який «виявився напрочуд спокійний, величенький (уявляєш, майже дев'ять фунтів і зростом заледве не чотирнадцять вершків!) і голова-тенький. Він майже не кричить, спить та їсть, а я дивлюся на нього й ніяк не можу надивитися. Невже це мій? Наш з Андрієм? На кого схожий? Бабуня Соня запевняє, що викапаний батько, а мені здається, що гарнісінький, як моя молода мама, чий портрет висить у домі тітоньки, де ми всі живемо і де лікар Войнаровський разом із вправною і спритною Катюшею, про яку я вже писала тобі, прийняли маленького хлопчика, який уперше вдихнув ковток кавказького повітря».

У цьому листі виразно прозвучали тривожні думки Данути про небезпеку, яка зависла над її чоловіком і Сашком Кухаревичем, з яким Валя була знайома. «У Псебай повернувся,— пише Данута,— той страшний чоловік, що стріляв у Андрія. Мені довго не казали про це, та чуток у клітку не посадиш. Він був на волосинці від смерті. Це помста ревнивця, хоча це й не доведено. Найманець ще раз вистежував Андрія, та наші друзі поранили його. Негідник тривалий час валявся по лазаретах, вижив і повернувся в станицю. Серце моє переповнене невпинною тривоною, адже Андрій, як і раніше, багато днів про-

водить у лісі... Зима для мене стала найкращою порою року: чоловік майже всі дні дома. Тоді тривоги мої минають, і я відчуваю, яка щаслива!»

3

Так, Ванько Чебурнов тільки через шість місяців повернувся з госпіталю.

Повернувся живий, але, як кажуть, не в формі. На все життя лишився кульгавий, та так невдало, що ні в далеку дорогу, ні в сідло вже не годився: прострелена нога стала як палиця — не гнулася в коліні, а волочилася, і, щоб переступати, Ванькові доводилося робити цією анахтемською ногою велике півколо, аби не зачепитися за землю.

В станиці ходили чутки, як гірко скаржився він, що не доведеться йому більше ходити по горах та пострілювати кабанів і зубрів. І як, хильнувши вина з братухою і сусідами, скреготав зубами й клявся жорстоко помститися за каліцтво. Скарбовий лісничий не провідав Ванька, проте з Семеном він зустрічався і, може, підкинув «на інвалідність» грошенят, бо невдовзі Ванько купив собі коня й ресорку. Знайшов роботу — возив пасажирів з Псебая до Лабінської й далі. Та в гори на тій колясці ходу йому не було.

Псебайські власті й прямо зацікавлені люди — урядник Павлов, Микита Іванович Щербаков, Зарецький, Кожевников — зібралися в мисливському будиночку князя, викликали обох Чебурнових і вчинили їм допит. Гільзи із збоченими ямками в пістонах, Ванькова гвинтівка також були тут. Вели

розмову про козачу честь і, обминувши гласний суд, вирішили покарати людину, чия причетність до замаху на Зарецького була для всіх очевидна.

Ванько все заперечував, та факти свідчили проти нього, станичники готувалися винести суворий присуд — виселити меншого Чебурнова з Псебая. Та раптом з'явився Улагай, сухо кинув «мое шанування» й наказав доповісти, що тут діється. Осавул зблід, коли Щербаков досить прозоро натякнув, що до замаху на гірській стежці причетна «третя особа». З несподіваною люттю Улагай заявив, що образа, нанесена йому, хай навіть у завуальованій формі, буде змита кров'ю, і безтямними очима вп'явся в Зарецького. Хорунжий також зблід, схопився і, мовивши: «Я готовий, присилайте секундантив!» — витримав осавулів погляд. Улагай не відповів, далі посміхнувся й заявив, що по праву старшого офіцера закриває це «незаконне зборище». Й лишає за собою право самому розібратися в тому, що сталося.

Тут уже нічого не вдієш!

Секундантив він так і не прислав. Дуель не відбулася. Але слова «змити кров'ю», звичайно, не забулися.

Через добу Псебай був приголомшений злочинцем, що про нього ми довідуємося з листа капітана Калиновського, який відповідав на донесення хорунжого. Капітан писав:

«Засмучений нещастям, таким загадковим, як і небезпечним для життя Вашої родини. Сподіваюся, що отаман Лабінського відділку вчинить розслідування й покарає винуватців. Зважаючи на заслуги колишньо-

го управителя ловами, кому належав дім, і з волі на те наказного отамана Війська Кубанського посилаю Вам із коштів ловів п'ятсот карбованців на будівництво нового дому для родичів Ваших та колишнього управителя Носке. З глибокою повагою...»

Що ж призвело до написання цього дивного листа? Яке лихо спіткало сім'ю Зарецьких?

...Тієї тихої й теплої днини пізнього літа Андрій Михайлович, Данута, тітонька Емілія та маленький, що почав уже дибати, Михасик — так звали свого сина тато й мама — разом вирушили до дідуся й бабуні, маючи на меті, що після гостювання онук залишиться в старих Зарецьких. Андрій Михайлович мав їхати в черговий об'їзд кордонів; він хотів одвідати Кухаревичів, які жили й працювали сумирно, без халеп і потрясінь, з'являючись у станиці хіба що двічі-тричі на рік. Навіть на зиму лишалися в горах.

Маленькі онукові ніжки вкотре вже протупали по кімнатах старого дому, по лункій веранді, по східцях у двір і садок. Він устиг насидітися й на дідових колінах і в бабусі на руках. За столом точилася неквапна розмова, шумів самовар, було спокійно й хороше, як буває тільки в щасливих родинах.

Зайшов вечір, прохолодний і сонний, властивий для літа в лісових передгір'ях, де гаряче повітря близького степу і холод недалеких засніжених хребтів, зустрічаючись і змішуючись, створюють ту особливу дивну погоду над зеленими узгір'ями, яка несе людям добрий настрій душі, прекрасне здоров'я і довголіття.

Софія Павлівна вклала онука. Він умить заснув.

Отоді-то, в пізній уже час, на церковній дзвіниці раптом тривожно й лунко закалатали на сполох.

Пожежа...

Софія Павлівна дрібно перехрестилася. Тітонька Емілія схопилася за серце. Усі вибігли на вулицю. Бігли люди. Брязкали відра. Горіло десь близько, дедалі вище беззвучно злітало криваве полум'я, воно зловісно підсвічувало хати й дерева. А дзвін не вгавав.

Андрій Михайлович глянув на Дануту. Вона схопила тітоньку й Софію Павлівну за руки, гукнула занепокоєному дідусеві, щоб лишався з онуком, а сама з обома жінками подалася на вулицю.

За рогом горів їхній дім. Він чітко вималюювався на тлі багряного полум'я, що спрагло лизало його ззаду. Емілія охнула й знепритомніла. Її занесли в найближчий двір.

Люди боролися з вогнем, та пожежа швидко поглинала суху дерев'яну будівлю. Воду носили з діжок, калюж, хлюпали в розбиті вікна. Хтось пробрався всередину. Викидали на вулицю стільці, ящики, скриньки, картини... Дзвеніло бите скло, гуло, набираючи сили, полум'я; воно вже охопило весь дворовий бік дому і ненажерливо тяглося до фасаду. Натовп ширився, станиця прокинулася, на вулиці росла купа речей. І всі розуміли, що будинок уже не врятувати.

Андрій Михайлович з десятком чоловіків боронив од вогню сарай і сусідські будинки. Їх весь час поливали водою. Тривожно шеле-

стіло листя тополь біля будинку і жухло просто на очах. Кущі смородини, яблуні, квіти почорніли від жару.

Години через півтори все скінчилося. Лишилася купа тліючих колод та осиротіло стояла чорна піч з розваленим комином. Вантажили на підводу речі, щоб везти до Зарецьких. Розходилися люди, говорили про подію.

Прийшли засмучені жінки в сльозах. Данута задумливо кусала губи. Очі її збуджено блищали. Усе розуміла. Андрій Михайлович ходив по двору, придивлявся. Данута підійшла до нього. Кивком голови Зарецький вказав на клапоть землі, яка ще горіла біля заднього ганку.

— Гас. А ось і кинутий жбан. Вибили вікно, облили веранду.

— Я так і гадала,— мовила Данута.— Знову помста. Як жити? І все підло, з-за рогу! Ох, Андрійку!..

— Як жити? Око за око! Зуб за зуб! — Він говорив суворо, і його обличчя раптом зробилося незвично жорстоким. Вперше Данута бачила сього чоловіка таким. Не юнака — мужчину.

На ранок у мисливському будиночку зібралися ті ж самі люди, які нещодавно пробували судити Чебурнова. Щербаков сказав:

— Робота не Ванькова. І не Семенова. Кривий спав, я перевірів. Та й не годен він на таке. А Семен — третій день у Лабінській. Гас у крамаря в ці дні брали всі свої. Підпалили чужі люди. Вигодили час, коли вас не було.

Зарецький зауважив :

— За городом, у лісі, стояло двоє коней. Круг витоптали. Довго вичікували. Я знайшов і місце й слід. Подалися за гору.

Отоді Андрій Михайлович і написав стримане донесення Калиновському, чия відповідь нам уже відома.

Судячи з того, що тітонька Емілія перебралася жити до Зарецьких, на згарищі вирішили не будуватись. На одержані гроші зробили прибудову й купили дещо з речей замість згорілих.

Із виїздом в гори Зарецький затримався. Перед від'їздом він бачив, як батько з виразом суворої рішучості на обличчі зосереджено перебирав, змащував і заряджав свій карабін. Револьвер на ніч він клав під подушку. Син поставився до цього з цілковитим розумінням. У нього й самого щось зрушилося: на життя став дивитися суворіше. Дануті вкотре наказував :

— Очей з Михасика не спускай!..

4

Очевидно, того ж року, а може, й раніше, Андрій Михайлович через Дануту розпочав переписку з петербурзьким зоологом Григорієм Олександровичем Кожевниковим.

Передусім він написав, що має всі підстави оцінювати Західний Кавказ як дуже зручне середовище для оселення щонайменше двох-трьох тисяч зубрів. Звичайно, при дотриманні заповідного режиму. Навів факти, які спостерігав сам: навіть облюбовані зубрами поляни, де вони, можна сказати, дню-

ють і ночують, анітрохи не обріднілі й не ви-топтани. Південні ліси й луки щедрі на при-ріст, цим вони відрізняються від середньоро-сійських, зокрема від Біловезької Пущі. Тут усе росте навдивовижу швидко. На десятині лісу в окремих місцях до чотирьохсот кубіч-них сажнів деревини! А памолоді, чагарни-ків — без ліку.

Зоолог відповів, що вірить Зарецькому і вельми радий, що в Росії є можливість роз-множувати зубрів, як і інших корисних тва-рин, які вже на межі вимирання, — річково-го бобра, соболя чи лося. Далі він писав:

«Вам слід знати, що в Асканії-Нова зусил-лями найласкавішого Фрідріха Фальц-Фейна і його здібних учнів з 1902 року успішно розмножуються зубри, привезені з Біловезь-кого звіринця. Родоначальниками асканій-ського стада вважають бика Білостока, ко-рів Біалу і Бібру, в яких живі зубренята. Пе-регодя сюди привезли бика Біма, він також дав численне потомство. Нині в Асканійсь-кому звіринці вже десятки рівнинних зубрів. Ще одна «точка» поповнення виду. Як шко-да, що в Гатчині, де понад два десятки зубрів, та й у Криму такої роботи не про-водять.

Вам, може, відомо, що в 1897 році Фальц-Фейн купив у Гамбурзі бізона-однолітка, котрий невдовзі здох, лишивши по собі тіль-ки двох нащадків. А в 1900 році для Аска-нії придбали другого бізона, і від нього зараз є п'ятеро молодих. Певна річ, що незабаром тут з'явилися зубро-бізони. Мені пощастило бачити їх. Сильнючі звірі ці гібриди. Дуже красиві й, здається, життєздатні. Я схильний

вітати таку цікаву роботу, оскільки змішування підвидів сприяє збереженню прадавнього звіра.

Та асканійські новатори не зупинилися на цьому, вони пішли далі, використовуючи досвід Валицького з Віляновського звіринця. Цей зоолог ще півстоліття тому схрещував зубра з домашньою швейцарською худобою. Так ото й асканійці в 1904 році схрестили своїх зубрів із сірою українською свійською худобою, одержали гібриди першого покоління, а в 1908 році — друге покоління, на зубра. Гібриди цілком плодовиті. Очевидно, можна буде одержувати й гібридів іншого порядку: зубр + бізон + сіра українська худоба.

Що дістане людство від подібних дослідів, сказати важко. Можливо, буде якась господарська вигода. Та все це породжує побоювання вже іншого плану: не втратити б у цьому наростаючому кровозмішенні спадкових властивостей диких зубрів, як втратилася свого часу спадковість дикого тура, що майже цілком розчинилася в деяких породах свійської худоби таких країн, як Голландія, Австро-Угорщина, Іспанія та Україна.

Хочу сказати Вам, що фахівці, які створили Пшінський мисливський парк у маєтку князя Плесс, це у Верхній Сілезії, виявилися прозорливішими за своїх колег у Гамбурзі, Асканії-Нова і Пилявині: вони купували тільки рівнинних, біловезьких зубрів і розмножували їх, зберігши таким чином у чистоті рівнинний підвид зубра. Їх тут більше семи десятків...»

Ще в одному листі зоолога на ім'я Зарецького ми знаходимо дуже слушне застережен-

ня. «Як мені відомо,— писав учений,— на високогірних пасовищах, що належать ловам, був дозволений випас худоби з ближніх станиць і поселень місцевих жителів. На ці ж пасовиська влітку виходять Ваші зубри. Не можна виключити можливість контакту — одне слово, того, що роблять штучно в Асканії-Нова. Я вже не кажу про небезпеку для зубрів заразитися страшнішими недугами свійської худоби. Ящуром, наприклад. Вам не можна лишатися байдужим, коли на Вас лежить обов'язок збереження дикого стада. Важкі недуги серед зубрів у минулому на Кавказі вже траплялися. Отож чи не подумати завчасно про розмежування луків для зубрів і для літніх випасів свійської худоби?»

Цей останній лист він одержав, очевидно, незадовго до пожежі в Псебаї. Хотів того Андрій Михайлович чи не хотів, але вибираючи маршрут для поїздки по кордонах, він думав і про цього листа. І поїхав одразу на північний кордон. У Гузеріплі поріділі стада зубрів найчастіше стикалися із свійською худобою поблизу Фішта. Попередити Кухаревича...

Вимучений крутою і важкою дорогою, Зарецький спішився неподалік вартівні близько десятої вечора, коли вже було темно, і повів Алана на повіду. Міст через Білу не з тих переправ, на які можна покластися. Отож краще пішки.

Уже ступивши на міст, він усміхнувся, мимохіть згадавши ниточку — Катину хитрість, завдяки якій пощастило уникнути ще однієї небезпеки. І майже тієї ж миті його

обличчя торкнулася начебто павутина. Знову нитка... Він не обірвав її, а трохи підняв, провів Алана і за ялицевими гілками побачив віконця. Вони затишно світилися.

Зарецький поставив коня під накриття, зняв сідло, дав трави, яка лежала тут купкою, і, роздивившись, побачив, що поряд стоять ще троє коней. Один був чужий. І під сідлом. Лиш підпруги попущені. Хто такий?

Вивіреном рухом він розстебнув кобуру і трохи висунув револьвер. Постояв, прислухався. Дім мовчав. Тоді він обережно пройшов у сіни, стукнув двічі у двері й одразу ж відчинив їх, лишаючись у тіні.

З лавки підвівся незнайомий смаглявий чорновусий чоловік. І також швидким рухом сунув руку до кишені штанів.

— Тихо! — У єгеря блиснув револьвер. — Вийміть руку. Отак. І сядьте. Де Кухаревич?

— Ви хто такий? — хрипло, з переляку, чи що, запитав чорновусий, намагаючись перехопити ініціативу.

— Де Кухаревич? — уже вимогливіше повторив Зарецький.

— У від'їзді.

— Катя?

— Тут. Я на неї чекаю. Зараз буде.

— Назвіть себе.

— Сурен. Сурен з Туапсе.

— Чого ви тут?

— До знайомих... — Чорновусий, заспокоюючись, розвів руками. — В гості...

— Із зброєю?

— Ну, яка там зброя. Так, про всяк випадок.

— На стіл. Спокійно. І сядьте отам.

Сурен слухняно виклав старенький револьвер. Сів, де наказано.

Тепер він усміхався, поглядав дружньо. Та все ще почувався непевно, тим більше, що єгер і далі стояв біля дверей з револьвером у руках, а його обличчя не виказувало, що він готовий до поліпшення стосунків.

Грюкнули сінешні двері. Сурен спробував підвестися, але єгер навів револьвер у його бік, і він знову сів. До кімнати двері відчинилися не зразу. У сінях хтось пововтузився, потім двері трохи прочинилися, і Катя незграбно, боком, навіть спиною протиснулася у вартівню.

На зігнутий правій руці обвис важкий стос акуратно нарізаних аркушів паперу розміром з розгорнутий школярський зошит.

Спершу вона побачила Сурена за столом і занепокоєно спитала:

— Затримала я тебе?

Він не обізвався, поглядом вказав їй за спину, де стояв Зарецький. Нахилена Катина голова повернулася, жінка побачила чужі чоботи, зойкнула, і весь стос випорснув з її рук на підлогу. Лише тут вона звела очі, особливо чорні на сплотному обличчі, впізнала Андрія і навіть заточилася від щойно пережитого.

— А я подумала... — Катя проковтнула клубок у горлі. — А це ви... Здрастуйте, Андрію! Як ви мене налякали! — І знесилено опустилася на ослін.

Сурен заходився підбирати розсіпані аркуші.

— Не знав я... — загадково почав Зарець-

кий, та щось примусило його змовкнути. Він підняв один аркуш, повернув до світла.

Великі літери заголовка—«Російська соціал-демократична партія. Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» «Товариші й громадяни!..» — впало йому в очі. А далі вже звичайним шрифтом: «Знову зрада, знову зухвале знущання над змордованим російським народом! Безсоромний кат свободи, мерзенний сатрап-душогуб в самодержавній короні з усією зграєю...»

І Катя, і Сурен стояли, не зводячи з нього очей. Андрій був приголомшений. Він не знаходив слів, не знав, як поставитися... У них на кордоні!..

— Ви, мабуть, їсти хочете, еге ж?— швидко заговорила Катя. — Ну, та звичайно! Стільки проїхати! А я, дурна, стою і лупаю очима! Ось тільки руки помию.

Руки її були густо вибруднені чорною друкарською фарбою. Масна фарба світилася і в рядках прокламацій.

Сурен зібрав з підлоги листки, акуратно склав їх у стосик, підрівняв і, діставши брезентову торбу, запхав до неї вибуховий матеріал — усе це без поквапу, по-хазяйському, начебто нікого стороннього тут і не було. Катя щось швидко говорила, клопоталася біля грубки.

Андрій зрозумів нарешті всю недоладність своєї поведінки, вклав безглуздо затиснутий револьвер у кобуру, скинув бурку, ремінь і ступив до столу.

— Де Сашко?

— Ось-ось має над'їхати. Він на горі, у зубрів. Щось там йому не сподобалося.

— Ну, я поїду,— спокійно мовив Сурен.

— А вечеряти? — Катя стурбовано глянула на нього.— А Сашко?

— Час, Катре. І довга дорога в темряві. В Солох треба приїхати конче увечері, бо мені там показуватися не можна.

— Сашко так хотів бачити тебе! — скрушно мовила Катя.— Я винна, що затримала. Ну, що ж. Щасливої дороги, Сурене.

— Моє шанування! — Сурен обернувся до Зарецького.— Жалкую, що познайомилися за таких обставин.

Він тихо причинив за собою двері.

Ніякове мовчання порушила Катя:

— Здивовані? Шоковані? Може, налякані? Еге ж? Милий Андрійку, невже ви думали, що ми залишимо головну справу нашого життя, заспокоїмося в глибині цих гір? Ні й ні! Що завгодно робіть, лайте, забороняйте, виганяйте, але ми з Сашком свою партійну справу ставимо над усі блага, над особисте щастя. Так, друкуємо прокламації, пересилаємо в Туапсе, Новоросійськ, на Кубань.

— У вас тут друкарня?

— Гучно сказано. Друкарський верстат. І шрифти. Усе роблю я. Сашко свято й старанно займається єгерською службою.

— Де ж ви друкуєте?

— В дольмені. Так зручно! І ніхто нізащо не здогадається.

Дольмен — дивна важка споруда із суцільних кам'яних плит вагою пудів по двісті кожна, загадка далекого народу, що колись на селяв ці місця, могильник чи святилище, а може, просто комора з одним круглим отвором у передній стіні — стояв у густих за-

ростях ліщини під кронами грабів і лип вище второваної дороги.

Зарецький усміхнувся :

— Мені навіть на думку не спадало, що ви... що тут...

— Вам прикро, еге ж? — Катя вп'ялася в нього очима.

— Прикрий не самий факт, а те, що крилися. Я не чужий вам. Боялися?

— Вибачте. Для вашого ж спокою. І ось... — Вона раптом засміялася. — І не взнали б сто років. Підвела моя сигналізація.

— Ниточка?

Вона кивнула.

— Я згадав про неї, коли наткнувся. Хитрість на хитрість.

— Ага, он воно що! А сигналізація діє так: якщо порветься нитка, падає палиця, під нею проводка в дольмен, я чую дзвін. Ну, і вживаю заходів.

— Яких заходів? Стріляєте?

— Що ви! Виповзаю й завалюю вхід камінням. А сама — в ліс.

За вікном коротко заіржав кінь. Катя поставила на стіл пампушки, чайник.

Зайшов Сашко, стомлений, згорблений, побачив Андрія і простягнув руки. Коли помився, усівся поруч.

Андрій простяг йому прокламацію.

— Ти писав?

— Ні, текст прислали з Центру. Я так не вмю. Коротко, сильно, переконливо. Навіть ти увіруєш. — Він, здавалося, нічого дивного не вбачав у тому, що Андрій посвячений у їхню таємницю.

— Я не читав. Тільки заголовок.

— Ну, то прочитай! Путяща річ, повір друзові.

— Гаразд, без агітації. Застукав я вас на гарячому, конспіратори. Разом із зв'язковим. А далі як?

— А так. Так і буде. На кордоні порядок. Зубри і всякі інші підопічні в цілковитій безпеці.

— Ти певен?

— Ще як! Сурена бачив? Гарна людина. Безмежно віддана й діловита. Так ось, серед пастухів на перевалі він найвищий авторитет. Наказав стежити за диким звіром, як за своєю чередою. Вважай, що в тебе на цьому кордоні не один егер, а сорок. Браконьєрам тепер зась. Докази? Можеш приписати до своїх підсумків дев'ять зубренят-сьоголіток. Тільки одне загинуло. Безглуздий випадок: корови затоптали, коли невідомо чого бігли через вузький виарок. Олені всі цілі. І ведмеді. Жодного пострілу на північному кордоні!

Кухаревич говорив швидко, був, як то кажуть, в ударі. А Катя не зводила з Андрія очей. Випробування дружби. Хочуть вони того чи ні, а з цього дня Зарецький — їхній спільник. Або...

— Усе гаразд... — задумливо мовив Андрій. — Та я боюся іншого. Приїду сюди одного не вельми щасливого дня, а тут порожньо, сліди погрому, ні друзів моїх, ні охорони. І по мене приїдуть.

— Ризик неминучий, він поряд з нами. Коли якийсь провокатор... Та Сурен єдиний, хто знає про друкарський верстат. А це

надійний товариш. Провал з його вини виключений. Ніколи наше підпілля не мало такої надійної бази!

— Ой ви, товариші революціонери! — І Зарецький нарешті усміхнувся.

Сашко подивився на дружину, вона на Андрія. Усі троє підвелися й хвилину-другу стояли посеред кімнати обнявшись, мовчазно стверджуючи непохитну дружбу.

Заснули пізно, прокинулися рано. І знову Катя лишилася на кордоні сама.

Двоє вершників уранці пішли вгору, на Абаго.

5

На горі, в густих і соковитих луках, де коней ніякою силою не втримаєш від смачної і солодкої трави, яку вони хапають на ходу, Андрій, оглядаючи скелі по той бік Молчепи, сказав:

— Дивись, який табунець турів. Сотні дві, не менше.

— Там і сарн чимало. Я налічив близько сімдесяти.

— Вівці-кози від твоїх пастухів не забігають до них?

— Виключено.

— Сказано категорично. І все-таки я боюся зарази. Особливо від молочної худоби для зубрів.

— Вони не зустрічаються.

— Ти такий певний...

— І ти у цьому впевнився. Ось проїдемо дві-три верстви за Молчепу, побачиш.

Вони насилу знайшли переправу, здерлися

на крутобережжя, і Алан зупинився, упершись грудьми в невисоку, але міцну огорожу.

Скільки часу й праці затрачено на цю нескінченної довжини огорожу, яка так доладу вписалась у природні перепони, що подеколи її й помітити важко! Якись три-чотири ворини, навхрест зв'язані скрученою лозою, вправлені в каміння, пропущені за провалля, щоб жодна стрибуча коза, жоден бичок з домашньої череди не потрапив на територію диких звірів. Звичайно, сам єгер з такою роботою впоратися не міг. Хіба що мав сорок помічників.

Андрій Михайлович лагодився вичерпно розповісти, який небезпечний ящур та інші недуги для зубрів, як треба остерігати їх від будь-якого контакту із свійською худобою, та вигляд огорожі, що кривулилася ламаною лінією вниз і вгору спадистим нагір'ям, увільняв його від повчання. Сашко без наказу, з власної ініціативи вжив найпевніших заходів.

— Коли ти встиг? — із вдячністю запитав Андрій.

— Та так, помаленьку. Років за півтора.

— Але ж зубри таку огорожу перескочать. Або зіб'ють.

— І не подумують. Скільки наглядаю, навіть близько не підходять. Залізом пахне, людиною.

Вони ночували на західному відрозі гори Тибга. Проговорили біля вогнища цілий вечір, півночі. І про родинні справи, про Улагая і про становище в ловах, тепер начебто вже нічиїх.

— Ну, а що кажуть про політику? — запитав Сашко.

— Найпевніше, війна неминуча.

— У нас теж так гадають, — сказав Сашко, маючи на увазі партію, до якої належав.

— Так, передчуття загального лиха. Окремі козачі полки вирушили на північ і на захід. Посилилася військова підготовка. Там маневри, тут маневри. До заповідника нікому діла нема. Не уявляю, що буде із звіром, якщо підемо воювати. А тут ще ви бентежите людей.

— Ми проти імперіалістичних воєн. До речі, наступна прокламація буде якраз про це.

— Ох, Сашко, боюся я за вас!

— Хтось же повинен говорити правду. Не ми, то інші. А поки що наша організація робить свою справу. Війна — завжди продовження політики. Класової політики. Хто робить політику, той і війни влаштовує.

Зарецький промовчав.

Уранці, коли спала роса й над хребтом Аспидним піднялося сонце, вони встигли розгледіти на луках з півтора десятка зубрів і безліч оленів. Вернулися до вогнища, затоптали вогонь і розпрощалися. Зарецький хотів пробитися звідси на Кішу. Второваними стежками він намагався не користуватися.

Яких тільки зустрічей не буває в горах, але стрітися з Василем Васильовичем Кожевниковим ледве не за тридцять верстов від кордону, таким незвично збудженим і коли той раз по раз палив у повітря з гвинтівки, — такої зустрічі Зарецький ніяк не сподівався!

За годину до того його вразила велика

кількість тварин, що прослизала мимо в напрямку верхньої Кіші. Олені, козулі, лисиці тінями мелькали в кущах. Вище, на лісистих схилах, чувся характерний тріск галуззя: то бігли, звичайно, зубри.

І ось — Кожевников. Коли бородатий силач побачив Зарецького, він навіть злякався. Привид, чи що?..

— Ти чого, Васильовичу, гамір зчиняєш, патрони марнуєш? — запитав Андрій Михайлович. — І вигляд у тебе — начебто самого женуть.

— Вгадав. Женуть. Лови прибули, Михайловичу.

— Які лови? Коли? Де?

— Прямо до мене на кордон заявилися. Погода, бачиш, суха, так усією юрмою через Майкоп і Даховську пробилися. Десь із півсотні. Гамір, галас. Завтра мають намір зубрів стріляти. Усі якісь шалені, крові їм давай!

Нечувано! Полювання, та ще на Кіші, де повно зубрів!..

— А ти куди зараз? Утік?

— А я що? Там Микита Іванович прискакав, станичні отамани, ну й усі інші єгері, намагаються хоч якийсь лад навести, а я вгадав хвилинку — і гайда зганяти звіра в глибину. Скільки зжену, стільки й порятуємо. Ти мого небожа не стрів, часом? Я його до Телеусова на коні послав, попередити. Не дай бог, в Умпир проб'ються!

— Їдьмо зі мною, — наказав Зарецький.

Дорогою до кордону Кожевников розповів, що приїхали генерали, двоє якихось сенаторів, як їх називають, в окулярах, поважні,

далі помічник наказного отамана, полковники, ну, а надто вже високих чинів немає. Та люди ці, видно, несамовиті, кваплять, стрілянину по кабанах учинили, ведмедя-швендю встигли звалити.

Здалеку, коли стемніло. Андрій побачив відблиск вогнищ, які чомусь нагадали йому псебайську пожежу, почув різноголосий гамір, безладні пісні й подумав, що ведмежатина завимагала випивки.

Вони спішилися осторонь, щоб не привертати уваги. Табір скидався на збіговисько хвацьких розбійників, які щойно дісталися заповітного скарбу. Біля всіх вогнищ, а їх було вісім, пили, їли, бряжчали посудом. Розмова велася на високих тонах, хтось пробував співати, хтось тричі пальнув з револьвера, спалахнула сварка, гамір, потім ущухло.

Знайшовся Щербаков, почав нарікати на мисливців: нікого не визнають, єгерів не бажують, самі, мовляв, знаємо, що і як, зранку лагодяться гай улаштовувати в долині, інакше кажучи, гнати всіх звірів на галявину і там, оточивши їх, бити.

Поряд з Микитою Івановичем стояв серйозний чоловік із смаглявим чорновусим обличчям. Глибокими чорними очима він роздивлявся Зарецького. Вони вже знайомилися, але випадково, поговорити тоді не довелося, хоча й мали багато спільного для розмови. Христіан Георгійович Шапошников перший почав писати листи в Академію наук з пропозицією створити на Кавказі заповідник. Це було через чотири роки після його повернення в Майкоп із Берліна, де він навчався в університеті.

Зарецький запитав його :

— Які вітри вас сюди занесли?

— Бродив у горах, поповнював свої лекції. Побачив мисливців, збагнув, що вам потрібна допомога, і подався за Щербаковим. Ви передусім довідайтеся, чи є у найжджих людей дозвіл на полювання. І хто підписав його, цей дозвіл.

— Є, але дивний якийсь,— сказав Щербаков.— У генерала, прізвища не знаю, дрібний такий з виду.

Єгері зібралися на раду. Капітан Калиновський дипломатично пішов геть, не хотів брати на себе ніякої відповідальності. Кожевников запропонував відвести бодай половину гвинтівок подалі від Сулиминої галявини, про яку мисливці вже прочули. Туди вони неодмінно подадуться, знають про зубрів.

— А куди вести? — запитав Щербаков.— Тут скрізь звіра повно.

— До Лабазанової гори,— відповів Кожевников. Дорогою турів стрінемо, хай постріляють в охоту, якщо зможуть, а біля тієї Лабазанової гори досі пусто, самі сарни бігають.

— Це вихід,— погодився Андрій Михайлович.— Ти й поведеш, Васильовичу. Ми також з гаєм подумаємо, тільки раніше за мисливців. Відсічемо галявину, прочешемо ліс, а коли що й лишиться на їхню долю, то й на жертovníк.

Чотири єгері з Шапошниковим на чолі не стали чекати світанку, одразу пішли в чорну ніч. А Зарецький вирушив шукати «дрібного з виду» генерала, щоб ознайомитися з дозволем на полювання.

Поки він ходив од вогнища до вогнища, почуття глухого роздратування у нього наростало дедалі більше. Що за дике зборище! Майже всі п'яні, говорили наказним тоном, почувалися господарями в цьому святому заповідному місці. Не можна було зрозуміти, хто тут старший; здається, всі вважали себе старшими й хотіли чинити так, як забажається.

Капітан Калиновський показав Андрієві Михайловичу володаря грамоти. Маленький, сухий, моложавий генерал від артилерії сидів біля вогнища в розстебнутому мундирі, схрестивши на грудях руки. Тут же напівлежали двоє огрядних панів в лискучих окулярах — очевидно, ті сенатори, про яких казав Кожевников.

Зарецький клацнув закаблуками, відрекомендувався: егер, охоронець диких зубрів. Генерал звів брову, кивнув, але не встав, не змінив пози.

— Чи можу я ознайомитися з дозволом на полювання? До моїх обов'язків входить...

— Ну, коли входить, звичайно.

Генерал ледь обернувся, ад'ютант дістав папір і простяг йому. Той, не розгортаючи аркуша, мовчки віддав його Зарецькому.

Дивний був цей дозвіл, скоріше приватний лист. Адресовано його наказному отаманові Війська Кубанського. На звичайному поштовому папері великий князь власноручно писав:

«Вельмишановний пане Андрію Івановичу. Високоповажні пани наші, пойняті жагучим бажанням спробувати свої сили в полюванні

на дикого звіра, попросили у мене дозволу відвідати Кубанські лови і провести кілька днів собі на втіху. Не маючи нічого супроти розрядки почуттів, прошу Вас, пане генерал-лейтенант, відрядити з групою гостей свою довірену людину для керівництва й організації даної експедиції, узгодивши її з єгерями ловів.

З найщирішими до Вас почуваннями...»

І знайомий з минулих документів розгостий підпис.

Самим зверненням до отамана князь підкреслював, що хоча він, князь, і лишається поки що орендатором ловів, та все ж не може обходити й начальство області, якому належать всі угіддя на Кавказі.

— Ви задоволені? — запитав генерал, беручи назад папір.

— Так точно! Мені лишається довідатися, кому отаман Війська Кубанського доручив керувати полюванням, і узгодити дії мисливців з нами.

Генерал повів очима ліворуч, вказуючи на сонного сусіду, який не вельми прислухався до розмови.

— Полковник Лисицький.

Це був начальник канцелярії кубанського генерал-губернатора.

Той ліниво підвівся, оглянув єгеря, коротко наказав:

— Завтра. Завтра, хорунжий. І ходіть здорові.

— Смію нагадати, що полювання гаєм потребує чіткої організації, пане полковнику, інакше можуть бути нещасні випадки.

— Нещасні випадки з зубрами? — запитав генерал і усміхнувся.

— З мисливцями, ваше високопревосходительство. В лісі погано видно, а куля — «дура».

— Завтра вранці... просимо до нас на танці. — Полковник також намагався жартувати.

Він був п'яний.

Зарецький віддав честь і пішов геть од вогнища.

Він уже зрозумів, що немає сил і змоги взяти під контроль це полювання, репрезентоване розхристаною юрбою. Для цих людей воно розвага, засіб на якийсь час забути про важку дійсність, про клопоти, пов'язані з війною, про невпевненість у завтрашньому дні. Бенкет під час чуми...

Годі убивств! Розпашіле сумління і розум
Владно наказують бити на сполох, повстати
Проти розбою...

Так в XVI столітті писав у поемі про зубрів Гусовський.

Невитравна злість виповнювала Зарецького. Гаразд, буде їм полювання! Завтра вони просплять зорю, і егері встигнуть розігнати зубрів, які ще лишилися після рейду Кожевникова. До цього зловтішного відчуття додалася крихта гордості: вперше в історії великокняжих ловів егері організовано виступають охоронцями звіра від вельмож, а не їхніми спільниками.

Скинувши з плеча гвинтівку, він зійшов на ганок кордону і віч-на-віч стрівся з Ула-

гаєм. За спиною осавула тупцявся Семен Чебурнов і двоє якихось черкесів.

Кров залила щоки Зарецького. Осавул одвернувся. Жодного слова вітання, жодного слова взагалі. В Андрія лунко калатало серце, коли він ступив до помешкання. Чого йому тут треба?

У кімнаті сидів Кожевников.

— Зустрілися? — запитав він. — Ну, тепер стережися! Він не хотів показуватися, мене побачив — і назад. А я тут мисливців підмовляв, щоб іти зі мною в Лабазанові печери. Начебто від себе. Натякнув, що заради грошенят. Потай. Здається, кльнуло. А тепер і не знаю. Лишати тебе без підмоги не можна. Їх четверо, бачив?

— Я постою за себе, не турбуйся.

— Тут Уласович ось-ось прибуде. Ти вже його не пускай від себе. А я таки піду. Днів чотири поводжу, аж поки самі додому попросяться. Прийдуть, то їм уже не до полювання буде.

Спали вони з Кожевниковим поряд біля вогнища. Помешкання кордону на ніч забрав сухенький генерал. Раз по раз прокидалися від криків біля інших вогнищ, де все ще бенкетували. Бентежна ніч. А десь поряд Улагай із своїми яничарами. Кожевников часто підводився й роздивлявся.

Далеко не всі мисливці прокинулися на зорі, та й настрої їхній не можна було назвати бойовим. Кожевников пішов. Навколо нього збілося з півтора десятка сміливців, денцики тримали коней, а єгер тихо-вкрадливо говорив, підігріваючи пристрасті.

— Жив той Лабазан у печерах, там у

нього, подейкують, скарб закопаний, а на могилі черепи зубряг. А вже звіра в лісах опісля його смерті розплодилось!

Невдовзі добра половина ловів розчинилась у передсвітанковому тумані.

Решту єгерів у таборі не бачили звечора. Вони зганяли звіра з Сулиминої галявини в глибину долини.

Сухенький генерал прокинувся перший, денщик подав йому вмитися, поголив. Поївши, він зволив помітити єгеря. Генерал підійшов, приязно привітався, розпитав про службу, а потім виповів потаємну мрію полювати зубра. Ніколи не бачив цього звіра, але багато чув. І буде дуже вдячний...

— Не вдасться, ваше високопревосходительство, — зауважив Зарецький.

— Навіть з вашою допомогою?

— Зубри зараз високо в горах. Там, на луках, до них ніхто на постріл не наблизиться. Якби пізніше, в жовтні...

Генерал пожував губами. Аргументи здавалися йому переконливими. Звично схрестивши по-наполеонівському руки, меланхолійно зауважив:

— Остання, вважай, можливість, хорунжий.

— Приїдете наступної осені.

— Ні. Неухильно до війни котимося. Не до полювання.

Вийшов заспаний, пом'ятий полковник.

— А, це ви, — мовив він. — Усе ще хочете мисливський пасьянс розкласти? Ти — туди, ти — сюди... Хто вас слухатиме? Орли горять жадобю. Хай де хочуть, як хочуть і скільки хочуть.

І все-таки Андрієві вдалося показати межі гаю, розставити мисливців так, щоб вони не постріляли один одного. Далекі постріли тішили його: егері робили свою справу.

Займаючись усім цим, Зарецький весь час шукав очима осавула або його людей. Він не втрачав зібраності й обережності. Постріл на полюванні... З ким не буває. Така історія Улагая цілком влаштуувала.

Проте нічого не сталося. Гай згорнувся десь години до третьої. Підсумком огульного загону були чотири козулі, старий лінивий ведмідь і двоє оленів, яких просто дивом егерям не пощастило прогнати. Мисливців, які добули цих красенів, несли на руках. З'явився і Семен Чебурнов. З того, як один із щасливих мисливців обняв його, Зарецький зрозумів, що Семен допомагав вистежувати рогаля. І тут грошенят заробив.

Осавул із своїми черкесами начебто крізь землю провалився.

Зате приїхав Телеусов. І вже не залишав Андрія.

Ще три дні тривало полювання в цьому районі. І три дні не було звісток від групи Кожевникова. Лише на четверту добу випірнула мовчазна вервечка вершників на чолі з бородатим егерем. Без зубрів. Щоправда, на в'юках погойдувалося м'ясо в мішках, шість турячих голів засвідчували сяку-таку удачу. Привезли також сім зубрячих черепів, без рогів — це вже з Лабазанових печер. Але скарбу не знайшли, як і обіцяного звіра.

— Задоволений? — спитав бородань в Андрія.

— Спасибі, друже...

— А де вражина твій?

— Зник кудись. Чебурнов тут.

— Значить, вистежує. Вичікують, коли поїдуть мисливці. Давай і ми зникнемо непомітно, га? Боюсь, що не кинули вони свого задуму.

— Ні. Не відступлюсь,— твердо відповів Зарецький.— Не ховатися, не боронитись, а один проти одного, відкрито. Набридло жити з оглядкою.

— Ну й гаразд. Тільки нас з Телеусовим не проганяй. Їх он скільки.

Розбурхавши хребет Пшекиш, усі ліси вздовж Кіші, лови зібрали досить бідну данину, проте навіть без зубрів вони погамували жагу крові. Мисливці припишкли і на дев'ятий день рушили в бік Майкопа. Єгері роз'їхалися по своїх кордонах.

На Кіші лишилися Зарецький, Кожевников і Телеусов.

6

А яка тиша зацарювала після від'їзду лівів!

Здавалося, саме повітря стало іншим, очистилося від диму, запаху смаженого, винного духу, порохового чаду й людського поту. Свіжий вітер з хребтів кинув у долину аромати трав і холодок льодовиків. Він проціджувався крізь ліс і насичувався кислуватим духом кивсяка, жаром жасмину й винною пряністю стиглих плодів, що вже усіяли крони диких груш, яблунь і черешень.

Але головне — тиша. Мирне шелестіння лісу, тихий шерех високотрав'я, жеботіння

струмків, нечастий перегук птахів — усі ці природні звуки не полохали, а, скоріш, поглиблювали спокій.

Троє єгерів непомітно покинули кордон і зранку сиділи в лісі під захистом скель. Тиша заколисувала їх. Десь неподалік бродило четверо озброєних людей, вистежуючи Зарецького.

Улагай, що ухилився від чесної дуелі, яку сам у запалі запропонував, звичайно, не відмовився від своєї думки «кров'ю змити образ». Зі свого боку Андрій Зарецький не бажав більше ні відступати, ні оборонятися. Він готовий був до зустрічі з осавулом, щоб покінчити з небезпечною непевністю.

— Ти його в очі не побачиш, — казав Олексій Уласович. — Скоріше нарвешся на найманців-джигітів, а він лишиться осторонь з чистими руками.

— Вони спритні, ці черкеси. Та й Семена ми добре знаємо. Либонь, уже стежки перекрили, чекають. — Це говорив Василь Васильович. — Одне нам лишається: коли хочуть війни, дати їм війну. Вистежимо, обеззброїмо. Це наше право. Чого тиняються отут з гвинтівками?

— Але ж Улагай має право...

— Його з ними не буде, це точно. Він таїться сам. Знати не знаю, відати не відаю... Їх знешкодимо, а вже з ним ти зустрінешся і як там захочеш.

Кожевников і Телеусов умовили Андрія Михайловича посидіти в затишному місці до ночі, а може, й до ранку, а самі пішли на розвідку.

Де шукати зачасних мерзотників, як не

над стежкою в Хамишки? Якраз туди повинен їхати Зарецький. Припущення не обмануло слідопитів. Потай обходячи схили долини, оглядаючи з верхніх скель усі небезпечні місця над стежкою, вони вгледіли «гніздо» з двома джигітами. Убивці очікували жертву.

— Пов'яжемо? — спитав Олексій Уласович.

— Ні-і... Треба їхнього зв'язкового вистежити, Семена. Він безпремінно шастає від цих двох до Улагая й назад. Якщо вгадаємо його стежку, знайдемо й того, головного.

— Ой, Василю, на небезпеку спонукаєш Андрія!

— Він сам хоче. Впорається. Знаєш, як стріляє. І силою бог його не обідив. А кінчати треба, без цього життя йому нема, рано чи пізно вони його ухекають, або й усю сім'ю. Небезпечно, та справедливо: один проти одного, і чия візьме.

Єгері лишилися наглядати за «гніздом». Але вони не помітили, як під'їхав Семен. І коли навели біноклі, там було вже троє. От і дочекались... Знялися, пройшли сажнів на двісті далі засади, знайшли слід Семенового коня і подалися углиб лісу, що круто спадав униз, аж поки втратили прикмети. Довелося вернутися, залягти серед каміння й дочекатися Чебурнова.

Він незабаром проїхав назад. Сміливо так, навіть пісню мугикав.

Трьох засікли. Лишилося побачити самого осавула.

Потайник виявився недалеко, десь за версту від засідки. На високому пласкому за-

ломі, в сосняку, диміло вогнище, кінь на довгій припоні пасся трохи далі. А біля самого обриву, де сажнів за п'ятдесят нижче ревла притока Кіші, лежав, загорнувшись у бурку, скарбовий лісничий. Біля вогнища порався Семен.

Єгері поспішили вернутися назад. Тепер Семен поїде до «гнізда» нескоро, наслухатиме, чи не прогримить луна довгоджаних пострілів.

Обеззброїти двох черкесів пощастило не зразу. Боки затерпли, поки один джигіт встав і відійшов у кущі, де зачаїлись єгері. Бородань, сили величезної, навалився на нього й не дав пікнути. Ключчя в рот, ремінець із сириці на руки, на ноги, кінцем до стовбура берези — і лежи, моргай.

Другий навіть не обернувся на шерех, боявся відвести очі зі стежки. Його оглушили ударом приклада, щоб не встиг натиснути на спусковий гачок. Удар вийшов не дитячий, довелося бігти по воду, відливати. Коли лупнув очима — руки-ноги пов'язані, хотів крикнути — та де там!

Знешкодивши найманців, єгері перевели дух, забрали гвинтівки й кинджали, пішли по Чебурнова. Настала його черга.

Мабуть, Улагай нервував, не дав Семенові засидітися біля вогнища і знову послав його до засідки, цього разу пішки.

Двоє єгерів вийшли на половині дороги з-за ялицевих стовбурів. Семен скинув був гвинтівку, та вмить опинився на землі, обличчям його вдали в лісову пріль, щоб не закричав, у той же спосіб зв'язали руки й повели до «гнізда».

Він мимрив щось, просив звільнити рота.
— Кричати зачнеш? — спитав Кожевников.

Семен затряс головою.

— Писнеш — приб'ю, так і знай. Ти мого кулака вже спробував.

— За що, хлопці? — жалібно проскиглив Семен, коли з нього зняли пов'язку.

— Смертовбивство хто намислив? Кого ви підстерігаєте?

— Ведмедя...

— Дурням кажи. Тепер засудять тебе, Семене, не викрутишся. Джигіти ваші вже призналися. Годі, догралися.

Чебурнов уперше злякався. Враз обізлившись, вигукнув:

— Того й беріть, хто наказує! Я — що? Я підневільний. А того вам дзуськи взяти! Не по зубах!

— Не твоє це діло, паршивцю! — злісно мовив Телеусов.

Семена посадили неподалік від черкесів. Кожевников вибрав собі місце, щоб бачити всіх трьох, поставив гнintівку між ніг і, скрутивши цигарку, з полегшенням запалив.

Телеусов на черкеському коні, з другим на поводі, заквапився до Зарецького.

— Знайшли, — сказав він, захекавшись від хвилювання. — Трьох зв'язали, Василь стереже їх, а я по тебе. Вражина твій на скелі лежить, звістки про смерть твою чекає. Підеш, чи як?

Андрій спалахнув, заквапився. Кинувся до Алана, підтягнув попруги і, крикнувши: «Лишайся тут!» — рушив, та раптом осадив коня й закричав:

— Давай швиденько, Уласовичу, в сідло, в сідло! Дорогу покажеш!

Сонце скочувалося за гірський масив, червонаве світло його, прохоплюючись на сідловинах, смугами освітлювало ліс — де зелено, а де вже чорно. Вітер ущух, тепло і млість розливалися в повітрі.

Телеусов зупинив коня.

— Там! — Він показав на високе плато в сосняку. — І нехай звершиться праве діло.

Він прийняв Алана й нишком перехрестився. Боявся за свого друга. Міг допомогти. Але не запропонував. Хай сам...

Зарецький підкинув гвинтівку й пішов назустріч своїй долі. А чи своїй смерті?..

Він розгорнув соснову поросль і побачив Улагая. Осавул стояв, освітлений черволавим сонцем, у профіль до нього, над краєм урвища — руки за спиною, голова закинута, простоволоса. Тиша дратувала його. Невже не пролунає постріл? Гвинтівка лежала біля ніг.

Андрій переступив ліворуч, плечем торкнувся товстого стовбура сосни. Хвилину дивився на ворога, такого зараз доступного, по суті беззахисного. Постріл — і немає його. Струсив головою, відкидаючи бридку думку. Уподобнитися йому?..

Голосно, щоб ворог не сумнівався, хто поряд, сказав:

— Керім Улагай, ми тут самі. І я готовий...

Швидким, просто таки кошачим рухом Улагай схопив гвинтівку, і не встиг Зарецький пересмикнути затвором, як той вистрілив. Між ними було сажнів тридцять —

сорок, схибити важко, але і в Зарецького інстинкт мисливця спрацював блискавично. Він подався корпусом за стовбур дерева, і куля, зрізавши шматок деревини з корою, водночас зірвала з правого плеча його й сукно, і живу шкіру. Тепла кров бризнула на щоку. «Висок!» — сяйнула страшна думка, а в очах поплив туман. Та все це швидко минуло. «Поранив, мерзотник!» П'яніючи від крові, егер ступив крок уперед. Улагай, відкинувши правила честі, нервово пересмикував затвором, та, мабуть, у нього перекосило патрон, він пронизливо завищав, кинув гвинтівку й сам, як підкошений, упав долиць на землю, вп'явшись у неї побілілими пальцями, зубами. Смерть. Смерть!

— Постріл за мною, осавуле,— уже спокійніше мовив Зарецький, твердо знаючи, що зараз він зведе гвинтівку, і ненависної йому людини не стане.— Піднімісь і подивися смерті в очі. Ти заслужив її, підлотнику. Ну! Я чекаю. Не будь боягузом в останню мить...

Улагай повільно підвівся. Біле обличчя його вразило Зарецького. Мрець. Ще живий, але вже мрець.

— Стріляй! Стріляй! — І раптом обома руками затулив обличчя. Не вистачило духу.— Ні! Я не хочу!..

— Ти послав убивцю на мою стежку в Ха-мишках?

— Я не міг подарувати тобі...

— Ти спалив наш дім?

— Я не міг бачити вашого щастя...

— Чого ж ти хочеш, Улагаю?

— Я сам не знаю.— Він прибрав з обличчя руки. Очі його з жахом дивилися на гвин-

тівку, на чорну дірочку дула. Хрипко, але вже виразно, попросив: — Залиш мені життя.

— І ти знову пошлеш убивць підстерігати мене?

— Ні. Ти даруєш мені життя. Я дарую тобі спокій і щастя.

— Мені й близьким моїм. Повтори, Улагаю!

— Тобі й близьким твоїм...

— Слово?

— Слово честі офіцера!

Андрій Михайлович опустил гвинтівку і вийшов із сосняка.

— Запам'ятай, Улагаю, цей день. І йди геть. Твій кінь пасеться поряд. Не чекай своїх найманців. Вони у нас. Я відпущу їх. Та хай і вони забудуть про наші ліси.

Улагай нахилив голову. Підняв гвинтівку. Накинув бурку. Під пильним поглядом Зарецького, якимось важко тягнучи ноги, припущений і побитий, пішов він до коня, стомлено перевалився в сідло й, безвільно зігнувшись, щез на потемнілій лісовій стежці.

Кінь Чебурнова поплентав був за вершином, але відстав, закружляв на місці й, вчуваючи інших людей, благально заіржав. Боявся самотності й споночилого лісу.

Олексій Уласович узяв і цього коня, піднявся до Зарецького, який так і стояв, не маючи сили одвести погляд від стежки, на якій щез Улагай.

— Ти поранений! — Телеусов кинув повід, швидко відкрив сумку, витяг згорток, наказав:

— Скидай куртку! Рука працює? Боляче? Він спритно й обережно заходився чаклу-

вати над раною. І лише коли переконався, що зачеплено тільки м'якоть, що ніякої небезпеки немає, заспокоївся. І тоді спитав:

— Значить, це він у тебе перший стріляв? Як же ти дався? А я думав, що ти... Тремтів і з місця ступити не міг. Усе билосся в голові: що буде, коли виявиться... Значить, ти його відпустив? З миром? Ну й чудний! Адже він не подарує.

— Дав слово офіцера!

— А ти й повірив? Кому?

Телеусов похитав головою, додумуючи своє, потім іншим, якимсь штучним голосом докінчив:

— Звичайно, вам видніше, ваше благородіє.

Випереджаючи ніч, вони під'їхали до Кожевникова, який лагодив вогнище і мовчки слухав скигління зв'язаного Чебурнова. Єгері підняли бранців, зв'язали однією вірьовкою й повели на кордон, як водили в давнину своїх ворогів слов'яни. Там ще раз обшукали, повернули коней з порожніми торбами, наказали:

— Он стежка, чешіть по ній, і щоб духу вашого...

— А гвинтівки? — спитав Чебурнов.

— У псебайського урядника проситимеш.

7

Троє вершників з двома в'ючними кіньми пробиралися ледь примітними стежками до верхів'я Кіші. Йшли один за одним мовчки. Кожний думав свою думу.

Андрій Михайлович мерзлякувато шулив-

ся, пересмикував туго забинтованим плечем, від якого гостро пахло дьогтем. Телеусов вважав приготований особливим способом березовий дьоготь найкращими ліками для ран. Не раз випробувано.

Він їхав другим, ведучи за собою в'ючних коней. І щоразу, помітивши мимовільний рух плеча у ведучого, співчутливо запитував:

— Досі болить?

Зарецький коротко кидав через плече: «Дрібниці!» або: «Так, трохи» — і знову вмовкав, згадуючи драматичні події минулого дня.

Дивно, але він усе-таки менше думав про осавулове приниження, якого страх перед смертю змусив відмовитися від кровної образи. Усе це тут, в спокійному лісі, здавалося якимось далеким, хибким і начебто неістотним. Лиш рана нагадувала про смертельну небезпеку, якої він зазнав.

Найбільше думав про полювання, безладне, скороминуще, криваве, як бандитський наскок, про поведінку високопоставлених осіб. Надто очевидним був у них страх перед майбутнім. «Після нас хоч потоп...» Це некероване полювання могло позбавити життя багатьох зубрів, оленів, інших тварин. Могло стати побойщем. Але егері, зобов'язані за своїм службовим обов'язком допомагати й бити звіра, виступили цього разу надивовижу одностайно на його захист. Жоден зубр не загинув. Усі так само, як Шалошников і Зарецький, розуміли безпутність цього останнього полювання, коли один господар фактично відмовився від своїх прав на Кавказ, а другий не поспішав узяти лови в свої руки.

Одначе господарі знайшлися. Вони і є господарями — єгері. І що б не сталося в майбутньому, саме вони відповідальні за свій заповідник. Особливо за зубра.

Зарецький думав і про те, як утримати єгерів, якщо їм перестануть платити за роботу, а це могло статися дуже скоро. Напрошувався тільки один вихід: умовити їх переселитися на глибинні кордони. З сім'ями, худобою, з усім хазяйством. Зробити їх постійними мешканцями на Кіші, Умпірі, Закані, Гузеріплі, в Бабук-аулі. Місця для життя там дуже гарні.

І ще він подумав: останнє це полювання в заповідних місцях чи можна чекати нових наскоків петербурзьких і кубанських стрільців, для яких «нічий» Кавказ — земля обітована?..

Знову засвербіло й заскиміло плече. Що скаже він, коли приїде додому? Можна, звичайно, промовчати, але скривавлена сорочка, порваний кулею сюртук, сама рана? Хоча на Умпірі він спробує привести одіж до ладу, а рана... Сказати, що впав, наскочив на сучок? Данута здогадлива, її не обманеш.

Олексій Уласович тим часом був у доброму гуморі. Усе кепське позаду, звірі не постраждали. І з Улагаєм порядок, осавулові лишається тільки одне: виїхати з цих місць подалі. Чутки підуть... І ще він радів, що покаже завтра Андрієві недавно вистежене стадо зубриць, де на вісім корів — четверо зубренят. І зубрів на Сергієвому гаї покаже. І новий будиночок, у якому вже живуть двоє його помічників з дружинами. Та й сам він також подумує, чи не перебратися туди з

усім сімейством? Скільки днів Михайлович пробуде в нього? Разом би поїхали до барса, хай подивиться, як здружилися людина й хижий звір.

Кожевников замикав караван. Він дивився на передніх коней з повними торбами, де були ув'язані гвинтівки, патронташі, кинджали, сушене м'ясо, сіль — одне слово, все відібране в Улагаєвих найманців. І чого Андрій пожалів цього вражину? Слово!.. Та він про те слово тієї ж миті забуде! Як у піддавки грають.

Небо почало згасати, міжгір'я затуманились, птахи замовкли.

— При-и-вал! — протяжно гукнув Василь Васильович, угледівши попереду пригожу галявку з струмком.

Спішилися, розім'ялись, зітхнули. І коні зітхнули, зваливши з себе вантаж.

— Давайте тихо, — застеріг Кожевников. — Тут десь зубри, яких ми прогнали. Може, побачимо, вони через годинку на пасовисько вийдуть. Рука твоя дозволить, Михайловичу?

— Що рука! Свербить трохи.

— Гоїться, значить.

Спровадивши коней на пашу, єгері пішли на гору, звідки спадав величезний луговий схил в обрамленні лісів.

Принишклий світ лежав перед ними. Довга тінь від низових лісів дедалі більше лягала на галявину; вона освітлювалася рожевим світлом лише у верхній частині, а в нижній — синіла таємниче й прохолодно.

Але око в цьому чарівному тихому світі уловлювало і якусь сумну порожнечу, незавершеність композиції, як на полотні худож-

ника, де ще не покладені обов'язкові мазки. Простертий перед очима світ видавався надто порожнім, рослинно-тихим, як незаселений рай.

Сонце сідало. Тінь від лісу накрила більшу частину лугу.

І тоді в синяві затіненої галявини вирости постаті звірів. Спершу їх було небагато — три зграйки оленців з молодняком. Та ось од лісу відділилися й почали розсипатися бурі громади зубрів. Через чверть години вся тіньова частина була всіяна тваринами.

Зубри дрібними стадами по чотири — шість голів — зайняли центр і правий бік лугу. Вони повільно просувалися до двозубого напіврозваленого стрімчака майже посеред лугу, де олов'яно лиснів мочар з водою. Солонець. Опущені в траву звірині морди невпинно кивали, начебто розкланювалися одне з одним. З лівого боку розсипалися олені й моторні сарни, їхні малята вже вискочили на сонячне світло, плямисті спини оживили луг. Із скель, стрибаючи через розколини, до трави бігли безстрашні тури.

Шлях ми обрали раніше, читачу мій любий,—
В ліс, що бентежитья подихом ніжного вітру,
Та ще на луки барвисті, де на привіллї
Звірі пасуться, по праву волею тішачись радо.
Спільним зусиллям зубри себе захищають, а варта
Стежить недремно, щоб лад був у стаді зразковий.

Перед очима єгерів постав первісний світ, яким він був, мабуть, до людини. І яким міг лишитися скрізь, де людина брала природу під свій захист.

У Зарецького ворушилися губи, він лічив зубрів. Телеусов опустив бінокль, усміхався у вуса. Василь Васильович також лічив звірів.

— Сорок сім,— сказав Зарецький.— Усі твої, Васильовичу?

— З тих, що ми зігнали з ловів. Звірі, здається, заспокоїлися. Тепер помаленьку повернуться у звичні місця. Тут гарно, і все-таки не дома. Люблять свій дім.

Сонце сховалося, і темнота швидко охоплювала гори, ліси, луки. Оглядини скінчилися.

— Навіть уявити страшно, якби оце стадо стрілося мисливцям,— задумливо мовив Зарецький.— Ото була б бійня!

— Само собою,— обізвався Кожевников.— Вони задля того і їхали.

— В історії людства всяке бувало. І на Кавказі також.

Сгері обережно пішли до свого табору.

— У цих місцях? — запитав Телеусов.

— Ні, на півдні. Там один вельможа на ймення Агаба-хан років п'ятсот тому на честь перемоги у війні звелів загородити величезний загін, куди тисячі людей зігнали силу-силенну звіра. Сановники й хан сиділи на вишках у цьому загоні й убивали на вибір. Сотнями. Тисячами, задля розваги. Беззахисних, ошалілих тварин. Тоді ще не було рушниць... А от півтораєста років тому, уже в Америці, куди переселилися люди з Європи, на Великих рівнинах паслося, як вважають, до сімдесяти мільйонів бізонів. Їх стріляли просто так, задля кляптя шкури або щоб вирізати ласощі — язик звіра. Якийсь

мисливець на прізвище Коді за півтора року вбив понад чотири тисячі бізонів! Років сорок тому їх лишалося вже не більше сотні тисяч. За останніми даними, пощастило зберегти одну тисячу. Їх і взяли під охорону.

— Ну, а той Коді, чи як там його? Судили? — запитав Телеусов.

— Героєм нарекли. Книзки про нього писали.

— Божеволіємо ми, чи що, братця?

— Ти цими днями на власні очі бачив божевільних. Боюся, не останніх.

Другого дня єгері побачили русло обмілілого Лабенка, і Зарецький з радісним подивом оглянув уже обжитий дім кордону, потис руки сімейним дозорцям — першим поселенцям.

— А у нас і лазня є, не хочете з дороги? — запропонували умпирські робінзони.

— Тобі якраз до речі, Михайловичу, — сказав Телеусов. — Для рани корисна штука, та ще коли з березовим віником... Давай?

Яким свіжим і помолоділим відчув своє тіло Зарецький після лазні з віничком і парок! Крапцюю стала рана. Слав як убитий.

Пробули тут три дні. Їздили дивитися зубрів. Слухали оповідь дозорців, які наполохали браконьєрів, що з півдня намагалися пробратися в заповідні ліси. Показали відібрані рушниці.

— І відпустили з миром? — суворо запитав Кожевников.

— Та як сказати... — зам'ялися хлопці. — Тепер, мабуть, уже очумалися...

На кордонах війна за звіра не припинялася.

Зарецького не довелося вмовляти поїхати на місточок до барса. Тим більше по дорозі додому.

Телеусов поклав на в'юки ще якийсь інструмент, дріт, цвяхи, щоб полагодити місток, прихопив м'яса. Коней перекували. Попрощавшись з Кожевниковим і новоселами, двоє вершників подалися вниз по Лабенку.

Ночували вже біля містка, встигли оглянути його. Так, ремонт потрібний. Небезпечний став місточок.

Хазяїн цього місця заявив про себе негайно. Його ричання, що закінчувалося нявканням, налякало коней і порадувало Телеусова.

— Здоров, здоров! — гукнув він і заспішив.

Узяв шматок м'яса, відійшов від вогнища й кинув дарунок у куці козолисту. Повернувся і взяв коней.

— Поведу їх на галявку, де минулого разу паслися. Від гріха подалі. Адже друг наш до вогнища прийде.

Барс, звичайно, знайшов м'ясо, але гостювати до вогнища не поспішав. Мабуть, придивлявся, чи немає якоїсь тут пастки.

Зранку почали працювати на містку. Зрізали два грабки, накололи нових плах, зв'язали ланцюгами й дротом слабкі місця. Роботи вистачило на цілий день і ще лишилося.

Барс заявився тільки надвечір. Став на камені, на виду, схоже навмисне, щоб на нього подивилися — ось який я! Зеленоокий красень у плямистій шкурі. Єгері вдавали, що звір їх не цікавить, і це зовсім заспокоїло хижака. Він підійшов ближче, пройшовся

саженів за тридцять перед людьми. Йому кинули шматок м'яса. Узяв, ліг, як кішка, і, мружачись від задоволення, з'їв. Потім постояв, очікуючи, і переступив ще кроків на десять ближче. Ось він — я...

Олексій Уласович присів навпочіпки з м'ясом у руці і став наближатися до звіра: нижчий зростом, не такий страшний. Барс трішки позадкував. Вони зійшлися сажнів на два. Людина, простягаючи м'ясо, заговорила із звіром. Уже яких тільки добрих слів не казав, якими ласками не обдаровував хижака! Суті сказаного барс, звичайно, не розумів, але інтонація доброти доходила до нього. Зарецький дивився і очам віри не йняв: барс дотягся до м'яса в руці і, не змігши вирвати його, якимось боком, кутніми зубами, заходився віджовувати шматок за шматком, аж поки усе з'їв; облизався, ще раз потягся до руки, що пахла м'ясом, і... лизнув її! Але одразу відскочив. Може, залізо почув. Або порохомий дим?

Телеусов знову заговорив, а барс приліг, не зводячи з нього очей.

— Підходь, Андрію,— сказав єгер через плече.— М'ясо візьми. Навпочіпки.

Барс знехотя відійшов. Недалеко. Андрій Михайлович тим часом підкотився і сів обіч Телеусова. І знову простяглася рука з принадою. Хижак поморгав, потяг носом, звикаючи до напівзабутого духу Зарецького, і почав підходити.

— Ти не бійся, це свій, придивись та привітайся.

Зарецький міг запросто дотягтися і погладити дикуна, але не зважувався. М'ясо було

з'їдене, люди й звір посиділи разом, і єгері в той самий спосіб, навпочіпки, повернулися до вогнища, а барс лишився. Він по-кошачому облизував лапу і тер ніс, вуса, лоб.

Поки люди лагодили місток, він вештався неподалік, підходив до містка, чекав, коли дозволять перейти на той бік.

— Давай розійдемося,— запропонував Телеусов.— Ти тут, а я стану на тому боці. А коли він зайде, ти заступи його, стань на вході. Подивимося, що робитиме.

Мабуть, барсові хотілося на той бік. Він сміливо ступив на новий настил, але тут завагався. Переступав обережно, обнюхував кожну плаху. І раптом побачив, що людина позаду розставила руки, ухопившись за обидва перильця. Пастка?.. Дико озирнувшись, звір припав до настилу, як перед стрибком, з надією глянув уперед. Місток хитнувся над потоком. Телеусов стояв на самому кінці, притулившись спиною до дерева, за яке був зачеплений канат. Прохід був, але вузький. Напівпоповзом, напружений, як сталь, барс підкрався і раптом розрахованим стрибком, майже на рівні обличчя єгеря, так, що той відчув щокими м'яку шерсть, перемайнув у кущі.

— Пронесло! — Олексій Уласович зітхнув і провів по обличчю долонею.— Іди, він нам свої печери покаже. Та захопи шматочок.

Барс зник, потім з'явився вище. Вони пішли за ним. Лівіше від містка за звіром чорнів хід у печеру. Єгері піднялися — й туди. Барс мовчки позадкував у кущі козолисту.

— Еге, скільки душ ти загубив! — Телеусов підчепив ногою кістки, навалені біля пе-

чери.— Поглянь, вовчі черепи. А це сарна, і ще вовк або собака. Ось де він живе.

Пригнувшись, увійшли до печери. Вона виявилася просторою й сухою, завертала углиб, але там світився другий вихід, заступлений сосонками.

— Зручне місце.— Зарецький обдивився навкруг.— Тут і людині жити можна. Місток видно, відступ забезпечений. Стратег наш трилапий.

Вони вийшли у виярок. Спустилися вниз. І барс теж, начебто перевіряв, пішов слідом. Але дивився спокійно. «Мій дім—ваш дім...»

— Бувай здоровий! — крикнув Телеусов.

І вони повернулися до табору. Барс ліг мордою на місток і надовго застиг у цій позі. Розмірковував, чи що...

— Ну?! — Телеусов глянув на Андрія.

— Ніхто не повірить!

— Ну й хай не вірять. А в нас з тобою є друг. З іклами й пазурами. Нас не зачепить, від чужих захистить. Чи не так?

— Йому ще показати треба, хто чужий.

— Усі, окрім нас з тобою.

Ідучи в бік Чорноріччя, вони ще якийсь час бачили свого барса. Він ішов за ними. Нервово тремтіння раз по раз перебігало по кінських спинах.

8

Ось ще уривок з другого листа Філатова:

«Сповіджаю Вам, Андрію Михайловичу, про недавню смерть Карла Гагенбека, що сталася 14 квітня 1913 року, на сімдесятому році життя. Очевидці розповіли мені, що труну з

тілом видатного натураліста на руках пронесли алеями зоопарку, щоб звірі востаннє могли побачити свого Цезаря. Така була небіжчикова воля.

Для Вас, звичайно, цікаво буде знати й таке: на похорони старого Гагенбека приїхав граф Арнім. Переказують, що другого ж дня він зажадав від спадкоємців — Лоренца і Генріха — виконати давнє зобов'язання, яке в письмовій формі лишив йому небіжчик: передати в Бойценбург кавказького зубра.

У найчемнішій формі Гагенбекові сини дали пояснення, чому вони затримали відправку зубра: в 1912 і 1913 роках від нього не було потомства. Лоренц і Генріх ублагали графа лишити Кавказа в Штеллінгені ще на рік-другий, після чого зобов'язалися особисто доправити зубра в Бойценбург.

Арнім, згнітивши серце, погодився на нові умови, які були скріплені документом.

Так що Ваш плеканець досі проживає в місті Гамбурзі...»

* * *

Як же здивувався Андрій Михайлович, коли на підході до рідної станиці раптом побачив Дануту і свого малюка!

Вони бігли до нього. Михасик вищав і відставав, мама тягла його за руку й сама щось збуджено кричала.

Андрій скочив на землю, підкинув на руках сина, пригорнув дружину, розцілував обох, і пішла-пішла круговерть запитань, вигуків, вису, сміху.

Алан стояв осторонь, переступав з ноги на

ногу й косив синюватим оком на людей, до яких щиро був прив'язаний. І коли хазяїн посадив у сідло Михасика, який одразу вчепився за луку й за гриву, коли Данута притисла красиву голову коня й поцілувала його в ніс, він не ворухнувся, щоб не завдати шкоди малюкові, чиї коротенькі ніжки кумедно стирчали по обидва боки широкого сідла.

Так вони й пішли — Михасик верхи, підтримуваний дужою батьковою рукою, і Данута — під руку з чоловіком.

— Ми третій день ходимо зустрічати тебе, — сказала вона. — І ось, як бачиш... Ти їхав сам?

— З Телеусовим. Він лишився на тартаку, брата провідати. І ще нас проводжав барс.

— Барс?

— О, то ціла історія, я розповім тобі потім. Як у Кіплінга. Шерхан, тільки добрий. Як там наші?

— Коли тебе немає, батько місця собі не знаходить. А мама все шепоче й молиться.

Андрій подумав про постріл біля сосни. Чи не материнська любов врятувала його тієї миті?..

Як описати загальну радість, коли вся родина зібралася в затишному батьківському домі! Не так часто щастило збиратися разом. І цього разу Андрій із болем у серці завважив, що робить з людьми невблаганний час. Геть сива, сухенька мама. Ще більше згорблена, пухлолиця, ладна щомиті розплакатися, Емілія. Пожовкле батькове обличчя із суворо зведеними сивими бровами. Старість, старість... А разом з нею і страшна неміч, коли без підтримки дітей та онуків уже не

можна, неможливо жити. Ось коли треба бути разом.

Рано-вранці другого дня прийшов Щербаков, зняв кашкета, потис усім руки й скоромовкою сказав:

— З поганими вістями, Михайловичу. Не осуди.

— Розповідай.— Зарецький підсунув старшому егерю стілець.

— Ні, перше про новини гарні: скарбовий лісничий залишив наші місця. Кажуть, перевівся в свої краї, в Суворово-Черкеський аул. Хоч молебень замовляй.

Андрій Михайлович зберіг самовладання. Навіть не усміхнувся.

— Ну, а погані новини?

Те саме безладне дике полювання, яке їм пощастило взяти в шори, грізним відлунням відгукнулося в станицях і охоронних лісах. Щербаков поклав на стіл перед Зарецьким два рапорти з кордону на Великій Лабі. Там неподалік від великих станиць Безстрашної й Упорної до Преградної й Урупа паслися стада зубрів, які давно вабили до себе жадібних до полювання станичників. Варто було козакам почути про згадані події — і небачений розмах лісового розбою охопив заповідну територію. Одразу сім чи вісім груп «мисливців», до сотні чоловік, рушили в гори. І почалася веремія!

— Сповістили, що забито сім зубрів,— розповідав Щербаков,— десятків зо два оленів і сарн. А вже кабанів, ведмедів!.. На купиць силець понаставляли тисячі, м'ясо зубрів іде на принаду в капкани. Подекуди діло до вбивства ледве не дійшло. Власенка пора-

нили, двох інших побили мало не до смерті. І всі мерзотники, кого пов'язали, волають в один голос: «Значить, нам не можна бити зубра, а гостей з Пітера не в'яжете! Кому можна, а кому ні? Князь — не хазяїн, ліси наші і звірина наша, катайте від гріха подалі!»

Андрій слухав, приголомшений. Сім зубрів! А може, й більше. Хто там лічив! А що на Гузеріплі? Що на Кіші? Їхав, радів: чільна справа життя вдалася, нарешті,— стадо росте, звір зберігається. Чортове полювання все перевернуло. Чутка про нього пішла — і прощай, спокій! Станичники взялися за гвинтівки, сильцями й капканами ліс облутали. Як їм розтлумачиш, що дикий звір не для князя, що це народне багатство, що зубра треба зберегти нащадкам?

— Пиши, Михайловичу, рапорт в Катеринодар, хай через станичних отаманів діють. А то завтра й псебайці війною на Умпир підуть, і даховці в Кішу проберуться. Винищать звіра.

— А кому писати?

— Самому наказному отаманові пиши.

Андрій Михайлович замислився. Хіба що...

Другого ж дня він послав рапорт на ім'я недавно призначеного отамана Війська Кубанського генерала Кияшка. А Щербаков тим часом, зібравши вісім егерів, поїхав на Велику Лабу. Хоч якось перекрити шляхи до дикого звіра.

Відповідь від наказного отамана не надійшла.

Звірині могли завдати жахливої шкоди,

але тут прийшла рятівна зима, відрізала шляхи-дороги в глушину, засипала снігом стежки. Перепочинок.

Несподівано в Псебаї з'явилася Катя. Не встигла переступити поріг, запитала Дануту:

— Можна, я перебуду у вас два дні?

— Чого ти питаєш? — здивувалася Данута. — Де Сашко?

— Він покинув кордон.

— Арештований?

— Ні. Його терміново відкликав Центр. Зараз у Новоросійську. Де буде завтра, не знаю.

— А ти?

— Післязавтра їду до Ростова. Щось діється, як перед великими перемінами. Я в сльозах залишила Гузеріпль. Так звикла...

Андрій тільки за голову вхопився, коли прийшов додому й Катя повторила для нього свою коротеньку розповідь. Порожній кордон! І невідомо, що там із Сашком...

Одного з перших зимових днів, коли Андрій Зарецький — схудлий, невпізнанно суворий, з різкою складкою між бровами — був дома й задумливо пестив сина, вбігла Данута. Розпашіле обличчя її так і сяяло з радощів.

— Ось, читай! — Вона простягла йому свіжий номер журналу «Нива». — Я дорогою гортала й одразу знайшла...

У невеличкій замітці говорилося:

«Нещодавно в швейцарському місті Берні відбувся Перший міжнародний конгрес по охороні природи, скликаний після тривалої організаторської роботи, яку взяли на себе брати Соразем, відомі в Європі натуралісти.

Серед матеріалів цього досить своєчасного заходу ми, на радість свою, знаходимо оцінку діяльності росіян, що зуміли, як сказано, зберегти у своїх резерватах єдиних по унікальності зубрів, кількість яких в Біловезькій Пущі, на Західному Кавказі, в Гатчині й Асканії-Нова, за різними джерелами, від 1200 до 2000 голів. Росія забезпечила добру охорону цих доісторичних биків, показавши всій Європі приклад корисної всьому людству діяльності».

Андрій Михайлович поцілував дружину. Спасибі. Звичайно, приємне повідомлення. Перше визнання єгерської служби. Може, після цього щось зміниться на краще? Усе-таки авторитетний конгрес.

Минали тижні. Ніщо не змінювалося.

З перших днів березня Зарецький і всі єгері безпритульних Кубанських ловів, не відаючи втоми, об'їжджали кордони, перевіряли дороги й стежки. Гриміли постріли, приходили підкидні листи з погрозами. Одне слово, почалася не таємна, а вже явна війна, де переконаність і хоробрість одних людей стикалася із силою і підлістю інших, девізом яких була легка нажива.

Літо 1914 року лишилося в пам'яті єгерів як найтяжче випробування їхніх можливостей.

Поки дикий зубр був під охороною, він спокійно жив, вільно пересувався, в стадах з'являвся молодняк, а самим стадам під захистом єгерів не загрожувала небезпека. А підуть вони — і зубри лишаться беззахисними. Їх лічили на сотні. Мисливців на них — тисячами. Хистке існування на обмеженій те-

риторії в оточенні сильних ворогів. Чи вціліють?

Андрій Михайлович виношував сміливий план. Він хотів звернутися через газети до наукової громадськості Росії й розповісти про важке становище зубрів на Кавказі. Для цього хотів їхати в Петербург, поговорити з зоологами, побувати в Академії наук. Він уже зробив начерк статті. Данута готувала йому речі в дорогу.

І раптом усе перемінилося. Плани, задуми, саме життя — все перевернулось.

20 липня ¹ 1914 року Німеччина оголосила війну Росії.

Уже на другий день ця звістка досягла найдалших куточків області Війська Кубанського.

За якусь годину Псебай став схожий на розтривожений вулик. Козаки вийшли на вулиці, юрбами повалили до станичної управи. Дедалі більше людей у черкесках і при зброї вливалось до натовпу. Калатали дзвони. В обох церквах правилися молебні. З розчи-нених вікон долинав невтішний жіночий плач.

Іржали коні. Скакали вістові.

Уранці 22 липня козаки потяглися на учбовий плац. З кіньми, зачохленими гвинтівками, з повними торбами. З'їжджалися з лісових хуторів і ближніх селищ. Їх проводжали цілими родинами.

Андрій Зарецький з блідим і суворим обличчям застібав похідні торби. Батько допомагав йому. Руки старого воїна тремтіли.

---

¹ За старим стилем.

В широко розплющених Михасикових очах застиг страх.

«Що ж тепер?» — шепотіла Данута.

Андрій мовчав. Думки мішалися, плутались. Синок, Данута, Кухаревич, зубри, лісові стежки, старі батьки, Телеусов, знову зубри — справа його життя. Як же вони тепер? Що буде з ними? Майже всі єгері йшли на війну. Але ж ішли й мисливці, які ще недавно бродили по слідах зубрів. Може, це благо, коли менше гвинтівок у станицях? О, господи, благо! Війна — благо?.. А треба мати надію. Без надії не можна.

Прощання було важке. В останню хвилину мама й Данута підсадили в сідло до Андрія Михасика. Очі його блищали від сліз. Розумів...

Пролунала команда. Ескадрон вирушив до Лабінської.

В першому ряду неголосний, тремтливий, голос раптом заспівав:

Таёт, таёт сизый дым, ты прощай, станица!
Мы тебя не постыдим, будем лихо биться!

Сотня голосів одразу підхопила, начебто тільки й чекала заспіву, щоб утопити в пісні і скімливу жалість, і біль, і важку безвість.

...Э-эх, зудит моя рука,— будет с немцем рубка!
Помолись за козака, белая голубка!..

Андрій оглянувся. Данута стояла, затуливши обличчя долонями.

Другий ескадрон, що взяв з місця рессю, доганяв їх.

З ВОЄННИХ НОТАТОК ЗАРЕЦЬКОГО

Бої в Східній Пруссії.— Поранення Телеусова.— Листи Данути й Шапошникова.— Вісті про Улагая.— У ворожому тилу.— Біловезька Пуща.— Дорога до фронту

1

Сіре, рівненське, як нескінченний мазок, небо. Сонце тільки вгадується за товстими, низькими хмарами. Вологий, надто різкий для серпня вітер. Непросохлі після дощу жовті, чвакітливі дороги. Дрібний ліс, верескова зарость, за нею болото і свинцево-блякла, скуйовджена вітром вода в озерах.

Козаки вдивляються в невиразну далечінь, хмуряться, зітхають і, щоб не датися тузі, беруться до роботи: звідкілясь притягли селянські коси й заходилися валити траву на галявинах. Інші розпилюють вільху і кладуть накат над землянками. Їх нашвидкуруч викопали на західному схилі сухого горба. Працюють мовчки, але дружно. Кроків за триста на лісовій галявині форкають коні. Там наш ближній тил.

Всі єгері в моєму ескадроні — Телеусов, Кожевников, Власенко,

Лихолетов, Щербаков. Немає з нами лише Христофора Георгійовича Шапошникова. Його залишили в Майкопі, щоб невдовзі послати в Кавказьку армію до турецького кордону. Через день прибув урядник Павлов із земляками, що відбилися в дорозі. І тут зник Семен Чебурнов. Не сподобалося. Довідався, що осавул Керім Улагай знаходиться при штабі командира кінного корпусу Хана Нахічеванського, зумів послати про себе вісточку й одразу ж був відкликаний. Ніхто з цього дуже не тужив. Телеусов навіть перехрестився: одним вражиною менше. І то правда. Усі решта псебайців дружні й ладні постояти один за одного.

Уже відомо, що ми придані піхотній дивізії як літуча кінна розвідка. У нас кулемет на двох в'юках і сто сорок шабель. До боїв і розвідки готові.

Стоїмо біля самого кордону із Східною Пруссією, на виступі проти німецького міста Гольдапа.

До нього шість верст. За нашою спиною розташувалася маса піхоти, з боків — її бойова охорона. Два дні тому наш роз'їзд ходив на той бік і без втрат приволік двох полонених, саксонських кавалеристів. Я їх допитував. Розповіли, що проти нас стоїть 8-ма німецька армія, а самі вони в складі кінної дивізії щойно прибули з Бельгії, вже захопленої німцями. Після цього ми терміново відіслали полонених у штаб 1-ї армії генерала Ренненкампа.

Назавтра мені вже другий наказ: розвідати артилерію перед фронтом, знайти й позначити зручні переправи серед незліченних

озер, боліт і каналів. Чекаємо ночі. Вирішили йти спішеними групами — по вісім-десять чоловік. Коней поведуть позад нас, на випадок доконечної необхідності.

Загалом війна для нас почалася одразу ж, як тільки прибули сюди. Схоже, що вже не лишилося гвинтівки, з якої не встигли вистрелити. Але шабель з ножен не виймали, в атаку поки що не ходили. Відчувалося високе напруження духу. Настрій піднесений. Говорили про наступ. Армія певна в близькій перемозі.

Долі випало тоді ж підкріпити цей високий настрій новим бойовим упіхом. Ми намацали переправи, позначені самими німцями, очевидно, для атаки з їхнього боку. Тепер дуже важливо, хто раніше зуміє скористатися цими небагатьма переправами в болотах та озерах. Артилерії попереду у ворога не виявилося. Свої гармати вони сховали за укриття з метою, що легко вгадувалася: при потребі викочувати їх на відкриті позиції й бити шрапнеллю по наших. Усі ці дані розвідки зразу ж стали відомі в штабах. Ми постріляли трохи й вернулися на свої позиції.

І ось — почалося!

Випередивши намір німців, російська піхота нечутно обійшла нас з двох боків і пішла в атаку, виставивши хмару багнетів. Гармати вдарили по окопах і ближніх тилах німців. Сизий світанок огорнувся димом. Праворуч, ліворуч, попереду чулася часта стрілянина, крики, якийсь гуркіт. Та все покривав басовитий гул артилерії.

Наш ескадрон у повній готовності стояв на

узліссі. Коні нетерпляче переступали, гризли вудила. Багато козаків дрібно й часто хрестилися. Перше серйозне діло. Що чекало нас?

Минула година, друга. Судячи з того, що звуки даленіли, атака, певно, удалася. Бій віддалявся на захід.

Прискакав вістовий з наказом: пробиратися південніше Гольдапа й осідлати разом з усією кавдивізією, що прибувала, дорогу на Ангенбург, куди тепер відступають німці.

Пролунала команда: «По конях!» Я залишив біля горба тільки трьох, щоб вказати шлях іншим ескадронам. Псебайці лавиною пішли на захід.

Цей і наступні дні були тріумфальні. Ми перші вдерлися в Ангенбург. Січа була люта. Пруссаки боронилися запекло, та настигла піхота, багнетами зломил оборону й відкинула ворога за систему каналів, що з'єднували Мазурські болота. Ескадрон узяв понад двісті полонених, в касках із шпичаками на маківці, в новеньких шинелях.

Діставши похвалу від командування і право на одноденний відпочинок, ескадрон організував бівуак уже на ворожій землі. Ми з сумом і почестями поховали шістьох товаришів. Поранених було близько сорока, та в лазарет повезли тільки чотирнадцять. І серед них Олексія Уласовича. Не пощастило йому в цьому бою: піка німецького драгуна понівечила єгерю стегно, але Телеусов, хоробра людина, встиг в упор пристрелити кривдника. Коли він їхав, то плакав, і важко сказати чого: від страху за своє життя чи

від запізнілого жалю до вбитого. До війни треба звикати, не кожному вдається це без болю. Перша людина, яку він позбавив життя...

— Поміркуй, Уласовичу: або ми, або вони нас, — сказав я, заспокоюючи друга. — Ти скоро повернешся.

Усе, що відбувалося далі в серпні першого воєнного року, вийшло таким незрозумілим і дивним, що мені навіть тепер, по часі, важко написати про це зв'язно і хоч з якоюсь долею аналізу.

Наступали успішно. Наша 1-ша армія за два тижні, після розгрому німців під Гумбіненом, Інстенбургом і Ангенбургом, вийшла до двох фортець, які прикривали Кенігсберг, — Лібіау й Ротау. Перемога!

«На напасника — бог!» — голосно, на повні груди проспівав на молебні полковий священник і об'явив, що друга наша армія під командуванням генерала Самсонова так само успішно просувається з півдня від річки Нарева в тил Кенігсбергу. Уже взяті Алленштейн і Тільзіт, до Балтійського моря лишилося менше ста верств, і незабаром німці в Пруссії будуть відрізані й затиснуті в тутешніх болотах.

Яким громовим «ур-ра!» ми зустріли ці повідомлення! Офіцери в штабі командира кінного корпусу Хана Нахичеванського, де були кубанські, астраханські, терські козачі полки та загони горців, з години на годину чекали наказу увійти в прорив, щоб довершити почате й молодецькою атакою пройти по глибоких тилах, вже відкритих піхотою, а потім з'єднатися з передовими загона-

ми Самсонова. Єдине розумне рішення, щоб поставити в цій операції крапку.

Та наказ не надійшов. Кіннота продовжувала стояти, нас начебто виключили з воєнних дій. А тим часом фронт Самсонова раптом зупинився, дивізії почали окопуватися. Невдовзі після цього поповзли найнеймовірніші чутки про розгром 2-ї армії. Як це могло статися? Далі стало відомо, що 2-га армія подалася назад, що вона відступає. 20 серпня на полковій церковній службі серед імен воїнів, що загинули смертю героїв, назвали генерала Самсонова. Потім стало відомо, що генерал застрелився в Сальдау 18 серпня і що до цього спонукали події, пов'язані з розгромом його армії.

Дві дивізії кінного корпусу нарешті зняли-ся й спішно пішли через Августов і Осовець лівим берегом Нарева на південний захід, щоб підтримати занепалу духом 2-гу російську армію. Мабуть-таки надто пізно.

Наш ескадрон знаходився в дивізії, що зупинилася південніше Млави.

Щось зламалося в так успішно розпочатій операції.

Георгіївський хрест, яким нагородили мене за ангенбурзьку атаку, не розвіяв гіркоти від загальної невдачі.

Тільки звідси, з Млави, мені пощастило послати першого листа додому.

Минуло довгих три тижні, поки я нарешті одержав листи. Один конверт підписаний Данутиною рукою.

Моя славна дружина сповіщала, що в сім'ї всі живі, дружні, піклуються одне за одного і тільки не перестають тривожитися про мою долю. Лише після мого листа ця тривога, хай на якийсь час, але все-таки розвіялася. Листа читали вголос, зібравшись у кімнаті тітоньки Емілії, яка тепер майже не вставала з ліжка, невідвортно наближаючись до свого кінця. Михасик під час читання сидів на колінах у мами й не випускав з пальчиків конверта із штампом «Діюча армія». Це було для нього речовим доказом існування татка. Милій хлопчик, він і не відав, як часто лист, написаний з фронту, приходить до рідних, коли того, хто писав його, вже немає в живих!..

Серед усяких новин Данута досить серйозно сповіщала, що тепер у батька над столом висить детальна карта всього фронту — від Карпат до Східної Пруссії — і він, одержавши газету, ретельно розшукує міста, річки й населені пункти, через які на той день проходить лінія воєнних дій, позначає їх шпильками й протягує кольорову нитку. Як він радів нашому просуванню на Кенігсберг і як переживає нині невдачу армії Самсонова!

Данута писала далі, що «на кордонах тиша». Звичайно, старим і малим у лісових станицях тепер не до полювання, на їхніх плечах усі клопоти в полі, садку, на городі, із худобою й домом. І все-таки я не дуже вірю в тишу. Черкеси так само пасуть у горах худобу, і хто знає, чи ціла зараз «лінія Кухаревича», чи не забираються пастухи з руш-

ницями на Молчепу, Абаго або Умпир... Що може вдіяти один Шапошников, лісничий і добровільний захисник зубрів, якщо він сам, як кажуть, «сидить на мішках»!

Ні в Катеринодарі, ні тим більше в Петрограді (так з 18 серпня став називатися Санкт-Петербург) нікому й на думку не спаде подбати про збереження якихось там зубрів, коли дуже нелегко охороняти від небезпечного ворога навіть свій західний кордон!

«Я нарешті поборола довголітню неприязнь до гір,— писала Данута,— і зробила ось уже третю вилазку в бік Чорної річки...» Ці рядки я прочитав ще й ще раз, аби пересвідчитися в тому, що не помилився в такій новині. Виявляється, Данута разом з іншими козачками станиці з власної ініціативи почала збирати лікарські рослини для лазаретів. Ось у який бік вона скерувала знання, набуті на курсах Стебута! Верхи на конях псебайські жінки їдуть тепер в гори, шукають коріння солодцю, збирають собачу кропиву, валеріану, адоніс, славнозвісний золотий корінь, сушать цілющі рослини і відсилають у Катеринодар, де із сировини готують ліки. Разом з жінками трудиться двоє мало не столітніх дідів, у яких свого часу переймав науку зцілювати й наш друг Телеусов. Вони на ціле літо вирушають далеко по Лабенку в гори і женуть там дьоготь з березового коріння, цей живлючий бальзам, дію якого колись я спробував на собі.

Хоч як мені було страшно за дружину, гордість пересилила цей страх. Знайшла своє місце! От молодчина!

«Одного разу, — писала вона далі, — ми

зустрілися біля естонського селища з Христофором Георгійовичем Шапошниковим. Він вертався з походу, під час якого оглядав стада звірів, а заразом охотився за якимись комахами, дуже потрібними для його прекрасної колекції, зібраної для Зоологічного музею. Настрій у нього був пригнічений, вигляд мав стурбований, хоча й намагався не виказувати цього. На моє пряме запитання, як звірі, відповів ухильно; схоже, в горах не все гаразд. З ним їхав Коротченко (ти його знаєш, наш сусіда, старий чоловік, тепер також лісник, Шапошников умовив його) і ще літній козак Сєдов із Сахрая (і цей добровільно взявся доглядати спокій звіра в лісах). Як бачиш, друзі у зубрів знайшлися, хай і не такі сильні, але все-таки... Для тебе це добра вісточка, чи не так? Сподіватимемося, що їхні стада вціліють, і, коли ти повернешся, дорогий мій, усе буде як треба».

Бойова тривога, що прозвучала, як завжди, несподівано, не дозволила мені одразу ж відповісти. Через десять хвилин я був уже в строю. Німці постійно тривожили нас і на цей раз, схоже, лаштували атаку. На передньому краї гриміло дедалі дужче. Ми стояли в резерві і тепер одержали наказ виступити до фронту.

З цього дня ми втратили лік часові. Бої не вщухали. Відступи, контратаки, наскоки на окремі частини ворога та глибокі розвідки, іноді дуже ризиковані, вимотали людей. Німці вели азартну гру; вони нервували, боялися наших проривів, але й самі намагалися їх робити. Відкинувши наші армії із Східної Пруссії, їхні резерви рвалися тепер до Авгус-

това, до Нарева, Вісли, намагалися таким чином хоч якось вплинути на події в Галичині, куди, на спільну нашу радість, прорвалися Брусилів, Іванов, Рузький та інші генерали із своїми арміями. Здобуто Львів! Після облоги нарешті здався Перемишль. Сотні тисяч полонених! Схоже, що Росія сповна розквітлася за біду з Самсоновим. Національна гордість слов'ян звеселилась.

На нашому фронті німці незабаром видихались, їх зупинили на рубежі Німану. Вогонь знову був відкинутий до Мазурських боліт. Тут скрізь дуже широко діяла кіннота. Наші козачі загони, а з того боку німецькі драгуни часто обходили розірвану лінію фронту й загрожували тилам оточенням, спричиняли паніку в рядах найстійкіших воїнів.

Дощова осінь з холодною сльотою на низинних рівнинах не пригасила жару боїв. З перемінним успіхом тривали великі бої західніше Варшави та Іван-города. Не припинялися сутички на нашій ділянці фронту.

В ескадроні бійці оновилися більше, ніж наполовину. Уже двадцять два псебайці залишилися лежати в холодній землі обабіч пруського кордону. Похмурий бородатий Кожевников усе частіше просиджував у нашій землянці в глибокій задумі. Ми всі стомилися від крові, від загрози смерті, нічних пошуків, узагалі від війни, кінця якої тепер не бачив ніхто.

Лише один раз надвечір ми всі пережили справжню радість. Відчинилися двері, війнуло вологим холодом, і в хмарі пари перед нами постала худюща постать козака.

— Дозвольте доповісти... Так що прибув, ваше благородіє!

Телеусов! Блідий, схудлий, тільки борідка стирчить, в старій черкесці, яка халамидою висіла на худому тілі, однак Олексій Уласович сяяв, як новенький гріш. Свої! Ми кинулися обнімати його, Василь Васильович крадькома витирав сльози. Розпитуванням і розповідям не було кінця. Як пощастило йому знайти ескадрон у цьому мінливому безладді, збагнути не можна, та й сам він до ладу не знав. Повезло.

Уже після вечері, розслаблені й спокійні, ми лежали й ліниво згадували напівзабуті події. І тут Олексій Уласович сказав:

— А знаєш, Андрію Михайловичу, з ким я в одному лазареті лежав? В Пітері. З твоїм приятелем Улагаєм. От як буває!

— Теж поранений? — Цю звістку я сприйняв якимось досить спокійно.

— У голову. Осколком від снаряда. Серйозно. Боялися за нього. Браток їхній, що в Ставці, і той приїздив. Одначе вичунав. Чин полковника дістав. Йому начебто дивізію збираються давати. Не дай бог нашу! А поки що він у районі Ковни, із своїми дикими. При штабі. Признати мене не забажали. Зиркнув жовтим скаженим оком — та й геть собі зашкандибав, значить, подалі. Ну й кат з ним, йому є що недобре згадати... А тобі, Василю Васильовичу, Сьомка кланяться велів, шкірив зуби, бугай.

— І він також там?

— Од свого Улагая теперечки ні на крок. Ну, денником чи вістовим, як це у них зветься. Теж угору піде при полковникові.

Кожевников погладив бороду і спокійно сказав:

— Чути про цього гада не можу, дарма ти про нього. Одного хочу: щоб в атаці або в перепалці його не було позад мене. Від Сьомки всього ждати можна. Без святого в душі, він такий...

— Позаду, коли хочеш, я скакатиму, Василю,— сказав Телеусов.— Чи всі ми втрюх поряд. Наглядати один за одним, так воно певніше на війні. Як і в горах досі ходили.— І подивився на мене, усміхаючись самими очима.

Хороші, вірні друзі!

Коли до нас, нарешті, дісталася польова пошта, скрізь лежав ранній цього року сніг, а низьке небо темніло над самісінькими соснами. Зима. Фронт устоявся, полки закопалися в окопи й землянки, солдати відсипалися в бліндажах. Ось тобі й швидка перемога!

Мені принесли одразу чотири листи.

Найперше я розпечатав конверт від Данути. Прочитав. Та-ак, вона розгорнула свою діяльність так широко і з такою очевидною користю для фронту, що її призначили завідуючою базовим пунктом лікарських рослин, і тепер, як гордо писала вона, «бюджет нашої сім'ї складається не тільки з батькової пенсії та твоєї офіцерської допомоги, а й з моєї платні також. Наша комора й сарай, де стояв Алан, тепер скоріше склади й місце для першої обробки рослин. Михасик виріс і помітно подорослішав, він усіляко намагається допомагати мені: в'яже трави в пучки, складає в кошики. Він увесь час згадує про тебе, а дідусь годинами розповідає йому про війну,

читає вголос газету, оповідання з «Нивы», і хоча хлопчик мало ще розумів, усе-таки слухає з роззявленим ротом. Учора я одержала заохочувального листа, в якому помічник наказного отамана Війська Кубанського висловив усім нам дяку за допомогу героїчним воїнам. І все-таки, все-таки найбільше і найчастіше я думаю про тебе, мій любий, боюся за тебе. Благаю, бережи себе в обставинах, коли смерть підстерігає всіх і кожного щогодини й щохвилини...»

Я опустив листа й задумався.

Данута й підозри не мала, як ці слова її близькі до істини. Сьогодні опівдні сліпий снаряд із важкої гармати влучив у штабну землянку. Начальник штабу дивізії і п'ять інших чинів переселилися до предків своїх. А знаходилися вони всього за шістдесят сажнів од нашої землянки...

Лист від Шапошникова, строго діловий, схожий на науковий огляд фауни заповідного Кавказу, був посланий ним уже з турецького фронту й торкався минулих літа й осені. Масового браконьєрства він тоді не виявив, хоча втрати все-таки були. Двох зубрів убили з націлених на солонець гвинтівок-самострілів; вони стріляють без мисливця, тільки-но зубр зачепить дротину, протягнуту на рівні коліна. Стара й страшна зброя! Не тільки для зубра чи оленя, а й для людини. Зубр міцний на кулю, найчастіше він іде геть від самострілів поранений і гине де-небудь у неприступних нетрях. Власник самостріла не кожного дня перевіряє свої пастки та й, перевіривши, не завжди ухиститься знайти пораненого звіра.

Обидва випадки, писав учений-біолог, сталися на Молчепі. Загорожа, поставлена свого часу винахідливим Кухаревичем, виявилася в багатьох місцях зруйнованою, так що можна подумати на пастухів-вірмен, що, як і раніше, ціле літо живуть поблизу кордону заповідника.

Шапошников дістав також вісті з Великої Лаби, де знайшли рештки трьох забитих зубрів і близько десятка оленів.

Далі він писав, що його спроби знайти в Катеринодарі капітана Каліновського, який досі був за адміністратора колишніх ловів, скінчилися невдачею. Одне слово, ні ловів, ні заповідника по суті немає, звірі в лісі нічийні, і вся надія тільки на місцевих козачих громад та добровільних охоронців, яких набрав Христофор Георгійович.

Узагалі вісті невтішні.

Усі зайняті війною...

3

У кінці першого року війни всі дивізії, полки й окремі козачі загони з волі командуючого були зведені в один Кавказький кавалерійський корпус. І зразу — передислокація, новий похід.

Два тижні на марші.

Обійшли Варшаву з півдня, проминули Лодзь і зупинилися західніше, маючи на правому фланзі річку Варту, верстов за тридцять від кордону з Німеччиною. Заговорили про удар на Познань. Але то були тільки чутки. На цей раз ворог перехитрив нас. Він ударив на сусідів за Вартою всіма силами 9-ї армії,

форсував невеличку річку Бзуру й обійшов Лодзь. Одначе німці не знали, що чинили. Вони явно переоцінили свої сили.

Наш корпус на рисях вискочив до фронту й після команди «Шаблі наголо!» врубався в саму основу пробивного німецького клину. Дні й ночі знову перемішалися. Коні й люди, в багні й крові, раз по раз сходилися врукопашну. На моїх очах бородатий Кожевников з очманілими очима кинувся на шістьох німецьких уланів, на їхні піки і, ухиляючись, розмахуючи шаблею, страшний і дужий, як підранений ведмідь, повалив трьох. Непереливки було б і Василеві Васильовичу, якби поряд не опинилися ми з Телеусовим. Олексій Уласович диким свистом підняв свого коня на диби, і ще один улан мертвий упав на землю. Я двічі вистрілив з руки. Та й сам бородань не схибив. Страшна сила! Не знаю, як ми рубалися, де черпали енергію. І коли їли, спали... Нічого не пам'ятаю. Тепер, як заплющу очі, бачу самі чорні бурки, чую кінське іржання, крики, брязкіт заліза, тріск кулеметів, грізний гуркіт гармат. І так — багато днів. То ми оточуємо, то нас оточують, і ми пробиваємося крізь чужі лави. Кудись ведуть полонених, скрізь стогнуть поранені.

Мені дуже допомагає знання німецької мови. Допитую одного за одним трьох офіцерів. Звідки? З Франції. З Бельгії. Коли? Просто з вагонів — у бій. Ворог кинув сюди всі свої резерви.

Після одного побоїща ми опинилися пліч-о-пліч з полком Улагая, і я раптом побачив свого ворога. Полковник рубався в перших лавах. Папаху його зірвало, він розмахував

шаблю, обличчя бліде, очі палають, як у диявола, а навколо нього лави диких; в кудлатих папах, стоячи в сідлах, з диким виском вони вривалися в якесь поселення. Сама смерть, чорна смерть на конях. Німці падали, затуливши долонями обличчя. Улагай усе-таки побачив мене і моїх друзів, круто завернув коня і тієї ж хвилини щез у натовпі однополчан. Від цього секундного побачення мене морозом обсіпало. Казали, що джигіти моляться на свого командира. А мені здалося, що Улагай шукає смерті. Чи слави? Та смерть тікала від нього, а слава йшла за ним услід. Ну та гаразд, хто давнє пом'яне... Не до особистих рахунків зараз. Суворая війна.

Мої друзі були іншої думки. Вони не відходили від мене ні на крок.

Бої вщухли тільки під Новий рік. Фронт не зрушив з місця. Німцям цей прорив не вдався. Говорили, що вони втратили тоді майже двісті тисяч солдатів і офіцерів. Порідів, звичайно, і Кавказький корпус.

Затишшя в Західній Польщі дозволило козакам дати собі якийсь лад. Невдовзі прибуло поповнення. Корпус відійшов на відпочинок.

Та довго відпочивати не довелося. Молох вимагав нових жертв.

У лютому п'ятнадцятого року майже цілком загинув 20-й російський армійський корпус, якраз там, звідки ми пішли в листопаді,— в Августовських лісах. Німцям пощастило взяти російську фортецю Прасниш. Щоправда, незабаром фортеця знову перейшла в наші руки. Фронт дещо змінювався по

Німану, Нареву, Бобру. Кіннота відійшла із Східної Пруссії. Стійко оборонялася фортеця Осовець.

Тим часом з півдня надійшли приємні вісті: Брусилів знову взяв австрійську фортецю Перемишль. Але в тил йому вже заходив ворог, полки якого прийшли з розбитої Сербії і поповнилися болгарськими військами. Лишився в пам'яті страшний горлицький прорив. Тепер з півдня і півночі зближалися сильні групи армій суперників, бої дедалі ставали жорстокішими. Усе більше артилерії вводив ворог, усе менше снарядів витрачали у нас. Тили вочевидь не встигали постачати російську армію. Результат боїв часто залежав якраз від цього.

Усі події спонукали кінний корпус відступати на схід, щоб не опинитися в оточенні разом з Варшавською армією. Знову бої, бої без кінця. Дощі тують весь квітень і травень. Бурки не висихають. Коні виснажились не менше, ніж люди. Дедалі більше відчувається якась розгубленість у керуванні військами. Немає точних наказів. Помітніше хибує постачання, особливо в артилерії, яку інспектує наш хазяїн по Кавказу великий князь Сергій Михайлович.

Кажуть, що німці вже в межах корінної Росії, тоді як ми ще на території Польщі. Армії Макензена та Людингаузена звужують коридор. Полонені нахабно, без страху говорять: пастка для вас готова... Тепер вони поводяться набагато розв'язніше, ніж у перший рік війни. На допитах уже не гнутьсь, не підлещуються, розуміють, чия гора, я бачу глузливі посмішки на обличчях.

Козаки, поділені на полки, навіть на окремі ескадрони, б'ються на обох флангах Західного фронту, намагаючись не дати ворогові замкнути й відрізати Варшавську армію, яка все ще веде бій біля стін міста, значно західніше нас.

Ми здійснюємо кілька рейдів на північ. Повертаємося, одержуємо поповнення — і знову в діло. Тепер у моєму ескадроні тільки дев'яносто шабель. Зате три кулемети. За одним з них — псебайський урядник Павлов, досвідчений і хоробрий кулеметник.

У травні наші війська залишили Львів і Перемишль. Німці з півдня повернули круто на північ. Поспішають замкнути кільце...

До середини 1915 року ми вже на лівому березі Бугу, б'ємося з ворогом, який рветься через річку, відскакуємо назад і весь час бачимо колони наших військ, які досить організовано відходять від Варшави й Вісли. На кожному бодай скільки придатному рубежі піхотні й артилерійські частини зупиняються, огризуються, іноді кидаються в короткі й жорстокі контратаки.

Ми не маємо наказу відступати разом з армією. Ведемо напівпартизанську війну, як при Наполеоні. Раптово атакуємо, сіємо панику в лавах ворога і зникаємо в лісах, щоб з'явитися вже в новому місці.

Навіть коли війська Макензена після кровопролитного бою знову захопили Прасниш і просунулися північніше Лодзі, а інші армії під командуванням Людингаузена йшли правобережжям Бугу на схід, ми все ще діяли у вузькому коридорі, пропускаючи останні батальйони нашої Віслянської армії, які

разом з нами стримували натиск німців і австрійак.

Полонений австрійський полковник, захоплений сусіднім козачим роз'їздом, на запитання про плани наступу відповів мені:

— На Москву, на дорогу з Петербурга у Варшаву. — І, поморщившись, додав: — По шляху Наполеона Бонапарта...

У ворога, як бачимо, думки були далеко не райдужні.

Перерізана дорога Брест—Білосток, німці швидко просуваються на Гродно. Ходять чутки, що десь пруссаки встигли вийти на дорогу з Петрограда в Москву, але були відкинуті. Здали Брест-Литовськ.

Російська Західна армія усе ж таки встигла вийти з кліщів.

Лише кілька козацьких груп, і серед них наш ескадрон, усе ще вели операції в районі Бельська.

Стояв кінець серпня. Вже почали з'являтися перші прикмети осені. На березах помітніше жовтіло листя. Червоніли верхівки осик. Похолоднішали ночі. Над болотами й річками ранками довго стояв сірий туман. Усі ми з надією вдивлялися на схід. Чекали наказу. На обличчях козаків лежала глибока стурбованість. Забули про нас, чи що?

Останню операцію разом з двома іншими частинами ми провели глибокої ночі. Сміливо увірвалися в містечко Бельськ, порубали на вокзалі австрійських гусарів, спалили якийсь ешелон і штаб полку, а на світанку, захопивши сім підвід з продовольством і фуражем, відступили на південний схід, в місця болотяні, лісові й малонаселені.

Тут нас і знайшов піввзвод тенгінців, близьких сусідів з Кубані. Сотник мав наказ: козачим ескадронам самотійно прориватися уздовж річки Лесни на Пружани і далі по Пінських болотах — до нинішньої лінії фронту.

— Де вона, ця лінія? — запитав я сотника й розгорнув карту.

Червоновидий тенгінець довго водив по карті товстим пальцем і нарешті прокреслив лінію від Риги до Двінська й круто на південь, західніше Барановичів до Пінська.

Я не приховував свого хвилювання. Віддати стільки землі!..

Сотник стурбовано мовив:

— Звідси пробиватися верстов сто двадцять, ніяк не менше. Аби без сутичок, то за три переходи.— Він закурив, глибоко затягся й додав: — Та ще всякі новини. Верховним у нас став сам государ імператор. Головних шпигунів стратили, це вони наробили всякої шкоди. Продавали... В Росії ополчення піднімається. Вельми обізрили нас німці, хай на себе нарікають. Так що, пане хорунжий, ми з ними ще поквитаємося.

Що скажеш йому? Я все ще дивився на карту, але думав не про ті новини, які почув, а про той шлях, яким везли ми з Телеусовим сюди зубрення з Бреста, уздовж цієї самої Лесни, де брунатна вода стоїть ледь не врівень з берегами, а навкруг болота, ліси, трясовина і лише небагатьом відомі ті броди та стежки, по яких можна ще пробитися на схід. Усі інші дороги тепер забиті німцями й австроугорцями. Без провідників не вийти. А де знайти тих провідників?

Десь за десять верст на північний захід од нас чорніла знайома Біловезька Пуща. Якраз у ці хвилини в мене зародилася нова думка: йти в колишній царський заказник, в темні ліси, перечекати там якийсь час, а коли на дорогах рух стихить, пробиватися тилами до фронту, прорвати його в слабкому місці й вийти до своїх.

4

Ми в сосновому бору південніше Біловежа, де велично стояв знайомий мені замок Олександра Третього. Перед замком — старий бронзовий зубр, на масивному п'єдесталі напис: «Спогади височайшого полювання. 1860 рік». Ще південніше, на рівнині, вгадувався Кам'янець з високою сторожовою вежею. Туди нам хід уже перекрили. Роз'їзд щойно зіткнувся з ворогом на околиці Кам'янця і вийшов непомічений через дрібнолісся, як того вимагали обставини.

Чи є німці в самій Пущі? Воєнний досвід підказував, що крупні частини не могли рухатися через густий незнайомий ліс, вони обходили Пущу з півночі й півдня, де дороги, міста, містки через канали. Хіба що якісь окремі частини зайшли? Та ми з ними впраємося.

Розвідка з Телеусовим поскакала в ліси, перебралася через Наревку, обійшла знайоме нам селище, де знаходився звіринець, пробралася ще глибше й відшукала порожні помешкання Варти з гарними галявинами навколо. Повернулася, не зустрівши жодного ворожого солдата та й узагалі нікого живого.

Дорога з Бельська також здавалася всіма покинутою.

Після коротенької наради ми вирішили йти в Пуцу і вже під полудень влаштувалися в будиночках залишеної Варти, верстов за десять від порожнього звіринця. Зраділи стіжкам сіна, заготованим єгерями, очевидно, для звірів, виставили дозори й вирішили дати собі й коням триденний відпочинок. В Пуці царювала тиша.

Другого дня з Телеусовим, Кожевниковим і ще з п'ятьма козаками поїхали в нову розвідку, передусім — до звіринця.

Ні душі! Розчинені ворота загонів, сліди зубрів, а віддалік — всіма покинутий палац з готичними вежками. Люди залишили небезпечну зону. А зубри, які ще недавно мешкали тут?..

Ми спішилися, обдивились. І тут Олексій Уласович штовхнув мене. Простеживши за його поглядом, я підняв бінокль. З темного сосняка на нас боязко зорили три пари пильних чорних очей. Ось вони... Серце тьохнуло. Трохи не такі, як наші. Звиклі до людей зубри не йшли далеко від загонів. Вони чекали підгодівлі. Вони товклися навколо — ні дикі, ні приручені.

— Не приведи господи прийти німцям, — зітхнув Телеусов. — Переб'ють звіра!

Зайти в принишклий палац ми не наважилися. Хто знає, що там? А коли залишили двох хлопців у секреті й під'їхали до Варти, то були вражені гамірним зборищем біля дверей одного будинку. Козаки щільно оточили двох чоловіків, збуджено й розлючено кричали, клацали затворами гвинтівок.

— Шпиків зловили! — закричав хтось здалеку.

Позіскакували з коней і пробилися крізь натовп. Двоє блідих, до смерті наляканих чоловіків у знайомій єгерській формі стояли спина до спини із зв'язаними руками. Один з них підвів очі, зустрівся зі мною поглядом і з притаєною надією, не дуже певно запитав:

— Зарецький? Ви?..

Це був мій знайомий, один із керівників Біловезької Пущі, ветеринарний лікар Костянтин Йосипович Врублевський, блискучий знавець тварин і лісу. Саме з ним ми ходили отут майже сім років тому.

— Розв'язати! — наказав я. — Припинити погрози!

— Вони стежили за нами! — кричали козаки. — На деревах сиділи, гади! Чом зразу не підійшли? Шпики! До стінки їх!

Другого по-дружньому ляскав по плечі Телеусов: з цим єгерем, прізвище його Андросов, він подружився тоді ж, коли ми привезли зубрення. І навіть побував у нього дома біля хутора Новий Двір, де виток Нарева, верст за двадцять звідси.

Звільнений ветеринар тільки головою похитав. От випадок! От зустріч! Не нагодилися б ми, козаки могли порубати їх. Учений з єгерем насправді ховалися на дубах край галявини, де вони мали постійні «гнізда» для огляду звірів. Вчасно не спустилися, вирішили відсидітися до ночі.

Козаки не зразу заспокоїлися. Та коли Андросов сховався у потайник і приніс жбан спирту для «общества», в ньому швидко при-

знали свого, і обід ескадрону пройшов у дружній розмові із «шпиками».

— Німці були тут? — запитав я Врублевського.

— Були. Не тут, а біля палацу.

— А зубри як?

— Ми їх випустили ще раніше. Гусари покрутилися біля палацу, зайшли всередину, щось там пограбували, але не лишилися, ліс їх налякав, подалися геть.

— Куди?

— По-моєму, в бік Бельська. Я з лісу спостерігав. І тоді ж перебрався з Андросовим сюди. Побачили вас — одразу ж в «гніздо», не второпали, що за люди. І попалися.

— Дивно, що тут немає німців. Не могли ж вони не знати про царські лови?..

— Боятися. Але неодмінно прийдуть. У кожному разі, щоб оглянути палац. Та й зубрами вони цікавляться не менше, ніж ми з вами.

— Що ж, зустрінемо, — похмуро мовив я.

— Не обов'язково вам з ними зустрічатися, — задумливо відповів Врублевський. — Пуца велика й темна, є де захиститися. А війну в заповіднику затівати навряд чи розумно. Постраждають передусім тварини. Давайте подумаємо, як краще дістатися своїх.

— І ви?

— Мені звідси йти нікуди. Батьківщина. Я поляк. Але й бошам служити не хочу. Знайду притулок на дальній Варті, перечекаю.

— А де решта ваших єгерів?

— Хто встиг втекти, а хто на своїх Вартах чи в селах. А ось Микола Сергійович тільки

й думає, як до своїх перебратися. Батьки його біля Пінська, тепер по той бік фронту.

— У вас є карта?

— І карта є, і по пам'яті пройду через усю Пуцу. Тут ми знаємо всі стежки, кожне багно, кожен бір. На Пінськ? Микола проведе вас і на Пінськ.

— Він у німців.

— Ох, як далеко вони зайшли! А Барановичі?

— У нас. Та фронт мало не впритул до цього міста.

— Пружани?

— Захоплені.

— Та-ак... Чекати, коли замерзнуть болота?

— Тоді гірше,— вставив Андросов.— Видно дуже далеко, коли сніг. Іти звідси треба до холодів, поки листя на деревах тримається.

Врублевський кивнув. Саме так.

— Але ж не завтра. Людям і коням треба відпочити.

— А звірам охорона,— сказав Телеусов.— Поки ми тут, зубри під нашою опікою. Настрахаємо німця раз-другий — побоятися й не зразу полізуть у Пуцу, осторонь обійдуть.

— Вони не потерплять козаків у своєму тилу.— Врублевський явно не хотів, щоб тут стріляли і взагалі воювали.— Кинуть на вас велику силу.

— У кожному разі потіпаємо їм нерви.— Я не міг погодитися з Врублевським.

Він це зрозумів і промовчав.

Отже, в Пуці ми знайшли найголовніше — провідників. Домовилися, що коли небезпека

буде велика, переберемося ще глибше, в дальню Варту. А поки що пильнуватимемо дороги на Кам'янець і Бельськ. При необхідності дамо бій, залякаємо ворога, щоб він якомога довше не заходив у Пуцу. Потім рушимо в дорогу, якщо дозволить погода. Шлях до фронту Андросов знав, ми з ним уже простежили його по карті.

Чотири дні минули спокійно.

А на п'ятий, вранці, на захід від нашої Варти почулися постріли, нечасті, явно прицільні. Через якийсь час — ще, вже ближче. Ясно: йшло полювання. Хтось побачив звіра й палив із гвинтівок. Повз нас із характерним тріском лісом промчали невидимі зубри.

Ось і ворог. Ескадрон приготувався. Врублевський нервував, ходив сюди-туди, руки за спиною, але не відмовляв, розумів, що іншого виходу немає.

Ми залишили на місці тільки десяток козаків, поділилися на дві групи й пішли назустріч пострілам. Андросов не захотів лишатися. За ним пішов і Врублевський.

Зачаївшись у густих заростях ліщини, наша група перша побачила на розлогій галявині негустий цеп солдатів, судячи з форми, то були австрійці. Вони йшли в наш бік, загоном, з гвинтівками на руці, гомоніли, перемовлялись, сміялися, явно нікого не боялись, начебто в себе дома в Геллені або Бад-Галлі. Добре альпійське полювання.

Закричала сіра сова. Друга група дала знати, що побачила ворога. Солдати йшли півкільцем, охоплюючи ліс, у якому стояли ми. Лівого флангу цього півкільця ми не бачили.

— Підпустимо ближче, — наказав я. — З сідла, з гвинтівок, біглим. І в шаблі!

Три зубри закружляли по лісу, вискочили із сосняку й галопом помчали уздовж фронту, аби якомога далі від людей. Австрійці різноголосо загаласували. Пролунали постріли. Врублевський притис долоні до обличчя. Якби не бачити... Два самці спіткнулися, впали, один встиг утекти. Під солдатські постріли попала очманіла лань і маленьке стадо оленець. Кілька з них лишилося лежати на галявині.

— Стріляйте, стріляйте! — закричав Врублевський і сам, не цілячись, натиснув на спусковий гачок гвинтівки.

Загриміли постріли, безладно, але били за сто сажнів, на вибір. Збуджені мисливці не зразу зрозуміли, не зразу зупинилися, гадали, що стріляють свої. І тільки коли почали падати вбиті, коли стрілянина посилилася й на другому фланзі, здогадалися, що потрапили в пастку. Кидаючи гвинтівки, вони побігли через галявину назад. Ескадрон розвернувся, коні легко наздоганяли втікачів, і... все було закінчено через десять хвилин.

Ми знищили близько роти ворога. Прочісуючи обрідний ліс за галявиною, знайшли обоз, штабний намет. Тут бій закінчився ще швидше.

Із захоплених документів з'ясувалося, що це була резервна рота з групи армій ерцгерцога Йосифа-Фердинанда. Вона, очевидно, збилася з дороги і, йдучи на Слонім і Барановичі, взяла південніше, опинившись таким чином у Пуці. Мисливська розвага роти стала кінцем її військової історії.

Обоз, продовольство, одежа дуже прислужилися ескадрону. Не кинули козаки й забитих звірів. Того вечора біля всіх вогнищ варили і в'ялили м'ясо. Врублевський замкнувся, сидів осторонь і кусав тонкі губи. На худорлявому обличчі його завмерло страждання. Я не набридав йому втішанням і розмовою. Війна зайшла до його володінь, в його життя, думки. Сьогодні він зрозумів, що Біловезька Пуца на порозі великої біди. І вже не вибудовував ніяких ілюзій щодо її майбутнього.

5

Ще три спокійні дні відділяли нас від головних подій.

Ці події почалися з тієї хвилини, коли на Варту прискакав дозорний і, не сходячи з коня, чомусь пошепки доповів:

— Приїхали... Від Кам'янця. Сорок шабель. Пруссаки. А попереду два авто. І в них офіцери. І ще хтось у чорному.

— Пастори? — висловив припущення Врублевський.

— Ні-і.. В капелюхах і цих... Окулярчик на мотузочку.

— Що скажете? — Я повернувся до Врублевського. — Нова адміністрація зволила приїхати?

Уночі, вже знайомою дорогою, весь ескадрон підтягся до палацу. Вікна лівого крила жовто світилися. Біля флігеля стояли розсідані коні. Автомобілі приткнулися під навіс. Дозори ворога — по три вершники — у двох місцях чутко прислухалися до таємничого

гомону лісу. Віяв вітер. На дубах голосно шелестів підсохлий лист.

Кулемет наш і десять вершників прикриття влаштували засаду обіч дороги на Кам'янець, замкнули її. Така ж група перекрила на першій верстві дорогу до Бельська й Черемхи. Найвідчайдушніші хлопці взяли на себе німецькі дозори. Для успіху операції треба було зняти караули без найменшого шуму.

Палац був оточений. Рильце третього кулемета націлилось на парадний вхід.

Перший німецький дозор знищили, тількино прибула зміна. Кавалеристи безпечно спішилися, сіли кружка й закурили. Шелест листя заглушив кроки козаків. В темряві свиснули шаблі, хтось приглушено крикнув, захропли коні, схарапудились від запаху крові, та ліс також лякав їх, і незабаром вони з острахом підійшли до людей.

Другий дозор довелося оточити й брати з бою. Забрязкали шаблі, почулася лайка, крики, але жоден постріл не пролунав. Троє проти десяти не протрималися й п'яти хвилин. Ніщо не порушило спокою в палаці.

Тепер настав час атаки. В палаці світло лишалося тільки в трьох вікнах першого поверху. Коли ми під'їхали впритул, то з сидел побачили за вікнами групу військових і цивільних. Шестеро грали в карти, двоє, вже в нічних сорочках, розмовляли осторонь. Стіл під білою скатертиною з рештками вечері стояв у центрі кімнати.

Я глянув на годинника. Незабаром третя.

Щербakov, Кожевников і ми з Телеусовим просто з коней, вибивши рами прикладами,

стрибнули в залу. Німці не одразу збагнули, що сталося. А наступної миті пролунав постріл: Микита Іванович випередив офіцера, що схопився за револьвер. Ніхто більше не чинив опору.

На другому боці, біля входу, вже захлинався кулемет. Наш урядник бив по дверях, вікнах, через які намагалися вискакувати сонні кавалеристи. Хлопці увірвалися в палац. Хтось із пруссаків розчинив двері зали. І тут же впав. Цього разу вистрелив Кожевников...

Бій тривав хвилин двадцять. Потім до зали набилися розпалені боєм козаки. Внесли свого забитого. Це був козак з Даховської, молодий хлопець. Ще чотирьох перев'язували...

Скрізь запалили лампи й свічки. Я розпочав перший короткий допит.

Побачивши старшого офіцера в погонах оберста ¹, я запитав:

— Хто ви, назвіть себе.

— Ернст фон Шіммер, — чітко відповів він. — Начальник військового управління Біловезької Пущі.

— Ким призначені?

— Штабом групи військ.

— Точніше?

— Генерал-полковником Шольцем.

— Де знаходиться його штаб?

Шіммер стиснув губи, не відповів. Не хотіли говорити й троє інших офіцерів. Їх усіх вивели. Двоє цивільних, один з моноклем, усе ще не оговталися від страху. Їм дозволи-

---

¹ Об е р с т — полковник.

ли сісти. Вони втислися в крісла. Над ними став великий волохатий Василь Васильович, і вони не могли відвести очей од його шаблі з темними плямами на блискучій сталі.

Щербаков прошепотів мені над вухом:

— Поляк тебе кличе.

Я вийшов у коридор. Врублевський тихо сказав:

— Одного я знаю, нас знайомили в Берліні. Це професор Шеніхен, науковий керівник Берлінського зоосаду. Отой, що з моноклем, повновидий. Він по зубрів приїхав, майте це на увазі.

— А другий?

Врублевський знизав плечима. Не знав.

— Я не хочу показуватися,— сказав він.— Ви розумієте?

Так. Він хоче лишитися тут. І хай ніхто не знає про його причетність до подій війни.

Я відновив допит і попросив Шеніхена назвати себе. Професор зробив це й додав, що він є також керівником центру по охороні пам'ятників природи.

— В Німеччині?

— Так, звичайно.

— А тут ви чому? На території Росії?

Він розвів руками:

— Зона дії німецьких військ...

— Виходить, що ви також воюєте, професоре?

— Nein, nein!.. — поспішно заперечив він.— Я цивільна особа. Мені доручено оглянути царський заказник і дати рекомендації новому військовому управлінню. Нічого більше!

Я перевів погляд на другого бранця, худо-

го, з одутлуватим, нездоровим обличчям. Не чекаючи запитання, він підвівся й, затинаючись, відрекомендувався:

— Ешеріх, баварський лісовий радник. Моя роль та сама — дати військовому управлінню рекомендації щодо Біловезької Пущі.

— Ви вже вважаєте її німецькою?

— Переконався, що це не так. Військові часто помиляються. Нам казали, що фронт за двадцять шостим градусом східної довготи за Грінвічем. А тут глибокий тил. Ми готові принести вибачення, пане... е... е... лейтенант. І одразу виїдемо на батьківщину.

Знадвору долинули крики, гуркіт авто, постріл, другий. І довга кулеметна черга. Усі вибігли. В передсвітанковій темряві було видно, як бігли до дороги козаки. Там раптом яскраво спалахнуло й одразу ж пролунав вибух. Кулемет уже мовчав. Від авто полетіли вогняні віхті. Вибухнув бак.

Німецький полковник усе розрахував, але не побачив кулемета, за яким ще лежав Павлов. І коли його й решту офіцерів повели до підвалу, щоб замкнути, він здалеку гукнув шоферові, який зачався в машині, той увімкнув мотор і з засвіченими фарами скерував машину просто на людей. Полковник спритно вихопив револьвер у козака, що йшов за ним, і стрибнув у авто. Поки осліплений фарами конвой отямився, машина уже мчала до дороги. Німці не знали, що дорога перекрита. А Павлов, усе розрахувавши, відпустив їх на дві сотні сажнів і довгою чергою вдарив по авто... Німецьке управління Біловезькою Пущею безславно загинуло, не встигнувши роздивитися своїх нових володінь.

Я повернувся до зали й зустрів запитливі погляди панів радників.

— Ваш оберст намагався тікати, але невдало.

— Вони... загинули?

— Вибухнуло авто.

Запанувала мовчанка. Шеніхен зітхнув.

— Продовжимо нашу розмову? — запитав я.

Вони з готовністю глянули на мене.

— Які наміри в німецького управління Пуці? Тепер колишнього. Що ви хотіли запропонувати їм, професоре?

— Передусім я мав намір ознайомитися з тваринами цього унікального заказника, в якому вже мав честь побувати до війни.

— А потім?

— Відібрати кілька зубрів для зоопарків Німеччини.

— Хіба у вас немає цього звіра?

— Є, звичайно, але приплив свіжої крові... Небезпека винищення в зоні воєнних дій...

— Вам, безперечно, відомо, що в Гагенбека живе кавказький зубр. Чудовий матеріал, щоб освіжити кров!

— Так-так! Це щасливе придбання Гагенбекове. Але й біловезьці...

— Ви могли купити їх ще до війни.

Шеніхен тільки презирнувся з колегою. Подумавши, сказав:

— Можливо, наші військові віднесли зубрів до трофеїв і тому покликали нас.

Тим часом розвиднилося. Над лісом опустився густий білий туман. Козаки збирали розгублену ворогом зброю, роздивлялися уці-

ліле авто. Скористатися ним ми не могли, оскільки німецький шофер загинув під час сутички.

Влаштували сніданок, запросили до столу радників. Розмова за столом ніяк не клеїлася. У Шеніхена тремтіли руки. Звичайно, ніхто не мав наміру тягнути за собою через фронт цих учених, які так легковажно згодилися на поїздку в пуцу. Тим більше ніхто не збирався вбивати їх тільки за те, що вони німці. Але вони чомусь вважали, що козаки полонених не беруть... І страх застиг на їхніх обличчях. Якогомога спокійніше я сказав:

— Війна загрожує бідкою не лише солдатам, а й природі. Хто виступить на її захист, як не ви, вчені?

— Так, так... — вони кивали головами, негайно погоджуючись. — Зубрів треба оберігати. Як і ліс, де вони живуть.

— Кілька днів тому австрійська рота затіяла тут полювання на зубрів. Ми покарали мисливців. Що ж буде, коли завтра придуть сюди нові німецькі роти?

— Так, завтра.. — Шеніхен подивився на свого колегу.

— Що — завтра?

— Сюди прибуде батальйон баварської піхоти. В розпорядження нового — на те воля божа, покійного — начальника управління Пуці. Запевняємо вас, що ми захищатимемо недоторканність заказника з усією суворістю й не дозволимо, наскільки це можливо...

— Звідки батальйон? Де він зараз? — Це було так важливо, що я перебив Шеніхена.

— У зруйнованому Бресті.

Становище наше ускладнювалося. Йти

звідси доведеться якомога швидше. Пани радники зустрінуть своїх і розкажуть, що сталося. Може, доля першої німецької адміністрації чомусь навчить другу адміністрацію?

Тепер ми дорожили кожною годиною. Пролунала команда «збір». Уціліле авто відтягли вбік, облили бензином і спалили. Врублевського ніде не було. Андросов сказав, що він поїхав на Варту і чекає нас там. Лишалося попрощатися з радниками і підбадьорити їх. Я повернувся до зали.

— Ми залишаємо заказник, панове, щоб не перетворювати його на місце нової бійні. Вас не зачеплять, ви лишитеся тут і, як зможете, поясните, що тут сталося. Дозвольте мені сподіватися, що все обіцяне тут ви виконаєте. Не дозволяйте нищити зубрів, їх так мало! Моє шанування! Пам'ятайте, ми можемо зустрітися знову...

— Ви йдете назавсім? — спитав Ешеріх. Я промовчав.

— Даруйте.— Він почервонів.— Я не так сказав. Ви будете охороняти звірів у лісі?

— Завжди і скрізь. Війна така ж нещадна до природи, як і до людини. Серед моїх козаків чимало справжніх егерів. Вони не дозволять глумитися над природою. Хай ваші солдати засвоять цю нескладну істину.

Коли ескадрон вирушав, радники не вийшли із зали. Що діялося у палаці другого дня, що сталося з Біловезькою Пущею, я довідався тільки через багато-багато місяців.

На Варті ми не затрималися. Врублевський поїхав з нами до кордону пущі. Андросов налагодився йти, як він висловився, «назовсім».

Погода сприяла нашим планам. Стояли прохолодні вітряні дні без нічних морозів і без дощів. Ліси швидко жовтіли, але листя на деревах і кущах ще трималося, маскуючи маловідомі стежки.

Не знаю, що б ми робили без Миколи Сергійовича Андросова, цього знавця Полісся й озерно-болотного краю, що впритул підступав до Біловезької Пущі! Досвідчений слідопит, він повів нас на схід найкоротшим і найбезпечнішим шляхом.

Уже за десять кілометрів від Варти Андросова ескадрон витягнувся вервечкою на вузькій стежці. Глухий бір з боків обступав стіною. Обозне майно довелося перекласти на в'юки, підводи кинули ще раніше. Через хлипкі гатки переходили, ведучи коней на повіді. Вони хропли й косилися на твань, що пузирилася з боків.

Надвечір підійшли ще до однієї Варти, вірніше, до кордону. Нас зустрів високий, дещо хмурий на вигляд єгер, без кашкета, з лисою головою. Запалі щоки й гостре підборіддя робили його схожим на постарілого Мефістофеля. Микола Сергійович привітався з ним за руку. Врублевський щось сказав по-польському, і той скептично усміхнувся. Запитав:

— Пан офіцер не ночує в мене? Чи побоюється погоні?

— За нами ніхто не женеться, але ми підемо далі, поки видно.

— Воля ваша. Ідть. Але там великі болота...

Андросов сказав:

— Це наш єгер Бартоломеус Шпакозич.

Вирішив перебути війну дома. Бошів не боїть-ся, але й стріляти не хоче. Так, Шпакович? Не знайдуть вони тебе тут?

— Ні, не знайдуть, Миколо. Хочеш — лишайся. Ночуватимемо глибоко в лісі. Не знайдуть.

— Я воювати їду, Шпакович.— Андросов скочив на коня, підняв руку.— Їдьмо?

— Їдьте.— І також підняв руку.

Єгері ще якийсь час поговорили, тепер про дорогу, про стежки і розпрощались. Ескадрон втягнувся в похмуре дрібнолісся. Ми стояли з Врублевським, не знаючи, як розпрощатися.

— Вам не страшно? — запитав я.

— Звичайно, страшно. Німці бувають нещадні. Однаково з людьми і звіром у лісі. І все-таки я постараюся зробити все, що тільки можна, щоб зберегти зубрів. Може, вони знайдуть мій досвід корисним і прислухаються до порад?..

Він простяг руку. Я побажав йому удачі, скочив у сідло й пустив коня рясю. Перед спуском я озирнувся. В тіні великих сосон стояла, трохи згорбившись, маленька постать ветеринара. Такий самотній...

Потім на привалі я спитав Андросова:

— Що за людина Шпакович?

— Дивного характеру.— Микола Сергійович усміхнувся.— З ведмежими звичками. Усе життя сам. Безлюдько. Важко казати про його чесність. Але німцям він нас не видасть, якщо підуть по сліду. Одначе й до нас любові не виявить. Як і до зубрів.

— Б'є потроху?

— Водилося за ним таке, коли у м'ясі

нужду мав. Куля його влучна, хоч оленя, хоч зубра — йому все одно, жалю нема.

Польський варіант Семена Чебурнова?!

На кінець третього дня досить швидкої ходи безлюдними місцями наш передовий загін виявив попереду пожвавлений рух ворога. Очевидно, ми підійшли до тилів ще не встояного фронту. Тепер найголовніше — розвідка.

Зійшлися на тому, щоб послати цієї ж ночі п'ять-шість розвідників, звичайно піших, через фронт і домовитись із своїми про відтяжний маневр десь на фланзі прориву, про час і місце атаки. Пішли молоді, відчайдушні хлопці. Повів їх сам Андросов, для якого цей хлипкий край був домівкою рідною. Виявилось, що родина його живе — чи жила? — саме тут, на південному, вищому березі Бобровицького озера, східний бік якого буцімто ще лишався в наших руках.

Ранні сутінки опустилися на тихе Полісся. Ескадрон засів у густому сосновому гаю на бугрі серед вересових куртин. Козаки почистили коней, помилися самі в холодному струмку, наділи чисту білизну. До повернення розвідників лишилася доба чи дві; за цей час інші дозори заходилися оглядати всю місцевість навколо табору, щоб не наскочити ненароком на ворога.

Першими повернулися розвідники з півдня. Вони привели двох зовсім скислих німців — артилеристів. «Язики» мимрили про пощаду й на запитання відповідали, як школярі завчений урок. Сказали, що перші окопи тільки ще риють уздовж Огінського каналу, але одне селище, Тарханц, на цьому

березі каналу в росіян, у козаків. Їх побоюються, навпроти селища виставлена, але ще не укріплена батарея з шести крупівських гармат в кінних запрягах.

— Дев'ять коней, дев'ять, гер офіцер, — заподадливо повторювали полонені, і всі ми подумали: що ж це за гармати, коли на кожному дев'ять коней?

Для прикриття батареї прийшов батальйон піхоти, але він чомусь почав укріплюватися північніше. Німці в цьому районі такі самі новаци, як і ми. Фронт ще не закопався в землю.

Від нас до батареї було верстов сім по сухому й залісненому місцю, в той час, як північна група розвідників, повернувшись, доповіла, що болота за озером явно непрохідні. Отже, шлях до фронту лежав південніше.

Ще одна наша група, непомічена ворогом, вийшла до ледь примітної тилової дороги уздовж фронту і якийсь час спостерігала за нею. Німці пересувалися по дорозі тільки вдень, уночі не ризикували, побоюючись заблудитися в болотах. Розвідники пройшли цю дорогу і підібралися сажнів на сто ще до однієї батареї. Гармати стояли в мілко виритій позиції, дозори охороняли гармашів, не ризикуючи відходити більше, як за сто кроків. Годяще діло: ми могли в кінному строю дістати їх, а потім прорватися до каналу, за яким були наші.

Над ранок повернулися Андросов і один з козаків. Троє лишилися для зв'язку в наших. Командир знайомого Тенгінського кінного полку, що займав містечко Тархани, писав мені, що вони можуть зробити вилазку

за чотири верстви південніше від місця прориву і в такий спосіб відвернути увагу німців. Ми ж берегом озера, через батарею повинні прорватися до села Вигонощі, на той бік каналу. Проти нас, крім батарейців,— півбатальйон австрійців у наспіх викопаних окопах. Тут уже хто кого...

— Рідних знайшов? — запитав я Андросова.

— З села, очевидно, всіх вигнали, подалися кудись. До Пінська, певно. А в хатах німці, багато офіцерів, штаб якийсь. Та вигляд у них небойовий, ходять, як у воду опущені, мабуть, добре ухоркалися в болотах, поки наступали.

Цієї ж ночі ескадрон підтягнувся вивірною стежкою до самої дороги й засів серед заростів вільхи. Один взвод підійшов мало не впритул до сільця із семи почорнілих від часу хат.

Тільки-но почало розвиднятися, як праворуч почувалася спочатку нечаста, а потім і безугавна стрілянина. Сільце ожило. До позицій батареї побігли німці. Пролунала команда, короткі стволи гармат повернулися на південь. До високої сосни підбігло двоє спостерігачів, полізли. Там у них чорнів поміст: спостережний пункт. Та вони встигли передати тільки попередню наводку. Грякнув один пристрільний постріл, і тут спостерігачі розпрощалися з життям. Хлопці зняли їх, як глухарів, з близької відстані.

Взвод удерся в сільце, хвилин двадцять мовчки господарював там, знищив телефоністів, гарматну службу, штабних. У цей час ми всіма силами навалилися на гармати. І теж

успішно. Як шкодували, що серед нас не було гармашів! Такі гарматки! Лишилося тільки збити замки та підірвати боезапас. Попереду нас чекали покручені окопи. Солдати з них вискакували, металися, не тямлячи, що коїться у них за спиною. Оце замішання й згубило їх. Вони не встигли повернути в наш бік кулеметів. Чорні бешмети, ошкірені конячі морди заповнили луг, козаки стрибали з коней в окопи, зав'язували рукопашну, а тим часом наші три кулемети вже стьобали уздовж луку й по флангах окопів, по землянках і очманілих солдатах.

Усе-таки це був бій жорстокий, важкий для нас і згубний для австрійців і німців. Понад половину їх, без зброї, козаки погнали до каналу, змусили плисти на той берег, самі на конях кинулися в ліниву, брунату воду. Під тріскотню гвинтівок з нашого берега, що вогнем відрізала лівий фланг ворога, мокрі, обліплені баговинням, страшні, з шаблями в руках ми вибралися на глинистий вересовий берег і падали від втоми й напруження.

Невдовзі я доповідав штабному капітанові про рейд ескадрону. Прискакав осавул від тенгінських земляків, поздоровив з успіхом. У них обійшлося без втрат. У нас гірше... Дев'ятнадцять поранених, вісім убитих. І серед них урядник Павлов, наш славний станичник, найдосвідченіший кулеметник. Дістала його все-таки ворожа куля.

Речі загиблого лежали переді мною. І знайомий срібний годинник, яким він так дорожив.

При першій нагоді речі були відіслані в

Псебай. Тоді ж пощастило, нарешті, написати листа своїм. Після більш ніж двомісячної перерви. Чого тільки не передумали мої про мене!..

7

Ескадрон відвели в ближній тил на відпочинок. Недалеко був і штаб тенгінців. Ось коли пощастило довідатися про все, що сталося за час нашого блукання по німецьких тилах. Чимало безрадісних новин почули ми тут.

Німецький наступ 1915 року породив замішання і зневіру в здатність вищого командування вести війну до перемоги. Нічого не змінило й призначення верховним самого царя. І хоча в Ставці сталося багато перемін, дедалі очевидніше виявлялися якісь прорахунки. Не вистачало зброї, одягу, особливо снарядів. Нечувана річ: німці переважали російську армію в артилерії! Ми мало що знали про їхні наміри, в той час, як вони знали про наші плани майже все.

Офіцери всерйоз обговорювали можливість створення якоїсь нової сили, говорили про неминучу диктатуру, про цивільний уряд або про вірність цареві. І тут відчувався розбрід. При розгляді карти ставало моторошно: німці загрожували Мінську, Ризі, могли прорватися на дорогу між Петроградом і Москвою. Але й вони, здається, знеси́ли остаточно. Фронт стояв, сторони укріплювались і, готуючись до зими, закопувались в землю.

У листопаді козачі полки були відкликані до Могильова. Там знаходилася Ставка.

Говорили про те, що нас вирішили тримати про всяк випадок.

Минуло майже два місяці. Закінчився грудень. Невесело ми зустріли новий, 1916 рік.

Лише лютий порадував нас усіх: Кавказька армія взяла в турків Ерзерум. У цій армії воювало багато кубанців, серед них наш Шапошников.

Ще через три місяці прийшло перше зведення про наступ Брусилова на півдні. Знову показали, що вміємо воювати; взяли Чернівці, Станіслав і примусили румунів вийти з союзу із німцями. Як бальзам на рани! Ходили чутки, що в Ставці з'явився генерал Корнілов, який утік з німецького полону. Про нього говорили як про героя. Дикою дивізією, що стояла поряд з нами, став командувати донський козак генерал Кримов. Щось готувалося...

У Могильові, куди іноді вдавалося вибратись, я знайшов міську бібліотеку, переглянув чимало довоєнних і свіжих журналів. Шукав звісток про Кавказькі лови. Пошук увінчався подвійним успіхом. В одному з довоєнних номерів «Вестника русского географического общества» знайшов статтю Природоохоронної комісії. Це був гарячий заклик до громадськості й уряду зберегти чудові куточки Росії, створити заповідники. А невдовзі наткнувся на хроніку, що стосувалася вже Кубанських ловів. У невеличкій замітці повідомлялося: «На засіданні Ради міністрів 27 лютого було розглянуто питання про заснування Кавказького державного заповідника... Було вирішено передати його знову на розгляд особливої міжвідомчої комісії під

головуванням його імператорської високоності великого князя Сергія Михайловича...»

Скільки років промайнуло, поки бодай щось зрушилося! Уже перед війною комісія «спрацювала», вона навіть межі заповідника визначила — точно, як колись намітив у своєму листі Шапошников, — і головну мету вказала: «Охорона кавказького зубра». Але цей проект, як відзначалося в журналі, зустрів гостре заперечення з боку намісника Кавказу графа Воронцова-Дашкова і знову був відісланий у Раду міністрів, яка після цього просто вже не повернулася до набридлої теми. Не пощастило Кавказу, взагалі зубрам.

Пригнічений, у поганому настрої пішов я того вечора в офіцерське зібрання, де в мене не було друзів. Роздягнувся, повечеряв сам і, вставши з-за столу, щоб іти, раптом, начебто вперше, побачив у цигарковому диму великої зали напівп'яних, хвалькуватих, похмурих і забіякуватих козачих офіцерів. Говорили всі зразу на високих, подеколи історичних тонах, сперечалися з піною на губах — і все про становище на фронті, в Ставці, в Царському Селі. Слова «зрада», «змова», «сильна влада», «бунтівники» пересипалися лайкою, похвальбою.

За одним столом, обхопивши руками коротко стрижену голову, сидів геть п'яний полковник Улагай. Офіцери, що були з ним, пили далі, кричали, а він тільки хитав головою.

Я вийшов. І більше в цьому клубі не з'являвся.

А дні минали. Час журливих дощів змі-

нився ясними днями. Стояла гарна погода. Сонце гріло, молоде літо правило світом. Бузок звисав з-за кожного паркану. По-домашньому пахли садки. Тихе передмістя невпізнанно прибралося. Вечорами тоненький серп місяця світив із зоряного неба. Козаки співали протяжні сумні пісні. Ніщо не нагадувало про війну, яка була поряд. Про майбутнє думалося з тугою і соромом. Адже ворог на нашій землі.

8

У ці теплі дні зав'язалися запеклі бої на всьому Західному фронті. Спочатку почалося південніше Двінська. Козачий корпус знявся й за чотири переходи перейшов до ожилого, лункого від гуркоту гармат переднього краю. Зачитали наказ: тільки-но піхота прорве ворожі позиції, кінним полкам іти в тил німцям. Далі діяти відповідно до обставин, завдаючи всіляких втрат відступаючому противникові. Обличчя козаків пожжавішали. Страху не було. Заждалися. Ось вона, свята помста!

Стояти й чекати довелося довго. Минали дні, а гуркотіли на тому самому місці. Подекуди наші все-таки відтіснили ворога, проте німці зачепилися за другу лінію оборони, огризалися з важких гармат, переходили в контратаки. Ходу в їхні тили не було. Ми зрозуміли, що прорив не вийшов. Кіннота змарнувала час у другому ешелоні й повернулася на старі квартири.

Тим часом ущухло й у Карпатах. Ходили чутки, що втрати з обох боків страшні, що

брусилівським ударом ми врятували союзників під Верденом. Та хоч би як там було, а повернути цілком бойовий дух початку війни не зумів навіть Брусилів.

Переглядаючи в полковій канцелярії стос журналів «Нива», я знайшов статтю про Біловезьку Пущу. Чи треба казати, з якою пожадливістю накинувся на неї!

І ось що я прочитав:

«Перед відступом російських військ зубрів, цих вимираючих диких звірів, випустили на волю. Нині вони стрілися із звірами германцями...»

Далі розповідалося, начебто зі слів полоненого німця-очевидця, як зубри зустрілися з німецькою ротою: «На мить зубри зупинилися як вкопані і, широко розставивши ноги, дивилися на німців з тривожним ревінням. Ворог також сторопів, очевидно, ніколи не бачив таких лісових потвор, а найпохливіші солдати навіть позадкували, хоча налякані зубри стояли від роти кроків за двадцять і зовсім не мали наміру рушати з місця.

І тільки постріл німецького поручика, який надумався полювати на рідкісних звірів, вивів обидва табори з бездіяльності. Постріл виявився влучним, і один зубр упав. Стадо сахнулося вбік. Загриміли постріли. Тоді звірі пригнули рогаті голови й кинулися на солдатів... Від роти лишилося двадцять чоловік. Загинуло й вісім зубрів».

Суміш фактів з явною вигадкою. Автор зовсім не знав вдачі зубрів. Вони ніколи не підпускають людей на двадцять кроків. І не нападають, а тікають геть від духу рушниці. Та

й не ходять великими стадами. Картина, домальована надмірним патріотизмом, усе-таки розповідала чимало. Трагічна дійсність. Зубри не вцілюють у Пуці.

Зустрів Кожевникова, він чекав на мене. Мовчки простяг листи, пішов поряд. Конверти підписані рукою Данути, батька, вісточки з мирного дому.

— А ще,— сказав Василь Васильович,— тебе кличуть у штаб, вістовий приїздив, коли тебе не було.

— Я й був у штабі. Не сказав, нащо потрібний?

Кожевников усміхнувся в бороду.

— Сказав, я запитував. Року не минуло, як згадали про наші шляхи-дороги з тієї самої Пуці, коли через фронт... Так що героїстvom тепер назвали, і тобі рапорт писати треба, хто і як, і взагалі про хрести та всякі там нагороди. Бути тобі осавулом!

Я взявся за листи.

Перша сторіночка приголомшила: невмілою дитячою рукою, де прямо, де косо-криво, через якісь зелені кружечки, схожі на ліс, написане слово «ТАТО». Це ж мій Михасик! Атож, п'ять років, мама встигла навчити. Син уже пише!.. А ось Данутині рядки: «Любий наш татусю, ось ми вже й самі пишемо, щоправда, з маминою допомогою, але вважається, що самі, висунувши від старання язичка. Як ти там, наш дорогий, ми так намучилися, чекаючи від тебе довго вісточки...»

І ще багато-багато всякого гарного з очевидним смутком, з героїчно подавленою сльозою. Батько сина на фронті, а життя тим ча-

сом минає, син росте, та ніхто не знає, чи побачить він свого батька. Війна — біда...

Батько мав свою точку зору — старого воїна. Він писав нетвердим почерком: «Гордий за тебе, сину. Твоя перша нагорода Георгій 4-го ступеня вручений тобі заслужено. Сподіваюся, що й надалі перед загрозою великої небезпеки для Росії ти не зганьбиш честі нашої зброї...»

Знав би він, що діється навколо! Гай-гай! Зовсім не лишилося у нас колишньої віри, немає ідеалу, за який можна кинутися вперед із шаблею в руці. Цар? Чого тільки не кажуть про нього! І про прямий телефонний кабель від цариці в Берлін. І про масонів. То Распутін із своїми записочками-наказами для міністрів, то звинувачення військового міністра в зраді. То суперечливі накази на фронті... А в центрі всіх чуток — його величність верховний головнокомандуючий. Слова, промови, красиві заклики, та розум уже не сприймає слів, реальність усе перекреслює: крах воєнних планів і жодних надій на близький і почесний мир. Німці стійко тримають фронт, нам бракує сил відігнати ворога, цар гасає із Ставки в столицю й назад, а союзники вже відкрито кажуть: «Росія виїшла з міжнародного обороту». На вулицях Петрограда, як розповідають ті, хто побував там, з ранку до ночі повно люду. Страйки, мітинги, багато заводів не працює. А німці вочевидь націлилися на Ригу, Псков, Київ. Дедалі глибша прірва між солдатом і офіцером. Дедалі більше падає дисципліна. Голова обертом!

Читаю листи до кінця. Потім починаю спо-

чатку — так важко уявити собі той, інший світ, де сім'я, ліс, тиша. Тиша? «Улітку цього року (отже, коли солдати Брусилова вмирили в Карпатах?), так, улітку на Велику Лябу, — писала Данута, — приїхало до сорока вищих чинів з Кавказької армії та штабу намісника і задля втіхи своєї два тижні полювали. Як мені переказали, тільки оленів убито п'ятдесят сім, про зубрів відомостей немає, але, кажуть, поранили багатьох. Полювали без єгерів, без правил і бодай краплі сумління».

Чутка про це полювання, звичайно, облетіла нагірні станиці. Хто поручиться, що в лісах і сьогодні не гримлять браконьєрські гвинтівки? Лихий призвід — людям заохота.

Підійшли Телеусов і Кожевников, вислухали розповідь про події на Лябі, спохмурніли. А що можна вдіяти?

— Ти про штабний виклик не забув? — запитав Кожевников. — Новин, бачиш, цілий міх...

Я заходився одягатись.

— Мого коня візьми, Михайловичу, — сказав Телеусов.

— А що з Аланом?

— Занедужав. Ще вчора, я вже не став казати тобі, думав так, минеться. А воно кепсько вийшло. Гірше й гірше йому. Голови не підводить.

Ми пішли до конов'язі. Аланові відвели окреме стійло. Він лежав, розплющені очі його скорботно світилися. Побачив мене й тихо заіржав. І я раптом зрозумів, що жити йому недовго.

До штабу скакав на коні Телеусова. Якось

тривожно й гірко відчував, що лихо тільки відкривало свій рахунок.

Докладним рапортом я доповів про дії козаків восени минулого року, по пам'яті перелічив заслуги кожного, окремо згадав Павлова і Кожевникова, написав про добуті трофеї. Тільки про зубрів не обмовився й словом.

Рапорт у мене прийняв підосавул, дуже веселий і люб'язний молодик. Від нього дуже ткнуло парфумами. І це чомусь дратувало.

— Де решта ваших чинів? — запитав я, оглядаючи порожні кімнати з устояним духом цигарок.

— На прийомі. Генерал Корнілов особисто прибули в Ставку, а сьогодні відвідали наш корпус. Зібрали панів офіцерів на конфіденційну бесіду. З вином, і таке інше...

Він засміявся, заквапився, безмежно радий, що причетний до цього не зовсім зрозумілого зібрання, на якому далеко не всі — офіцери.

Рапорт ліг у грубу папку з паперами. Я поскакав назад.

Черговий по ескадрону прийняв у мене коня й неохоче сказав:

— Наші там, на узліссі. Коня ховають.

— Алана?!

— Як ви поїхали, він невдовзі й дух спустив.

Ще одне лихо. Алан для мене більше, ніж друг. І ось... Я важко йшов до узлісся.

Мої товариші вже рівняли горбик. Ми мовчки постояли, зітхнули й пішли назад. Заснути пощастило аж над ранок.

А о шостій — звуки труби, тривога, коман-

ди, іржання коней. І хвилююче почуття перемін: може, наступаємо? Бій є бій. Він усе заслоняє собою. Адже за свою землю йдемо.

Телеусов привів сірого широкогрудого коня, не сказав — чий, звідки. Ми вишикувалися. Розвиднілось. Підїхала група офіцерів із штабу. Обличчя невиспані, очі почервонілі. Затягнувся вчорашній прийом... Прочитали перед строем наказ: корпусу спішно вирушати на південний захід. До Брусилова.

Як пожвавішали козаки, як піднялися голови, заблищали очі! На допомогу доблесному генералові, під його руку! В діло! Ри-и-иссю!..

У ці сухі літні дні дороги на Бобруйськ, Слуцьк і далі на Сарни вкрилися непроглядною курявою. Йшли щільними колонами, даючи спочинок коням лише опівдні й близько півночі, щоб і самим поспати години тричотири. Гуркотіли гарматні запряги, з'явилися навіть незнані досі панцерники. Ішла армія загартована, готова до дій. Поки жива армія, жива й Росія, так, здається, казав Кутузов.

Тиждень проминув у поході. Ось уже долинає гуркіт боїв. Штабні кажуть, що прорив на Луцьк удався, попереду Ковель. Дивлюся на карту. Брест зовсім недалеко. А раптом знову ми опинимося в районі Біловезької Пуці?

Корпус кинули в бій не зразу. Уже від містечка Сарни пішли на захід з великою обережністю. Шлях пролягав по щойно визволеній від германця землі. Бачили, що зробила війна з поліською Україною. Спалені села,

понівечені ниви, горілі ліси, безлюддя. Ні птахів, ні звірини. Мертва зона.

В діло вступили на Стоході, рубалися з німецькими драгунами з армії Гінденбурга.

Піді мною осколком від снаряда убило Сірого. Поки наш полк не відкинув ворога, довелося змінити ще одного коня. А вночі, розлючені, збуджені, ми вчинили сміливу вилазку, збили кінний загін, і, покінчивши з драгунами, виловили сімнадцять добрих верхових коней. Вранці я вибрав собі молоду трирічну чистокровку, дикувату гніду в білих панчішках. Вона видавалася норовистою, не дуже слухалася, кидалася від людей, але її швидко укоськали, і через три дні, в наступній атаці, вона була цілком підвладна верхівцеві. Понюхала крові, озвіріла і йшла на ворога грудьми, щирила зуби, ставала дибки. Безстрашна, баска й хитрюща.

— Чистісінька куниця, — сказав Олексій Уласович. — Дивись, яка спритна й тямуща! І звідки її взяли драгуни?

Ми так і нарекли її: Куниця.

Ковель відбити не пощастило. Німці ввели важку артилерію. Але пошарпали ми їх добряче. Потроху фронт устоявся. У вересні наші стояли за сотню верст на захід від весняних позицій. А побувати біля Біловезької Пущі так і не вдалося.

Переглядаючи в захоплених штабах стоси німецьких газет, я натрапив на замітку про зубрів. Вона називалася: «В Біловезьких лісах». Невідомий автор, що сховався за ініціалами, розповідав про те, як «під керівництвом пана директора Берлінського зоологічного саду Шеніхена в Біловезькій Пущі від-

ловили п'ятнадцять здичавілих зубрів. Їх відвезли в мисливський парк Месеріц, що в Східній Пруссії, де умови для життя близькі до умов у Біловезькому лісі. На жаль, російські дикуни, — писав далі автор, неначе змагаючись із своїм колегою з «Нивы», — особливо козаки, відступаючи під нищівними ударами доблесних армій Шольца й Гальвиця, безглуздо перестріляли дуже багато рідкісних звірів у цьому заказнику. Уцілілі зубри та олені розбіглися в глухі ліси, і тепер важко встановити, скільки їх блукає в цьому завоєваному краї».

Он як обернулося! З дурної голови та на людську. Якби наш ескадрон не залишав Пущу останнім, якби ми своїми очима не бачили австрійків на полюванні... Це повідомлення зайвий раз переконувало, що німці не тільки ловлять зубрів для своїх зоопарків — це ще півбіди! — але й стріляють їх, вважаючи звіра воєнною здобиччю. І при цьому квапляться вигородити себе перед науковою громадськістю світу, якщо доведеться відповідати за винищення прадавнього бика.

Газету я зберіг. Увечері прочитав замітку козакам, які воювали з нами в пущі. Лаялися дуже, плювалися, згадували, як покарали ми «мисливців» і членів першого німецького управління.

Телеусов сидів, пощипував вуса. Потім, коли ми лишилися з ним і Кожевниковим, задумливо сказав:

— Пам'ятаєш, Андрію, як ми сиділи отак, утрьох, на Кіші і ти нам розповідав, чого воно добре, коли зубри у всяких інших місцях проживають? А правильно казав. Тепер у на-

шого Кавказа, либонь, потомство, кров кавказька. Нехай і на чужій землі.

— А наші стада в горах ти що ж, уже списав? — Кожевников примружився. — Поки ми отут, вони там теж живуть і плодяться. Якщо і б'ють їх, як дружина Андрія Михайловича прописала, то все дно приплоду більше. Війна, слава богу, далеченько від них.

— У такої війни крила величезні, — заперечив Телеусов.

— Ну, Кішу чи Умпиря ті крила все одно не накриють.

Говорити на цю тему якось не хотілося.

1974—1976

Пальман В. І.

П14 Слідами дикого зубра: Роман. Для серед. та ст. шкiл. в. /Пер. з рос. Л. Т. Василенка; Худож. І. М. Гаврилюк.— К.: Веселка, 1983.— 423 с., іл.— (Сер. «Пригоди. Фантастика»)

Російський радянський письменник розповідає про піклування людей за збереження кавказьких зубрів.

4803010102—208
П М206(04)—83 204. 83.

Р2

СЕРИЯ «ПРИКЛЮЧЕНИЯ. ФАНТАСТИКА»

Вячеслав Иванович Пальман

ПО СЛЕДАМ ДИКОГО ЗУБРА

Роман

(На українському мові)

Для середнього і старшого
школьного віку

Переклад з російського

Леоніда Трофимовича Василенка

Художник

Іван Михайлович Гаврилюк

Київ, «Веселка»

Редактор *О. Д. Ткач*

Художній редактор *Д. П. Присяжнюк*

Технічний редактор *К. П. Дворська*

Коректор *Т. М. Тютюнник*

Інформ. бланк № 2490

Здано на виробництво 30. 03. 83. Підписано до друку 20. 06. 83. Формат 70×90¹/₃₂. Папір друкарський № 1. Гарнітура шкільна. Друк високий. Умовн. друк. арк. 15,50. Умовн.-фарб. відб. 15,72. Обл.-вид. арк. 15,38. Тираж 65 000 пр. Зам. 605-3. Ціна 60 к.

Видавництво «Веселка», 252050, Київ Мельникова, 63.

Львівська книжкова фабрика «Атлас», 290005, Львів, Зелена, 20.

60 к.

